

Філософська думка

ЧИТАЙТЕ В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

- Міжнаціональна сім'я — засіб виховання нової людини
- Чи потрібна філософська наука про людину!
- Що думають про хід перебудови партійні активісти!
- Свідомість: соціальні визначення і природна необхідність
- Праця у проблемному колі історичної біології
- Мораль — зв'язуюча ланка між світоглядом і практичною діяльністю людини.
- Урбанізація за соціалізму: проблеми і суперечності

6 1988

До наших читачів

Ось і настав час нашого прощання з вами, дорогі друзі: ви тримаєте в руках останній номер журналу «Філософська думка».

З 1969 року, відколи цей журнал побачив світ, в ньому вміщено понад півтори тисячі наукових статей і майже тисячу рецензій та інших інформаційних матеріалів. Наш доробок за ці роки сягає майже 1400 друкованих аркушів, хоча сподіваємось, внесок «Філософської думки» в розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні незвідний до сухих цифр і звітних даних. Ми намагалися всіляко підтримувати новаторський пошук, заохочували продуктивне спілкування учених, вишукували здібних авторів. Виросло ціле покоління філософської молоді, яке перші свої публікації надрукувало у «Філософській думці».

Ясна річ, далеко не все вдалося нам здійснити, як бажалось. Роки застою болюче позначились і на редакційних пріоритетах, і на наших авторах. На жаль, і у виданих номерах журналу є такі сторінки, про які редакція згадує сьогодні з соромом. Сподіваємось, уроки історії навчили і нас, і наших дописувачів — отже, перебудова журналу, розпочата кілька років тому, матиме успіх.

Ця перетворююча робота продовжиться в новому журналі — «Філософська і соціологічна думка», утвореному на базі «Філософської думки» двомовному рес. публіканському щомісячнику, покликаному прискорити перебудову й розвиток філософії і соціології на Україні, широко ознайомити з розробками наших вчених читачів у братніх республіках і за кордоном. Новий журнал має стати спадкоємцем позитивного досвіду «Філософської думки» і сказати своє слово в науці, зробити вагомий внесок у перебудову й оновлення соціалізму.

Отож, прощаючись, ми чекаємо на нові зустрічі з вами.

РЕДАКЦІЯ

Більшість матеріалів цього номера
підготовлена науковцями Криму

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований в січні 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 6 Листопад — грудень 1988

Київ Наукова думка

ЗМІСТ

Теоретичні проблеми перебудови

- Задирако П. С.* (Одеса). Ленінські ідеї боротьби за мир і реальності сучасної епохи 3
Сочинська С. І. (Одеса). Міжнаціональна сім'я як фактор формування радянської людини 8

Соціологи повідомляють

- Небоженко В. С.* Що думають про хід перебудови партійні активісти? . . . 14
Кошечкіна Т. Ю. Молодь Києва: ставлення до неформальних об'єднань . . . 20
Алексеев А. А. Оцінка вивільнення часу трудящих унаслідок розвитку сфери послуг 21

Філософське розуміння людини

- Сагатовський В. М.* (Сімферополь). Людина як філософська проблема: теорія і практика 23
Трифонов М. К. (Сімферополь). Людина як суб'єкт наукового пізнання . . . 33
Сагатовська Л. Г. (Сімферополь). Регуляція поведінки людини: на шляхах до цілісного осмислення 41

Методологія наукового пізнання

- Лазарев Ф. В.* (Сімферополь). Інтервальний стиль мислення: джерела і ключові поняття 47
Оконська Н. Б. (Севастополь). Історична біологія: соціальне і біологічне у сфері праці 56

Наукові повідомлення

- Кальной І. І.* (Сімферополь). Фрідріх Енгельс про цивілізацію та її перспективи . . 63
Мартинюк Ю. М. (Сімферополь). Про біологічні передумови свідомого відображення 67
Мазаєва Є. Б. (Харків), *Паточкін В. Ф.* (Харків). Мораль як форма практичної реалізації світогляду 71
Лавриченко С. Л. Суперечності соціалістичного міста. (Загальносоціологічний аналіз) 77
Пясковський Б. В. Методологічні питання математики в працях радянських учених. (Історико-філософський огляд літератури) 82

На допомогу учасникам методологічних семінарів

- Мокляк М. М.* Перебудова — етап якісного оновлення реального соціалізму, прискорення його розвитку 91

Філософські проблеми історії культури

- Сухов А. Д.* (Москва). Російське Передвідродження 97

Роздуми над книгою

- Іщенко Ю. А.* Людинотворчий зміст діалектики 107
Наукове життя
В. З. Московський, В. М. Пономарьов. Управління соціальним розвитком — справа трудового колективу 111

Рецензії

Никонорова Л. В. Філософське дослідження соціалізації особи	113
Філоненко М. В. Філософсько-методологічний аналіз категоріальної структури наукового атеїзму	114
Гордієнко А. Т., Поліщук Н. П. Ідеологічний плюралізм: підсумки та перспективи дослідження	115
Загороднюк В. П. Від плюралізму до анархізму. (Критичний аналіз філософії П. Фейєрабенда)	116

Мікрореферати

Бабаджанян П. Г. Соціальна екологія — соціологія — соціальна політика	110
Омельяничук В. І. Б. ван Фрассен. Науковий образ	120

Показчик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1988 року	121
---	-----

Резюме англійською мовою	125
------------------------------------	-----

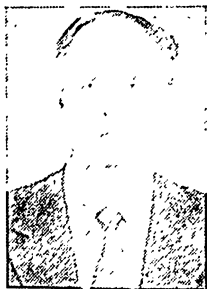
<u>Б. Б. Жилин</u>	128
------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕСТРОЙКИ. *Задирако П. С.* (Одесса). Ленинские идеи борьбы за мир и реальности современной эпохи, с. 3. *Сочинская С. И.* (Одесса). Межнациональная семья как фактор формирования советского человека, с. 8. Социологи сообщают. *Небоженко В. С.* Что думают о ходе перестройки партийные активисты? С. 14. *Кошецкина Т. Ю.* Молодежь Клева: отношение к неформальным объединениям, с. 20. *Алексеев А. А.* Оценка высвобождения времени трудящихся в результате развития сферы услуг, с. 21. ФИЛОСОФСКОЕ ПОНИМАНИЕ ЧЕЛОВЕКА. *Сагатовский В. Н.* (Симферополь). Человек как философская проблема: теория и практика, с. 23. *Трифонов М. К.* (Симферополь). Человек как субъект научного познания, с. 33. *Сагатовская Л. Г.* (Симферополь). Регуляция поведения человека: на путях к целостному осмыслению, с. 41. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Лазарев Ф. В.* (Симферополь). Интервальный стиль мышления: источники и ключевые понятия, с. 47. *Оконская Н. Б.* (Севастополь). Историческая биология: социальное и биологическое в сфере труда, с. 56. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Кальной И. И.* (Симферополь). Фридрих Энгельс о цивилизации и ее перспективах, с. 63. *Мартынюк Ю. Н.* (Симферополь). О биологических предпосылках сознательного отражения, с. 67. *Мазаева Е. Б.* (Харьков), *Паточкин В. Ф.* (Харьков). Мораль как форма практической реализации мировоззрения, с. 71. *Лавриченко С. Л.* Противоречия социалистического города. (Общесоциологический анализ), с. 77. *Пяковский Б. В.* Методологические вопросы математики в трудах советских ученых. (Историко-философский обзор литературы), с. 82. В ПОМОЩЬ УЧАСТНИКАМ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. *Мокляк Н. Н.* Перестройка — этап качественного обновления реального социализма, ускорения его развития, с. 91. ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ. *Сухов А. Д.* (Москва). Русское Предвозрождение, с. 97. РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД КНИГОЙ. *Ищенко Ю. А.* Человекотворческое содержание диалектики, с. 107. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. В. 3. *Московский В. Н.* *Пономарев.* Управление социальным развитием — дело трудового коллектива, с. 111. ХРОНИКА, с. 89, РЕЦЕНЗИИ. *Никонорова Л. В.* Философское исследование социализации личности, с. 113. *Филоненко М. В.* Философско-методологический анализ категориальной структуры научного атеизма, с. 114. *Гордієнко А. Т., Поліщук Н. П.* Ідеологічний плюралізм: результати та перспективи дослідження, с. 115. *Загороднюк В. П.* Від плюралізму до анархізму. (Критичний аналіз філософії П. Фейєрабенда), с. 116. МІКРОРЕФЕРАТИ. *Бабаджанян П. Г.* Соціальна екологія — соціологія — соціальна політика, с. 110. *Омельяничук В. И. Б. ван Фрассен.* Научный образ, с. 120. ♦ Указатель статей, помещенных в журнале «Філософська думка» в 1988 году, с. 121. РЕЗЮМЕ НА АНГЛІЙСЬКОМ ЯЗЫКЕ, с. 125. ♦ Б. Б. Жилин, с. 128.

П. С. Задирако

ЛЕНІНСЬКІ ІДЕЇ БОРОТЬБИ ЗА МИР І РЕАЛЬНОСТІ СУЧАСНОЇ ЕПОХИ

ЗАДИРАКО Петро Спиридонович — доктор філос. наук, професор, завідувач кафедри філософії Одеського інженерно-будівельного інституту. Спеціаліст у галузі критики буржуазної філософії і соціології. Автор монографій «Кризис буржуазной социологии ФРГ» (1976), «Кризис социально-экономических доктрин «свободного общества». (1981), «Идеология и практика современных крестоносцев» (1986) та ін., а також численних статей. Постійний автор нашого журналу.

Формування нових політичних підходів у сфері міжнародних відносин є органічним елементом концепції загальної перебудови радянського суспільства, розробленої XXVII з'їздом КПРС. Відправною точкою нового політичного мислення є розуміння сьогодишнього світу як складного, суперечливого, але дедалі більш взаємопов'язаного і взаємозалежного цілого.

Така постановка питань у сфері міжнародних відносин має глибоке історичне коріння, послідовно пов'язана з багаторічним досвідом Радянської держави в її боротьбі за мир і соціальний прогрес людства і розвиває стосовно нової міжнародної ситуації ленінські ідеї миру і мирного співіснування країн з різним суспільним устроєм.

Як відомо, питання миру і війни, міжнародного становища, політики, цілей і завдань соціалістичної держави продумувалися В. І. Леніним ще до Жовтня 1917 року. Так, обстоюючи думку про можливість перемоги пролетарської революції в одній країні, він попереджав, що така подія неминує викличе у світової буржуазії прагнення до розгрому революції і підкреслював, що в цьому випадку «війна з нашого боку була б законною і справедливою»¹, бо революція повинна уміти рішуче захищатися. В роки громадянської війни В. І. Ленін розробляв концепцію мирного співіснування держав із різним суспільним устроєм, яка стала фундаментальною основою зовнішньої політики нашої країни. Вона розвинула ідеї першого зовнішньополітичного документа Країни Рад, Декрету про мир, написаного В. І. Леніним, який закликав усі народи і їхні уряди, які воювали тоді, негайно розпочати переговори про припинення війни і укладення миру без анексій і контрибуцій. «...Боротьба за мир починається, — зазначав В. І. Ленін. — Ця боротьба буде трудною і впертою»².

Ленінська зовнішньополітична концепція органічно включає до себе ідею про політичне, економічне і культурне співробітництво держав з різними соціальними системами. «Я не бачу ніяких причин, — підкреслював В. І. Ленін, — чому така соціалістична держава, як наша, не може мати необмежені ділові відносини з капіталістичними країнами»³.

¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 30. — С. 127.

² Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 82.

³ Там же. — Т. 40. — С. 147.

Мирне співіснування — це спосіб міждержавних взаємовідносин країн із різним суспільним ладом. Виключаючи війну з цих відносин, воно аж ніяк не виключає ідейно-політичну боротьбу і економічне змагання між протилежними соціальними системами. «Ми й не мріяли про те, що ось — ми повоювали, і настане мир, і соціалістичне теля поруч з капіталістичним вовком обнімуться»⁴. Але інтерес і мета держави робітників і селян полягає в тому, щоб це протистояння набирало характеру саме змагання «двох способів, двох формацій, двох господарств — комуністичного і капіталістичного»⁵, а не воєнної конфронтації між ними.

Послідовно проводячи курс на нормалізацію відносин з буржуазними державами, виступаючи за розвиток широких економічних зв'язків з ними, В. І. Ленін учив умінню поєднувати «найсуворішу відданість ідеям комунізму з умінням піти на всі необхідні практичні компроміси, лавірування, угодовства, зигзаги, відступи і тому подібне...»⁶. За свідченням Г. В. Чичеріна, В. І. Ленін, виявляючи «незрівняний політичний реалізм» і «чудову гнучкість», водночас «умів знаходити ту межу, за якою треба було виявляти твердість. Ця межа визначається відмінністю між другорядними інтересами і інтересами корінними, завданням збереження і зміцнення основних завоювань соціалістичної революції»⁷.

Уся історія Радянської держави засвідчує, що концепція мирного співіснування витримала випробування часом. Від Генуезької конференції 1922 року, на якій наша країна зробила пропозицію про загальне скорочення озброєнь і армій усіх країн, до ідеї створення системи колективної безпеки в Європі в 30-ті роки, від настійних зусиль радянської дипломатії щодо створення антигітлерівської коаліції в роки другої світової війни до боротьби проти загрози ядерного конфлікту в наші дні — на всіх етапах історії партія радянських комуністів наполегливо і послідовно вела лінію на здійснення великого гуманістичного заповіту В. І. Леніна про мирне співіснування, яке дає народам «єдиний правильний вихід з утруднень, хаосу і небезпеки воєн»⁸. На жаль, ленінські настанови не завжди і не у всьому вміло і послідовно втілювались у життя. Важких втрат зазнавав міжнародний авторитет СРСР унаслідок жакхливих репресій, розв'язаних Сталіним і його підручними всередині країни. Вони понівечили долі мільйонам радянських громадян, зачепили також і багатьох іноземців (переважно членів комуністичних і робітничих партій). Все це призводило до того, що світова громадськість, якій добре було відомо про обстановку тотальної підозрливості, яка панувала в СРСР, висловлювала побоювання стосовно зовнішньополітичних намірів сталінського режиму, а отже, і країни, якою він правив. Здається, в ті роки ліпшого сприяння пропаганді поглядів про «червону загрозу» годі винайти! У передвоєнні й повоєнні десятиліття ми припустилися також багатьох помилок у конкретних питаннях міжнародної політики. Усе це, безумовно, ускладнило розв'язання завдань боротьби за мир.

XXVII з'їзд КПРС розробив курс на всебічне оновлення радянського суспільства, розвинув ленінські ідеї стосовно міжнародної політики соціалізму, сформулював і обґрунтував нову концепцію забезпечення всеосяжної міжнародної безпеки. В її основі — розуміння того, що характер сучасної зброї не залишає жодній державі надії захистити себе тільки воєнно-технічними засобами, створенням навіть найпотужнішої оборони, оскільки вже не тільки саму ядерну війну, а й гонку озброєнь виграти не можна. Отже, досягнення безпеки дедалі біль-

⁴ Там же.— Т. 42.— С. 67.

⁵ Там же.— С. 71.

⁶ Там же.— Т. 41.— С. 75.

⁷ Чичерин Г. В. Статті и речи по вопросам международной политики.— М.: Б. И., 1961.— 278, 282.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 183.

ше постає як завдання політичне, з'ясувати яке можна лише політичними засобами.

Нинішній світ надзвичайно тісний для війни і політики сили. Настане час, коли прості закони моральності й справедливості насправді мають стати «найвищими законами і у відносинах між народами»⁹, хоча для цього належить ще зупинити, а потім і повернути назад гонку озброєнь. Так, за даними Інституту всесвітньої вахти (Вашінгтон), за чотири повоєнні десятиріччя у світі кількості ядерних боеголовок збільшилася з 2 одиниць до 50 тисяч. При цьому ядерний удар, нанесений лише 100 бомбами по найбільших містах і промислових центрах США, може призвести до моментальної загибелі принаймні 60 мільйонів чоловік¹⁰. В сучасних арсеналах — десятки тисяч ядерних бомб, снарядів і боеголовок. В Європі «обмежена ядерна війна» зразу позбавила б життя кожного третього європейця, піддавши згубному опроміненню решту»¹¹. Вчені попереджають про катастрофічні наслідки масового застосування ядерної зброї для екологічної системи Землі, про неминучий наступ «ядерної ночі» і «ядерної зими», загибелі всього живого на планеті.

Але гонка ядерних озброєнь має свою інерцію і спотворену логіку розвитку, з кожним витком підносячись на новий, ще небезпечніший рівень, підриваючи воєнно-стратегічну рівновагу. До того ж, інновації у воєнній техніці призводять об'єктивно до появи таких різновидів і систем зброї, яка може зробити неймовірно важким, навіть неможливим контроль за обмеженням і скороченням озброєнь. А це загрожує ще більше посилити страх, підозру, ворожнечу і недовіря в сучасному світі і знов-таки прискорити процес мілітаризації економіки, суспільного життя.

Мілітаризацію в літературі традиційно розглядають як насамперед процес техніко-економічного характеру. Однак не менш (а може — й більш) важливо те, що він охоплює й суспільну свідомість — і, в свою чергу, живиться мілітаристськими, шовіністичними настроями й доктринами. «Тільки політика, основана на національних інтересах і просвітлена здоровим егоїзмом, сповнена справжньої моральної величчю»¹², — твердять американські соціологи Р. Еванс і Р. Новак у книзі «Рейганівська революція». Всяка інша політика, на їх думку, аморальна, оскільки взаємовідносини держав — це боротьба за владу, в якій «перемагає груба сила»¹³.

Націоналістична психологія формує масові стереотипи — узагальнені установки, орієнтовані на вороже ставлення до представників усіх інших націй, їхнього способу життя. «Війнам, — відзначав В. І. Ленін, — сприяють націоналістичні передсуди, які систематично культивують в цивілізованих країнах в інтересах пануючих класів, щоб відвернути пролетарські маси від їх власних класових завдань і змусити їх забути обов'язок міжнародної класової солідарності»¹⁴. Завзято насаджуючи націоналізм, шовінізм, расизм, забобони, ідеологи буржуазії прагнуть усіляко підкріпити в масовій свідомості давній стереотип «природного ворога вільного світу». Такий ярлик після Жовтневої революції вони силкуються «приклеїти» нашій країні.

Ще В. І. Ленін розкрив істинний зміст і політичний зміст пропагандистської кампанії проти так званого червоного мілітаризму. Він писав 1919 року: «Є дурні люди..., які вдають, ніби вони в цю дурницю вірять, і кидають такі обвинувачення направо і наліво, користуючись для цього своїм адвокатським умінням вигадувати фальшиві доводи

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 16. — С. 13.

¹⁰ Див.: "Time", February 24, 1986.

¹¹ Heb G., Urban V., Scheld U., Weiner K. Damit der Himmel nicht rum Vorhof der Hölle wird Frankfurt am Main, 1985, S. 26.

¹² Evans R., Novak R. Reagan Revolution. New York, 1981, p. 270.

¹³ Ebenda, p. 280.

¹⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 17. — С. 176.

і засмічувати масам очі піском... Повторюю — або це дурні, що не піддаються ніякій політичній оцінці, або це політичні шахраї»¹⁵. За сім десятиліть арсенал пропагандистських засобів, використовуваних у боротьбі проти Радянського Союзу і його зовнішньої політики, звичайно, значно розширився, але наскрізь фальшиве звинувачення в «червоному мілітаризмі» лишається — хоча і в модифікованих формах — одним із наріжних каменів «психологічної війни» проти СРСР.

Радянська зовнішня і внутрішня політика останніх років об'єктивно сприяє викриттю міфа про «радянську загрозу», розмиванню «образу ворога». Візити М. С. Горбачова в США і Р. Рейгана в СРСР, реакція міжнародної громадськості на них ще раз показали, що процес формування нового «іміджа СРСР» у світі вже почався і при успішному його розвитку може привести до серйозних позитивних зрушень у суспільній свідомості.

Величезне значення у справі боротьби за мир має подолання стереотипів секретності, закритості політики держав у військовій сфері. В минулому її дотримання було важливим напрямом зміцнення національної безпеки, бо це позбавляло потенціального супротивника впевненості в точності наявної у нього інформації, примушувало його виявляти відповідну обачність і стриманість. Але парадокс полягає в тому, що та ж невпевненість сприяла прагненню готуватися до дій на основі «найгіршого варіанта», тобто — в кінцевому підсумку — прискоренню гонки озброєнь.

Сьогодні відкритість дозволяє ефективно доносити до народів інших країн об'єктивні дані про цілі нашої політики, переконувати їх у миролюбних намірах і планах СРСР, розвінчувати підступи реакціонерів і мілітаристів. Ось чому заходи щодо розширення відкритості нашої зовнішньополітичної і військової діяльності мають величезне значення для зміцнення безпеки СРСР, для подолання інерції протиборства і знаходження принципово нових шляхів їх вирішення.

Ясна річ, імперіалізм і сьогодні агресивний за своєю природою. Йому властиві експансіоністські устремління, що спонукають до втручання у внутрішні справи інших країн. Класова ворожість щодо соціалізму, всього світового революційного процесу штовхає його до перенесення ідеологічних суперечностей на міжнародні відносини, проголошення «хрестових походів» проти соціалістичних країн. Але є і позитивні фактори протидії такому курсові. Це насамперед реальний соціалізм, миротворницька енергія якого зростає у міру розкриття його внутрішніх можливостей, прискорення його соціально-економічного розвитку. Дедалі активнішу роль у боротьбі за мир відіграє світовий робітничий клас, постійно зростає міжнародний авторитет руху неперієднання, активізуються масові антивоєнні рухи. Усе це — показник глибоких змін у громадській думці на користь миру.

Зростаючий потенціал сил миру, який протистоїть агресивній політиці імперіалізму, ставить перепони розвитку його мілітаристських тенденцій, примушує його пристосовуватися до обстановки, маневрувати, йти на компроміси і угоди. Свого часу В. І. Ленін говорив про «розумних капіталістів», які засуджували «жахливих більшовиків-терористів», але тверезо оцінювали міжнародні реалії і можливості економічного співробітництва з Радянською Росією¹⁶. Поряд із таббором «грубо-буржуазним, агресивно-буржуазним, реакційно-буржуазним», — підкреслював В. І. Ленін, існує і «пацифістський табір міжнародної буржуазії»¹⁷.

Тенденції, які помітив В. І. Ленін, у наш час посилюються під впливом природного почуття самозбереження, що виникає у тієї частини буржуазії, яка не втратила здатності до тверезого сприйняття дійсно-

¹⁵ Там же. — Т. 38. — С. 48.

¹⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 42. — С. 66.

¹⁷ Там же. — Т. 44. — С. 392.

сті. Необхідність нового типу політичного мислення викликається тим, що багато які його традиційні форми сьогодні не просто неприйнятні, а й украй небезпечні. Давньоримська формула «Хочеш миру — готуйся до війни», яка і нині використовується в західній політичній думці для виправдання агресивного зовнішньополітичного курсу, в сучасних умовах не тільки зжила себе, але й перетворилася на пряму загрозу людству. Якщо хочеш миру — борись саме за мир, з повним усвідомленням того, що виграти війну неможливо. Єдине, що справді можна виграти, причому спільними зусиллями, — це мир.

Треба і можна побудувати мир без погроз, мир добросусідства, мир, у якому кожен народ посів би своє гідне місце, мир, в якому можна було б спільними зусиллями розв'язати нагальні глобальні проблеми: екологічну, сировинну, енергетичну, продовольчу, проблему здоров'я та ін.

На основі реалістичного аналізу ситуації, яка склалася у світі, ґрунтуючись на ленінських зовнішньополітичних принципах, XXVII з'їзд КПРС дав чітке теоретичне обґрунтування пріоритетів зовнішньополітичної діяльності країни. Принципове значення має теоретична розробка питання про співвідношення між класовими і загальнолюдськими інтересами стосовно сучасних умов. Це питання важливе не тільки з теоретичного, а й з практичного боку — особливо з погляду вироблення зовнішньополітичної стратегії на довгострокову перспективу. Партія відродила справді наукове розуміння співвідношення між класовими і загальнолюдськими інтересами, відкинувши схоластичне, проникнуте духом догматизму вузьке тлумачення класових інтересів. При цьому вона спиралася на марксистсько-ленінське розуміння даного питання: «з точки зору основних ідей марксизму..., інтереси всього робітничого руху в його цілому вищі за інтереси окремої верстви робітників або окремих моментів руху...»¹⁸.

Зрозуміло, йдеться аж ніяк не про протиставлення або зіткнення інтересів суспільного розвитку й інтересів пролетаріату. Сама логіка історії підказує, що корінні інтереси робітничого класу лежать у руслі магістрального напрямку розвитку людства. Немає тепер важливішого завдання, в тому числі і з погляду класових інтересів пролетаріату, ніж боротьба за усунення загрози ядерної катастрофи. Ось чому стрижнем зовнішньої політики країн соціалізму в нинішніх умовах є активна боротьба за збереження цивілізації, а по суті — за виживання людства.

Сповнений рішучості рухатися далі, Радянський Союз виявляє готовність до здійснення вагомих практичних кроків у напрямі ядерного роззброєння. Нове підтвердження тому — гнучка, відповідальна позиція СРСР, яка привела до угоди по РСМД. Уперше за історію ядерного протистояння СРСР і США вдалося домовитися про знищення двох класів ядерних озброєнь. Це, безперечно, тільки початок, за яким має прийти продовження. Як відзначив у своєму виступі М. С. Горбачов на зустрічі з Р. Рейганом у Москві, попереду — ще більш складні і відповідальні завдання¹⁹.

У сучасних умовах КПРС, Радянська держава виявляють справді ленінську витримку, твердість і принциповість, ідуть по магістральному шляху боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів.

* * *

Принципы нового политического мышления являются надежной основой эффективной международной политики, направленной на утверждение мира и коллективной безопасности на Земле. В них получило творческое развитие ленинское учение о мирном сосуществовании различных социально-экономических систем.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 4.— С. 212.

¹⁹ Рад. Україна. — 1988. — 3 черв.

С. І. Сочинська

МІЖНАЦІОНАЛЬНА СІМ'Я ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ

СОЧИНСЬКА Саїда Ільдримівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри наукового комунізму Одеського технологічного інституту харчової промисловості ім. М. В. Ломоносова. Галузь наукових інтересів — дослідження проблем вдосконалення національних та шлюбно-сімейних відносин соціалістичного суспільства. Автор низки наукових публікацій. В нашому журналі уже друкувалася.

Серед чинників успішної реалізації складного комплексу завдань формування нової, всебічно розвиненої і соціально активної людини вельми важливе місце посідає сім'я.

Своєрідність реалізації виховних функцій сім'ї — індивідуальний характер впливу, врахування вікових особливостей, здійснення виховання «природним чином», коли дитина не помічає умисного характеру впливу, використання емоціональних факторів, особистий приклад батьків — роблять її незамінним засобом формування радянської людини. Особливі можливості в цьому плані є у міжнаціональної сім'ї.

Умови виникнення і закономірності розвитку міжнаціональної сім'ї потребують всебічного вивчення і через її поширеність, і тому, що вона наділена більшими, ніж однонаціональна, можливостями в зближенні соціалістичних націй, у формуванні спільних для всіх радянських людей духовних цінностей — радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, наукового світогляду та ін. Не менш актуальним є і питання про роль названої сім'ї в інтернаціональному вихованні, в піднесенні культури, яке є однією з необхідних передумов розвитку міжнаціональних відносин, взаємозбагачення культур націй і народностей СРСР. Однак якщо питання про значення міжнаціональної сім'ї у ствердженні радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму вивчалось у

нас багатьма дослідниками, то її вплив на перебіг процесів національного виховання залишається, по суті, ще нез'ясованим. Нарешті, вивчення виховної ролі сім'ї в даному аспекті конче необхідне ще й тому, що, незважаючи на глибокі зміни в економічному, політичному і духовному житті країни, у сімейно-побутових відносинах певною мірою зберігається ще примхливе й суперечливе поєднання старого і нового, національно-обмеженого й інтернаціонального. Міжнаціональна сім'я може посприяти помітному поліпшенню цієї сфери життя, котра повільно піддається змінам.

Нині вже нагромадилось чимало наукових даних про динаміку національно-мішаних шлюбів, їх поширеність, роль у етнічних і соціальних процесах. На великому фактичному матеріалі радянські автори аналізують процес виникнення міжнаціональних сімей, їх стійкість, роль у формуванні інтернаціональних рис радянських людей, ставлення до них населення¹. Спеціальному розгля-

¹ Холмогоров А. И. Интернациональные черты советских наций.— М., 1970; Социальное и национальное.— М., 1973; Миرونков В. В. Культура и побут гірників України.— К., 1965; Васильева Э. К. Семья и ее функции: (Демографический анализ).— М., 1975; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине.— К., 1975; Харчев А. Г. Брак и семья в СССР.— М., 1979; Чуйко Л. В. Анализ шлюбов за национальностью // Демографические исследования.— К., 1975.— Вып. 3; Национальные отношения в СССР на современном этапе.— М., 1979; Интернационализм социалистиче-

дові цих проблем на прикладі Української РСР присвячена монографія А. П. Пономарьова, в якій аналізується питання міжетнічного зближення і інтернаціоналізації побуту. Автор показує, що в сімейно-побутовій сфері загальний процес інтернаціоналізації розкривається через освоєння, взаємозбагачення національних рис культури, побуту, визначає низку показників рівнів інтернаціоналізації в сімейно-побутовій сфері, що дозволяє повніше виміряти глибину цього явища².

У соціалістичному суспільстві створюються дедалі сприятливіші об'єктивні умови для виникнення міжнаціональних сімей. Як наслідок у 1959—1979-му роках число їх у міських поселеннях зросло більш як удвічі, а в сільських — майже в півтора рази. Тепер приблизно кожна шоста сім'я включає осіб різної національності³. Особливо велика кількість національно-мішаних шлюбів на Україні — 26,6%, В Латвії — 21%, Казахстані — 20,6%, Молдавії — 17,9%⁴, причому у великих містах цей процент вищий: наприклад на Україні — 35%⁵.

Різно зросла кількість міжнаціональних шлюбів у Казахстані, Узбекистані, Туркменії, тобто в тих республіках, де релігія, звичаї, традиції раніше забороняли шлюби з представниками іншої національності. Велику роль у такому збільшенні відіграло освоєння цілих земель, праця в інтернаціональних трудових колективах, міграція населення, служба в армії та ін. Так, наприклад, горяни Північного Кавказу здавна вступали у сімейно-родинні відносини лише з одними. Шлюби з росіянами, українцями, білорусами, представниками ін-

ших національностей були поодинокими. Тепер, спираючись на дані етносоціологічного дослідження, можна стверджувати, що «не менше половини мішаних шлюбів, а в деяких народів і понад половину, береться з представниками слов'янських народів. Опитування показало, що 9% кабардинців, які проживають у місті, 13,1% балкарців і 10,1% осетинів перебувають у міжнаціональному шлюбі»⁶.

Народам СРСР довелося пройти великий шлях у подоланні національного розбрату, передсудів, які до революції закріплювались навіть юридично. Тоді для створення мішаних сімей було багато бар'єрів: національних, конфесійних, мовних, побутових. Наприклад, у «Зведенні законів Російської імперії» (1867 р.) зазначалось, що людям православного і римсько-католицького віросповідань забороняється вступати в шлюб з нехристиянами⁷.

У соціалістичному суспільстві національно-мішаний шлюб став закономірним і поширеним явищем. Але й сьогодні тут є ще чимало нерозв'язаних проблем. Чим же зумовлено їх виникнення й збереження?

Марксизм-ленінізм поділяє фактори, що породжують багатоманітність національних особливостей, на дві категорії. До першої належать соціально-економічні: рівень розвитку продуктивних сил і характер виробничих відносин. До другої — фактори соціально-етнічні: геосередовище, історичні особливості культури, побуту, традиції, «мова, література, технічні здібності і т. ін.»⁸. І якщо перша група відмінностей змінюється досить швидко, то щодо мови, побутових традицій, психології ці зміни дуже повільні.

Національна специфіка насамперед виявляється в сім'ї, у побуті й робить вплив на особу, яка форму-

ского образа жизни.— Л., 1981; Гусейнов О. М. О некоторых характеристиках функционирования и развития межнациональных семей // Науч. коммунизм.— 1983.— № 2.

² Пономарев А. П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации.— К., 1983.— С. 171.

³ Див.: Состояние СССР : Справочник.— М., 1983.— С. 98.

⁴ Див.: Опыт этносоциологического исследования образа жизни.— М., 1980.— С. 78.

⁵ Наулко В. И. Развитие меэтнических связей на Украине.— С. 152.

⁶ Балицкий А., Грищенко В. Ислам и «исламоведы» // Аргументы и факты.— 1985.— С. 7.

⁷ Див.: Гусейнов О. М. О некоторых характеристиках функционирования и развития межнациональных семей.— М., 1982.— С. 28.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 18.— С. 576.

ється. Радянський психолог О. Н. Лук висловив таку думку: «Якби ми не читали і не чули про існування таких-то почуттів у таких-то обставинах, то не зосереджували б увагу на багатьох своїх душевних порушках; вони здавалися б скороминущими, могли б не повторюватись. Словесний опис допомагає закріпленню емоційного досвіду; це один із шляхів виховання почуттів, зокрема у дітей, підлітків і юнацтва»⁹. Цікава думка, вона деякою мірою пояснює причини живучості націоналістичних передсудів у частини населення нашої країни при загальному інтернаціональному вихованні в школі, вузі та ін. Але, з другого боку, свідоме використання цієї психологічної особливості особи може допомогти у формуванні інтернаціоналістської свідомості в сім'ї, надто в міжнаціональній.

Як відомо, інтернаціоналізм становить систему поглядів і норм поведінки, яка характеризується класовим підходом до національних інтересів, умінням враховувати інтереси інших народів, визнанням рівноправності всіх народів і непримиренністю до націоналізму. Комуністична партія ставить своїм завданням формування високої культури міжнародного спілкування, нетерпимості до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і національного егоїзму¹⁰, і відомі події в НКАО, Вірменії і Азербайджані показують, що ці завдання є цілком актуальні на сьогодні, причому актуальні й для інших національних регіонів країни.

Рівень інтернаціоналістської свідомості радянських людей різний, але факт взяття шлюбу з представником іншої національності означає її високий рівень. У міжнаціональній сім'ї, як підкреслює А. Г. Харчев, «подружжі взаємини... пов'язані з більшою, ніж звичайно, відмінністю в психіці, життєвих стандартах»¹¹. Але в процесі спілкування подружжя спільно долає

труднощі, відбувається взаємне збагачення духовно-моральної сфери, яке триває протягом цілого подружнього життя. Атмосфера дружби, прагнення до розуміння в подружжя різної національності не може не позначитись на становленні особистості дітей.

Соціологи стверджують, що практично неможливою є поява націоналізму у дітей, що вирости в національно-мішаній сім'ї. Вони без докладання особливих зусиль зростають інтернаціоналістами. Звичайно, однакове ставлення до родичів батька й матері, до місць, однаково рідних і близьких для них обох, до різних традицій і звичаїв, ставлення, що складається з раннього дитинства, трансформується в почуття поваги і любові до багатонаціональної Вітчизни.

Проте таке природне формування інтернаціоналістських якостей можливе за умови справді рівноправних відносин чоловіка й дружини різної національності в сім'ї. Рецидиви націоналізму в Казахстані, інших регіонах країни привернули увагу до національних проблем і показали, що в багатьох мішаних сім'ях становище чоловіка або жінки, які належать до некорінної національності, непросте. Досить складні умови життя жінок-дружин некорінної національності в республіках Середньої Азії, Казахстані, Азербайджані, часто-густо вони змушені скорятись місцевим застарілим традиціям. Виховувати дітей інтернаціоналістами в таких умовах важко.

Своєрідно відбувається і формування національної самосвідомості в міжнаціональних сім'ях. Дослідження показують, що на Україні, наприклад, багато з жителів не надають вирішального значення національному походженню. Вибір національності часто-густо залежить від місця проживання національно-мішаної сім'ї. Половина молодих людей від мішаних шлюбів українців з представниками інших народів, що проживають в Києві, залічила себе до українців¹². У міжнаціональних сім'ях закарпатських угор-

⁹ Лук О. Н. Эмоции и личность.— М., 1982.— С. 28.

¹⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 196.

¹¹ Харчев А. Г. Брак и семья в СССР.— М., 1979.— С. 213.

¹² Див.: Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине.— С. 153.

ців з українцями неповнолітніх дітей нерідко записують українцями або одного — угорцем, другого — українцем¹³. Тим самим у міжнаціональних сім'ях створюються об'єктивно сприятливі умови для формування інтернаціоналізму.

Специфіка сімейного виховання полягає також у тому, що воно здійснюється багато в чому на основі особистого прикладу батьків. Підростаюче покоління засвоює, як правило, ту норму ставлення до праці, моральних принципів, духовних цінностей, яка існує в кожній конкретній сім'ї. Це й сильна сторона сімейного виховання, і водночас його вада (коли зазначена норма незадовільна). Такі цінності соціалістичного суспільства, як працелюбність, сумлінне, творче ставлення до праці виховуються в сім'ї. Школа, яка включається в процес соціалізації особи, громадські організації більшою мірою закріплюють ставлення до праці, яке склалося в сім'ї.

Треба підкреслити, що міжнаціональна сім'я, яка формується нерідко в інтернаціональних трудових колективах, має значний виховний потенціал. Це матеріальні й побутові умови, структура міжнаціональної сім'ї, моральнісні цінності, морально-психологічний клімат. Не останнє місце в цьому комплексі посідає виробнича діяльність батьків, сімейні трудові традиції, ставлення до праці в сім'ї. Міжнаціональна сім'я — теж колектив, точніше — мікроколектив, і їй властиві всі якості колективу: взаємна підтримка, наявність спільних інтересів, розумне задоволення матеріальних і духовних потреб, справедливий розподіл трудових обов'язків, взаємодопомога. Саме в таких інтернаціональних мікроколективах утверджуються радянські трудові традиції, наповнюються новим змістом традиції національні.

Сім'я для дитини — перший соціальний досвід, перший світ, з яким вона вступає в контакт. Явища природного світу, його загадки та їх

пояснення, перша політична інформація та її оцінка, спосіб життя свого народу — все це дитина вперше пізнає в сім'ї. І ця першооснова світоглядних установок лишає глибокий слід і у свідомості особи.

У нашому суспільстві сім'я є практично єдиним соціальним інститутом, через який у свідомість дитини можуть проникати релігійні погляди. Релігійні пережитки частогусто мають не так догматичний, як побутовий характер, існують у сім'ї у формі звичаїв, марновірства. Приваблюють до релігії підростаюче покоління не мораль і погляди, а свята, обряди, які іноді відзначаються в сім'ї, хоча відбувається це, як правило, без осмислення їх змісту.

Без особливих зусиль мішана сім'я нерідко звільняє дітей і від догматів віри і від її побутових форм. На заміну застарілим сімейно-побутовим звичаям, які по суті були багато в чому релігійними, в національно-мішаних сім'ях виникають нові, радянські традиції і обряди. Вони вже набули певного поширення в Молдавії¹⁴, Латвії¹⁵ та інших республіках, хоча до цілковитого викоренення застарілих сімейно-побутових традицій ще далеко.

Важливою стороною радянського способу життя є питання про справжню рівноправність жінок з чоловіками, подолання залишків фактичної нерівності жінки в сім'ї. К. Маркс вважав, що становище жінки — це надзвичайно важливий показник прогресу суспільства: «Кожен, хто хоч трохи обізнаний з історією, знає також, що великі суспільні перевороти неможливі без жіночого ферменту. Суспільний прогрес можна точно виміряти за суспільним становищем прекрасної статі...»¹⁶. Соціалізм звільнив жінку від економічного і соціального гноблення, створив їй рівні можливості з чоловіком. Наявні в соціалістичному суспільстві неантагоністич-

¹⁴ Див.: Опыт этносоциологического исследования образа жизни. — С. 163—164.

¹⁵ Див.: Холмогоров А. И. Новая историческая общность людей. — М., 1975. — С. 33.

¹⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 32. — С. 461.

¹³ Руденский Н. Е. Численность и расселение венгерских групп в Европе за пределами Венгрии // Сов. этнография. — 1982. — № 3. — С. 37.

ні суперечності між професійною і сімейною функціями жінки, між її високим становищем у професійній і громадській сферах і часто нерівноправним становищем в сім'ї розв'язуються не лише з допомогою держави, але й кожною сім'єю внаслідок раціонального перерозподілу домашніх обов'язків.

Становище жінок якісно змінилось в усій країні, однак їх розкріпачення в деяких національних республіках було пов'язане з великими труднощами, зумовленими живучістю патріархально-феодалного укладу і впливом релігії. Ще й сьогодні важко долаються потворні і жорстокі звичаї в середньоазіатських республіках, де багато в чому, як і колись, діють старі релігійні заборони, не дозволяються шлюби з представниками іншої національності, сплачується калим та ін. Громадська думка, наука лише починають вивчати ці явища, виробляти шляхи їх подолання. І якщо в європейській частині нашої країни обговорюються питання використання жінок як високоосвічених кадрів, висунення їх на керівну роботу та ін., то в іншій (передусім — середньоазіатській) частині — точилася і точиться прихована боротьба за елементарні права жінки: вчитись, працювати, вийти без хустки на вулицю, піти до кіно, вийти заміж за того, кого любиш. Не випадково в деяких республіках Середньої Азії почастишали випадки самоспалення жінок. Так, у Таджикистані в 1985 р. таких випадків було 30, а в 1986-му — вже 40 (про це писала «Комсомольская правда» 8 серпня 1987 р.). Хоча в недалекому минулому в цих республіках був дуже поширений рух дівчат-механізаторів, інші вияви емансипації, однак останніми десятиріччями там поступово реанімується колишнє ставлення до жінки. Звичайно, справа тут не тільки в слабкій боротьбі з застарілими традиціями. Спільні для країни явища застою, відставання соціальної сфери в умовах значного приросту населення, а також небажання торкатись багатьох болючих точок суспільного життя позначились і на становищі жінок.

Легше і природніше встановлення рівноправних відносин жінки з чоловіком відбувалось і відбувається знову-таки в національно-мішаних сім'ях. Там набагато легше руйнуються патріархальні уявлення про місце жінки, її роль у сім'ї.

Ефективність виховання визначається багатьма факторами, але якщо говорити про сім'ю, то не останнє значення має фактор її стійкості, міцності шлюбу. Неблагополучна сім'я, а часто і неповна сім'я не може успішно впоратися з завданнями виховання, відповідними високим сучасним вимогам. Соціалістичне суспільство зацікавлене в міцній сім'ї, яка успішніше виконує свої соціальні функції. Соціологи, державні і громадські організації прагнуть аналізувати причини розлучень і знайти шляхи їх усунення.

Щодо цього значний інтерес становить проблема міцності національно-мішаної сім'ї. Хоча з даного питання у вчених немає єдиної точки зору, однак це можна пояснити відсутністю достатнього масиву об'єктивних даних, які охоплювали б усі регіони країни. В літературі висловлюється, зокрема, припущення про те, що міжнаціональні шлюби розпадаються найчастіше через значні відмінності в психології подружжя, у культурних нормах, установках, звичаях та ін. Чималий матеріал для роздумів над цим питанням дають студентські сім'ї, які склалися за роки спільного навчання у великих містах країни. Як відомо, в сучасному місті виховання дівчат і хлопців здійснюється загалом однаково. Дівчата звикають бути рівними в сім'ї, а згодом — в інституті, проводити активну громадську роботу, призвичаюються до міського способу життя. Студентська сім'я в основному зберігає всі ці установки, але наступне життя в районах країни, котрі недавно ще були відсталими в цьому плані і де ще наявні передсуди в побуті, створює відчутні труднощі і може призвести до розпаду сім'ї.

Припущення, що стійкість шлюбу не залежить від етнічної належності подружжя, а скоріше визначається його соціально-професійними

характеристиками, рівнем культури, моральнісними установками, змістом духовних цінностей, також має своїх послідовників. Справді, змушує замислитись питання про те, чому, наприклад, у сільській місцевості, де національні особливості зберігаються більше, розлучень менше; в селах менше і національно-мішаних сімей.

Цікавим видається і твердження, що національно-мішані шлюби стійкіші за одонаціональні. Певна річ, вони також не позбавлені конфліктів і суперечностей; на ґрунті ущемлення національних почуттів когось із подружжя можливі і образи, і нерозуміння. Але було б неправильно, перебільшуючи окремі яви несутимності подружжя різної національності, вважати, що в міжнаціональних сім'ях менше можливостей для взаємної згоди, ніж в одонаціональних. Як стверджує А. Г. Харчев, «натрапляючи на шляху свого становлення і розвитку на ряд труднощів, міжнаціональні шлюби мають і деякий «додатковий потенціал» для подолання цих труднощів. Річ тут, треба гадати, в тому, що рішення про взяття шлюбу з людиною, яка належить до іншої нації, пов'язане з більшою особистою відповідальністю і в принципі не може бути прийняте без достатніх морально-психологічних підстав»¹⁷. Хай незначною мірою, але все-таки більша стійкість міжнаціональної сім'ї — глибоко позитивне явище, котре найбезпосереднішим чином впливає на створення повноцінних умов для виховання підростаючого покоління.

Міжнаціональна сім'я покликана відіграти істотну роль у справі антиалкогольного виховання дітей. Тепер, коли перебудовують свою роботу система громадського харчування, торгівля, коли вживання алкоголю зустрічає одностайний громадський осуд, коли трудові колективи активно включилися у боротьбу не тільки з пияцтвом, а й з уживанням «хмільного» взагалі, сім'я невдовзі може лишитись єдиним

джерелом, де діти, буває, прилучаються до «зілля».

Численні дослідження і спостереження показують, що пити дитина часто-густо привчається в сім'ї батьками. Так, наприклад, понад третина учнів початкових класів у Пермі вживали спиртні напої. «Обстеження виявило, що майже у всіх цих дітей батьки зловживали алкоголем, пити діти практично в усіх випадках навчилися з допомогою батьків або родичів. Виявлено випадки, коли дітям давали спиртне навіть в ясельному віці»¹⁸.

У майбутньому, коли всі канали прилучення дітей до алкоголізму буде перекрито, усунути пияцтво можна лише за умови, що в сім'ї дітей не привчатимуть до цього зла.

Сім'я, котра об'єднує представників різних націй і народів, різних звичаїв, традицій і звичок, різних морально-психологічних установок, може відіграти серйозну роль у формуванні тверезого способу життя, тверезих звичок у підростаючого покоління. Традиційні національні уявлення когось із подружжя можуть бути абсолютно нетерпимі до звички вживати алкоголь. Так, у минулому мусульманські народи, які проживають на Північному Кавказі, в Азербайджані, республіках Середньої Азії, різко негативно ставились до алкоголю через релігійну заборону. Позбувшись релігійного забарвлення, ця традиція у багатьох народів зберігається й сьогодні. Якщо мораль, звичаї більш поблажливі до пияцтва чоловіка, то жінка, котра вживає алкоголь, піддається осуду категорично і беззастережно. В цьому, здається, одностайні всі нації й народності. Отож, національна традиція, підтримана державою, суспільством і сім'єю, може зміцнитись, поширитись і стати нормою, насамперед — для дівчат і жінок. Жінки ж — матері і дружини — можуть формувати антиалкогольні традиції в чоловіків і, головне, у дітей.

На шляху створення національно-мішаних сімей є й свої труднощі. Негативне ставлення до них збері-

¹⁷ Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. — С. 214.

¹⁸ Балаян З. Без промаха // Новый мир. — 1985. — № 12. — С. 186.

гається у людей старшого покоління, які не позбулися ще старих поглядів, а часто — й націоналістичних передсудів. Не завжди зрілою виявляється інтернаціоналістська свідомість у молодого покоління. У принципі молоді люди можуть не висловлюватись відверто проти міжнаціональних шлюбів, однак на ділі вони часто ставляться до них негативно. Наприклад, тільки 20% узбеків у містах республіки відповіли, що не заперечують, щоб їхні сестри, брати, діти ставали до шлюбу з представниками іншої національності. Серед узбецьких студентів ставлення до міжнаціональних шлюбів уже дещо інше: лише 16% вважає їх небажаними¹⁹.

Закономірний процес інтернаціоналізації суспільного життя, в тому числі й культури шлюбно-сімейних відносин, міжнаціональне змішування населення при створенні сімей деякими громадянами сприймається хворобливо. Там, де цей процес особливо інтенсивний, його, буває, розглядають як мало не загрозу втрати національної самобут-

ності, зменшення нації та ін. Причини появи таких оцінок — у суперечностях розвитку суспільства, особливо — у відставанні суспільної свідомості, в тиску на неї застарілих стереотипів.

Аналіз розвитку міжнаціональних сімей показує, що зростання їх числа — закономірне в умовах соціалізму явище. Створювані не без труднощів національно-мішані сім'ї долають ще наявні вияви національної обмеженості в сімейно-побутовій сфері і тим самим об'єктивно сприяють їх подоланню у свідомості підростаючого покоління.

* * *

Интенсивное межнациональное общение способствует сближению социалистических наций и народностей. Следствием этого процесса и является широкое распространение межнациональных семей в СССР. Рассмотрение возможностей межнациональной семьи в формировании важнейших морально-политических качеств советского человека — коммунистического мировоззрения, советского патриотизма и социалистического интернационализма, трудолюбия и т. п. — способствует сознательному использованию ее воспитательного потенциала.

¹⁹ Репинская Г. Растет число межнациональных браков // Индустриальная Ка-раганда. — 1983. — 25 авг.

СОЦІОЛОГИ ПОВІДОМЛЯЮТЬ

В. С. Небоженко

ЩО ДУМАЮТЬ ПРО ХІД ПЕРЕБУДОВИ ПАРТІЙНІ АКТИВІСТИ!

Перебудова все безпосередніше зачіпає інтереси всіх груп і прошарків населення, суттєво впливає на їх соціальне самопочуття, настрої і наміри. Від їх вчасного врахування значною мірою залежить успіх усієї

НЕБОЖЕНКО Віктор Сергійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення соціології ІФ АН УРСР. Спеціаліст у галузі вивчення проблем громадської думки. Автор статей, співавтор колективних монографій з цих питань. У нашому журналі друкується постійно.

справи революційного оновлення нашого суспільства. Тому нині одним з найважливіших завдань соціологів є оперативне виявлення зрушень у соціальних інтересах і експектаціях, викликаних перебудовними процесами, аналіз реакції на них громадської думки.

Подібна мета ставилась перед соціологічним дослідженням, проведеним влітку 1987 року в одному з районів Києва і спрямованим на виявлення оцінок, які даються місцевим партійним активом ходу пере-

будови. Вибір цього об'єкта вивчення зумовлений тим, що за ступенем включення у здійснення завдань перебудови, ставленням до неї, за мірою зацікавленості щодо її перебігу, рівнем компетентності суджень дана суспільна група посідає сьогодні особливе місце. Багато в чому опосередковуючи і реалізуючи взаємозв'язок партійних комітетів різного рівня (і їх апарату) з масами рядових комуністів і безпартійних, втілюючи політичні рішення партії в життя, ідеологічний актив спричинює сам і сприймає надзвичайно широку й інтенсивну гаму соціальних впливів, ідей, думок, настроїв, добре знає, чим живуть, на що сподіваються трудящі. Отож, певною мірою репрезентуючи громадську думку, партійні активісти здатні давати досить точні й показові оцінки ходу перебудови.

Безумовно, здобуті дані потрібно було б порівняти з думками про перебудову інших комуністів — зокрема апаратних працівників, рядових комуністів. Але з організаційно-технічного боку зробити це тепер досить складно. Тим більше, що апаратні працівники, від яких залежить прийняття рішень, часто ставляться до перспективи допуску соціологів у своє середовище досить стримано, якщо не сказати насторожено (це також з'ясувалося у ході дослідження, про результати якого йдеться).

Усього дослідженням було охоплено 540 чоловік. Це насамперед секретарі партійних комітетів, партійних бюро підприємств і установ, їх заступники з ідеологічної й організаційної роботи, пропагандисти й агітатори мережі партійного і комсомольського навчання. Середній вік опитаних — 44 роки. У вибірці 63% чоловіків і 37% жінок. З них 74% члени і кандидати у члени КПРС, решта — комсомольці й безпартійні. Вищу освіту мають 85% опитаних. Середній стаж роботи — 17 років.

Опитуванням з'ясовувалась думка активу про хід перебудови як загалом, так і на конкретних підприємствах обстежуваного району. Такий підхід покликаний був зменшити

риск односторонності й суб'єктивності під час інтерпретації отриманих даних, допомогти соціологам дати їм комплексну оцінку.

Ставлення респондентів до різних проблем і аспектів перебудови визначалося за пріоритетними темами їхніх бесід, обговорень з колегами, друзями, знайомими. Всього соціологи запропонували для оцінки опитуваним 34 теми. Дослідження проводилося засобами анкетного опитування, «індекс уваги» вимірювався за формулою $\frac{A-B}{A+B}$ (A — ті, хто

постійно або досить часто обговорює запропоновані для оцінки теми; B — ті, хто звертається до цих тем дуже рідко, або не звертається зовсім) і сягнув від 0,83 в максимумі до (—0,84) в мінімумі. Коло тем, розподіл уваги щодо яких вивчався соціологами, було складено на основі аналізу суспільно-економічної проблематики, про яку йдеться в документах партії і уряду, їх обговорення в пресі, на телебаченні і радіо, а також зі врахуванням цілей вдосконалення виховної роботи в районі.

Схематично всі теми, залежно від рівня інтересу до них з боку опитуваних, можна поділити на три групи. Перша включає до себе теми з найвищими індексами обговорення — від 91% до 71% опитаних звертаються до них постійно чи досить часто. Це теми, пов'язані з перебудовною проблематикою (0,83). Індекси уваги до конкретних тем перебудови (таких, як гласність і демократія, діяльність керівників партії й уряду, виховання молоді) хитаються від 0,65 до 0,51. Друге місце посідає блок тем, пов'язаних з аварією на Чорнобильській АЕС та її наслідками (0,76). Третє — проблеми збереження миру (0,73).

Замикають групу найпопулярніших тем питання взаємодійносин СРСР з капіталістичними країнами, проблеми дисципліни праці, соціальної справедливості (індекси інтенсивності їх обговорень становлять, відповідно, 0,51; 0,50; 0,42).

Індекси уваги до тем наступної за значущістю групи хитаються від 0,37 до 0,01. Тут натрапляємо на пробле-

ми медичного обслуговування, наркоманії, пияцтва. Великий інтерес в опитуваних викликають повідомлення про кримінальні події, дорожні катастрофи, аварії.

Третю групу становлять теми, які опиняються, так би мовити, на периферії громадської уваги. Найчастіше вони пов'язані з обговоренням деталей особистого життя відомих діячів мистецтва, науки, спортсменів. Індекс інтенсивності обговорень цих тем хитається від $(-0,08)$ до $(-0,84)$.

Як впливає з отриманих даних, у опитаних немає достатньо чітких і ясних відповідей і оцінок стосовно багатьох соціальних процесів і подій, які відбуваються. Водночас 75% із них вважають, що мають повне уявлення про основні цілі і завдання перебудови (або, принаймні, що знають їх досить добре). Все ж 59% з числа опитаних визнають, що багато які з питань внутрішньої і зовнішньої політики для них не зовсім зрозумілі. Якщо врахувати, що в даному випадку ми маємо справу з досить підготовленою аудиторією, то залишається тільки здогадуватись, якими неповними й суперечливими є уявлення більш широких верств трудящих.

Відповіді партійних активістів на запитання про час, що, на їхню думку, потрібен для реалізації цілей і завдань перебудови, поділились на дві групи. Одні вважають, що перебудова має свої часові межі і називають строки від 5 до 25 років. Інші наполягають на тому, що перебудова буде відбуватись постійно. До першої групи належать 52%, а до другої 37% опитаних. Ще 11% не мають власної думки щодо цього питання. У першій групі вважають (якщо брати в середньому), що строк здійснення перебудови становить 13 років, тобто вона має завершитись до 2000 року.

Про суперечливість оцінок, які даються з питань перебудови, свідчить той факт, що 26% опитаних не змогли вказати найбільш гостру її проблему. Погляди решти теж не відзначались однастайністю. Так, лише 16% вважають такою необхідність ломки бюрократичних систем і пе-

рехід до економічних методів управління народним господарством (нагадаємо: ми досліджували аудиторію, очевидно, досить відмінну від більш широких, масовидних спільностей). Ще 15% вказали, що найгострішою проблемою перебудови є подолання негативних тенденцій і суперечностей у сфері економіки (називалися, зокрема, проблеми матеріально-технічного постачання, низький рівень організації і оплати праці, погана якість товарів). 12% опитаних поставили на перше місце проблеми соціально-побутової сфери: медичне обслуговування, житло, ціни та ін. На порушення соціальної справедливості як найбільш гостру проблему вказували також 12% опитаних, а 9% найактуальнішою вважають необхідність перебудови суспільної свідомості.

Хто найбільше зацікавлений в успішному здійсненні перебудови? На це запитання опитувані відповідали вже як експерти, даючи оцінку прихильності перебудові з боку різних соціальних груп нашого суспільства. Об'єктом такої оцінки стали вісім соціально-професійних груп. Найзацікавленішими в перебудові й оновленні соціалізму визнані інженерно-технічні працівники (індекс зацікавленості 0,89). За ними йдуть робітники (0,79); потім — службовці (0,73); творча інтелігенція (0,73) і працівники науки (0,56).

Менше них, виявляється, зацікавлені працівники партійного і державного апаратів (індекс 0,37), а також адміністративно-управлінський персонал підприємств і установ (0,17). Однак рекорд незацікавленості, як переконані респонденти, належить тут працівникам сфери обслуговування $(-0,38)$.

Наведені дані породжують дуже багато запитань. Тлумачити їх треба надзвичайно обережно. Тут потрібно, мабуть, провести додаткові соціологічні дослідження, щоб з'ясувати, за якими критеріями відбувається самооцінювання соціальних груп і оцінка ними ролі і місця інших груп у соціальних процесах. У всякому випадку помітно те, що партійна, радянська і промислова бюрократія чесно оцінюється пар-

тійними активістами як основна перепона на шляху перебудови. Негативного ж ставлення до працівників сервісу як до середовища і опори консервативних сил суспільства багато хто не приховував і в роки застою, бо ж саме в цій сфері, за переконаннями більшості — найсприятливіші можливості для зловживань і злочинності.

Можна було б припустити, що оцінка зацікавленості у перебудові тієї чи іншої соціальної групи прямо пропорційна кількості її представників, які потрапили до вибірки. На перший погляд, це побоювання слушне: серед опитаних найбільше ІТР (38%) і саме ця група була визнана більшістю опитаних лідером перебудови. Але як тоді пояснити, що зацікавленість, роль і значення робітників у перебудові оцінені дуже високо, хоча у вибірці їх було всього 3,5%? Чи не є така оцінка своєрідним виявом ідеологічного патерналізму ІТР щодо робітників? Крім того, хоч 15% опитаних і залічують себе до працівників системи управління, однак це не привело до переважання позитивних думок про роль управлінців і їх зацікавленість у перебудові. Інша річ, що це, можливо, пояснюється критичним ставленням багатьох опитаних до тих соціальних груп, до яких вони належать. На всі ці запитання сподіваємось знайти відповідь у наступному дослідженні, безпосередньо присвяченому з'ясуванню механізмів сприйняття і оцінки одних соціальних груп іншими в умовах перебудови.

На думку опитаних, основну інформацію про перебудову вони одержують із засобів масової інформації і пропаганди (ЗМІП). А найбільш повні відомості про найважливіші події у країні надходять до них від центральних ЗМІП. Так, 78% респондентів звертаються переважно до центральних газет і лише 23% такої ж уваги надають матеріалам місцевої преси. Приблизно аналогічний розподіл уваги і щодо телебачення і радіо: 74% орієнтується на передачі ЦТ, і 26% — місцевого. Радіо менш популярне, ніж телебачення, але і тут Всесоюзному радіо надають пере-

вагу 39% респондентів, а місцевому — 17%.

Може видатися, що в цих даних немає нічого особливого. Насправді ж вони певною мірою свідчать про те, як далеко зайшли за минулі роки централізація і монополізація інформаційних процесів у нашому суспільстві, а в кінцевому підсумку — і уніфікація його духовного життя. Крім того, орієнтація адресата соціальної інформації на центральні ЗМІП підкреслює, що перебудова просувається переважно зверху вниз, тобто традиційним для адміністративно-бюрократичної системи способом. Не випадково громадськість звертає увагу на те, що перебудова «вирує» переважно у центральній пресі, на Центральному телебаченні й практично затихає у діяльності місцевих ЗМІП, які надзвичайно сильно залежать від смаків і соціальних орієнтацій місцевого начальства.

А проте усі прихильники перебудови пов'язують з діяльністю ЗМІП великі надії. Як свідчать отримані дані, за останні півтора роки 79% опитаних почали значно краще ставитись до ЗМІП. Так, 88% опитаних практично повністю довіряють сьогодні повідомленням газет, радіо, телебачення. Це винятково сприятлива для діяльності журналістів ситуація; але вона ж набагато підвищує їх відповідальність перед суспільством. Тепер ясно, що місцеві ЗМІП через ряд обставин не виконують ролі механізму стимулювання перебудови. Важливо було б ці обставини з'ясувати. Нині ж можна припустити, що тут діють ті ж причини, які змушують апаратних працівників різного рівня непривітно ставитись і до соціологів, приховувати ті чи ті недоліки, суспільні болячки в ім'я честі мундиру й «справної цифри».

У процесі дослідження з'ясовувалось також, як оцінюють респонденти зміни, що відбуваються безпосередньо на підприємствах, в установах, організаціях свого району. Ці оцінки досить суперечливі і невтішні. Дані свідчать, що за останні півтора роки в районі значно посилилась агітаційно-пропагандистська, ідеологіч-

на активність. Разом з тим у всіх інших життєво важливих сферах, на думку опитаних, становище погіршилось. Особливо багато нарікань на сферу побутового і медичного обслуговування, на постачання населення продовольчими і промисловими товарами. І якщо індекс активності агітаційно-пропагандистської діяльності в районі за останні півтора року становить, за оцінкою респондентів, 0,72, то щодо оцінки постачання промисловими і продовольчими товарами такий індекс хитається від (-0,49) до (-0,59). Інакше кажучи, є виразний розрив між становищем у галузі матеріального добробуту і якості життя, з одного боку, і пропагандистською активністю, з другого. Але такий спосіб стимулювання трудової та громадської активності має, який однаково широко використовувався і в роки перших п'ятирічок, і в роки застою, принципово чужий перебудові і здатний лише дискредитувати її. Вчені-суспільствознавці, публіцисти, літератори недарма попереджають, що якщо вже найближчим часом трудящі не відчують благотворного впливу перебудови на економіку й не побачать реальних плодів перебудови, то її ідеї, задуми й обіцянки будуть швидко знецінені в масовій свідомості, внаслідок чого вона втратить кредит народного довіря, яким і так стільки вже разів зловживали.

А поки що, на жаль, партійні активісти не вбачають якихось серйозних позитивних змін не лише в районі, а й у себе на підприємствах і в установах. Тут, на їхню думку, зменшилась хіба що кількість виявів пияцтва й алкоголізму (індекс -0,48). Щоправда, дещо зросла трудова і виробнича дисципліна (0,40) і дійовішою стала боротьба з розкрадачами соціалістичної власності (0,15).

Водночас, як вважають опитані, відбулись серйозні негативні зміни буквально у всіх сферах організаційно-технічної діяльності, господарського життя підприємства. Особливо погіршилось становище в організації і оплаті праці (-0,49); в забезпеченості технікою, обладнанням, приладами (-0,55); в галузі матері-

ально-технічного постачання загалом (-0,63).

То чи ж треба дивуватись, що в таких умовах усе гіршим стає морально-психологічний клімат у виробничих колективах; що відверто чи приховано наростає соціальна напруженість (-0,23)? Знизилась за останні півтора року, як переконані наші респонденти, і якість продукції (-0,19). Отже, становище продовжує ускладнюватись. І тепер вже важко з'ясувати, чи є це відгомонам багаторічного кризового стану економіки, чи наслідком труднощів ломки старого господарського механізму, який, до речі, виявився на диво живучим.

У зв'язку з цим треба особливо сказати про те, як оцінюються респондентами соціальні відносини, які створюються на підприємствах в умовах перебудови. Опитувані відзначають зниження заробітків (-0,58), задоволеності працею (-0,42), а також зменшення можливостей щодо участі в управлінні справами всього підприємства (-0,41). Суперечливий характер процесів демократизації виробничого життя виявляється і в тому, що лише 18% опитаних (знову ж таки нагадаємо, що соціологам відповідали партійні активісти) вважають, що їх права і можливості відповідають завданням, поставленим у ході перебудови. Не випадково лише 5% із них переконані, що відбуваються позитивні зміни у виробничій демократії. Це наочно підтверджує: демократичні потенції Закону про державне підприємство (об'єднання) на місцях фактично не реалізуються.

Досить низько оцінюють респонденти свої стосунки з керівництвом (-0,62), а також ступінь позитивних змін у стилі його діяльності (-0,35). Безперечно, в одному випадку погіршення відносин з адміністрацією може зумовлюватись суб'єктивно необхідним зростанням вимогливості з її боку. Але ж цілком імовірно, що така оцінка спричинена й тими старими, здебільшого силовими методами діяльності адміністрації, з допомогою яких вона намагається вирішувати нові проблеми. Таке припущення підтверджується тим, що

41% опитаних переконані — в умовах перебудови поки що різко посилилось застосування адміністративних методів розв'язання виробничих завдань (тільки 28% вказали на зростання ролі методів економічних).

Одним з результатів такого перебігу подій, як вважають 47% опитаних, є те, що їх робота стала напруженішою. Але зростання інтенсивності праці в умовах роботи колишніми методами не веде до зростання продуктивності праці (на це вказали 26% респондентів). 60% опитаних не вбачають будь-яких істотних змін в організації, а 14% вважають, що працювати стало важче і що результативність праці зменшилась.

Загалом більшість респондентів досить низько оцінює перебудовні зусилля адміністрації своїх підприємств і установ (позитивно відгукнулось про це лише 27%, а 63% заявили, що в цьому відношенні за останні півтора року ніяких змін не відбулось). Отже, стає зрозумілим, чому лише 8% опитаних вважають, що перебудова на їхніх підприємствах і в установах відбувається успішно, а 38% дотримуються протилежного погляду. Не випадково, що на думку респондентів, найважче здійснити перебудову саме на підприємстві. Показово, що рівень своєї власної готовності до перебудови опитані оцінюють досить високо. 78% із них вважає, що рівень їх професійно-кваліфікаційної підготовки повністю чи в основному відповідає вимогам роботи в умовах перебудови господарського механізму,

госпрозрахунку і самофінансування.

Підсумовуючи, зазначимо, що основною «точкою напруги» в громадській думці, виявленою дослідженням, є суперечність між щирою зацікавленістю людей ідеями і планами перебудови, високим очікуванням щодо їх реалізації — і переконанням у відсутності будь-яких серйозних її успіхів на місцях.

З часу проведення даного опитування минув рік. Але рік в епоху революційних переворотів у суспільному житті вміщає у себе стільки вагомих соціальних подій, що дорівнює, за висловом В. І. Леніна, десятиліттям спокійного розвитку. За цей час відбулась XIX партійна конференція. Підготовка до неї, гостра дискусія і рішення, прийняті конференцією, зробили позитивний вплив на все суспільство. Відбулися й інші події, які свідчать, що перебудова вступила в новий етап свого розвитку. Все це істотно вплинуло на ідейно-політичну ситуацію, на настрої і думки трудящих.

Тепер терміново необхідні нові соціологічні дослідження, які дали б змогу отримати обґрунтовані відповіді на багато з тих питань, які виникають у ході перебудови і мають корінне значення для розгортання процесу оновлення нашого життя на місцях. А порівняння даних торішнього і новітнього дослідження дало б уявлення про динаміку розгортання перебудови. Сподіваємось, найближчим часом нам вдасться здійснити цей задум.

Т. Ю. Кошечкіна

МОЛОДЬ КИЄВА:**СТАВЛЕННЯ ДО НЕФОРМАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ**

Восени минулого року відділ соціології засобів масової інформації і громадської думки Інституту філософії АН УРСР провів дослідження, в ході якого з'ясувалось ставлення молоді столиці України до неформальних об'єднань («панки», «фанати», «рокери», «металісти», «хіппі», «культуристи», «ремонтники», «брейкери», «архаїсти»), наявних у місті, і визначались фактори, які на це ставлення впливають. Опитано 1200 чоловік віком до 30 років. Учасниками неформальних об'єднань молоді (НОМ) назвались 86 чоловік (7,2%). Серед них (73,7%) — учні ПТУ, решта — молоді робітники (17,5%), студенти (7,0%), один інженер. Саме перші виявляють великий інтерес до повідомлень засобів масової інформації про проблеми НОМ і ставляться до цих об'єднань найемоційніше. Так, індекс емоційної оцінки ними «брейкерів» становить 0,36, тоді як студентами — 0,01. До речі, «брейкери» — це найпопулярніше серед київської молоді об'єднання (індекс 0,14). Найменш популярне — «панки» (індекс — 0,72). Серед опитаних — членів НОМ найбільше прихильників «фанатів» і «металістів» (по 21% від загальної кількості).

Основний контингент учасників НОМ становлять 17—19-річні. Вони ж виявляють неабиякий інтерес до НОМ. Серед занять, якими вони захоплюються у вільний час, переважно танці і спортивні видовища, зустрічі з друзями і прослуховування музичних записів. Водночас молоді люди, які частіше відвідують музеї і театри, люблять літературу та ін., цікавляться НОМ значно менше. Так само пов'язані з характером

симпатій молоді регулярні заняття у системі політичного і економічного навчання. Зазначимо, що вихідці з сімей з вищим освітнім рівнем батьків також більш стримані й помірковані у ставленні до НОМ.

Основним джерелом відомостей про неформальні об'єднання (особливо для шанувальників «рокерів») став журнал «Ровесник». Ті ж, хто надає перевагу телепрограмі «Служу Советскому Союзу», як виявилось, частіше висловлюють негативну думку про більшість НОМ. Критичніше починають ставитись до НОМ і ті, хто обзавівся сім'єю, а також старші за віком.

Як з'ясувалось, для деякої частини молоді ставлення до тих чи тих НОМ визначається аж ніяк не істотними (у тому числі й ідейними) характеристиками того чи іншого з цих об'єднань, головну роль відіграють емоційні оціночні стереотипи. Так, серед тих, хто вимагає жорстких заходів до «фанатів» і «рокерів», немало й таких, котрі практично нічого не знають про ці об'єднання (щодо перших — 5,2%, щодо других — 6,5%).

Щоб переконатися, що зазначене агресивне ставлення визначається не стільки особливостями об'єкта, скільки внутрішніми спонуканими суб'єкта, ми провели контрольний експеримент, включивши до переліку реально існуючих НОМ вигадане нами угруповання «тайгерів». Застосування санкцій щодо нього вимагають приблизно 20% опитаних. Очевидно, така соціальна нетерпимість віддзеркалює деякі стереотипи масової свідомості, сформовані адміністративно-бюрократичною системою. Звичайно, можна заспокоїти себе тим, що відношення молоді до НОМ досить специфічне, і, отже, не може бути підставою для надто широких узагальнень. Можна пояснити, що згадані стереотипи успадковані молоддю від батьків, від

КОШЕЧКІНА Тетяна Юріївна — старший інженер відділу соціології засобів масової інформації і громадської думки Інституту філософії АН УРСР. Галузь наукових інтересів — соціальні проблеми молоді. Постійний автор нашого журналу.

старшого покоління. Але ж, з другого боку, молоді люди підростуть. То ж чи позбудуться вони цього стереотипу? Чи, може, вони поши-

рять його на всі сфери своєї «дорослої» діяльності, яка на той час буде вже набагато ширшою й відповідальнішою?

А. А. Алексєєв

ОЦІНКА ВИВІЛЬНЕННЯ ЧАСУ ТРУДЯЩИХ УНАСЛІДОК РОЗВИТКУ СФЕРИ ПОСЛУГ

Відомо, що в нашій країні трудящі витрачають на ведення домашнього господарства в середньому понад 20% свого добового часу¹. Вивільнення цього резерву сприяло б розвитку їхньої культури, підвищенню інформованості, кваліфікації та ін.

На основі зіставлення затрат часу в домашніх умовах і на підприємствах служби побуту були зроблені спроби опитним обстеженням визначити коефіцієнт ефективності розвитку сфери послуг².

Таблиця 1

Оцінка вивільнення часу трудящих внаслідок розвитку побутового обслуговування

Різновиди послуг	Обсяг послуг (Інд. замовлення населення млн. крб.)		Приріст обсягу послуг в середньому на рік, млн. крб.	Продуктивність праці (виробіток на 1 працюючого на рік, крб.)				
	1980	1987		1980	1987	2000 прогноз	середня	
							1981—1987	1988—2000 прогноз
							О ₁	О ₂
Ремонт швейних виробів	24,3	28,8	0,64	2458	3113	3500	2785	3206
Індивідуальне пошиття швейних виробів	244,7	250,5	0,83	1939	1976	2200	1958	2088
Ремонт трикотажних виробів	3,3	3,3	0	2600	2160	2700	2380	2650
Індивідуальне пошиття і в'язання трикотажних виробів	58,3	92,9	4,94	3004	4055	4500	3530	4280
Ремонт меблів	2,8	5,0	0,31	5355	6485	7000	5920	6750
Ремонт помешкань за замовленням населення	68,4	104,6	5,17	2700	2713	3000	2707	2880
Хімчистка одягу	26,4	31,1	0,67	2985	3828	4000	3407	3914
Послуги пралень	10,9	15,0	0,59	4033	4926	5200	4480	5060
Всього	439,1	531,2	13,15					

У таблиці подані результати оцінки вивільнення часу трудящих завдяки розвитку окремих різновидів побутових послуг для населення Української РСР. Так, тільки з побутових послуг ремонту й індивіду-

¹ Планирование отрасли бытового обслуживания населения.— М., 1974.— С. 281.

² Там же.

Таблиця 2

Різновиди послуг	Коефіцієнт ефективності побут. обслуговування порівняно з домашн. працею	Оцінка приросту додаткового вивільнення часу трудящих в 1981—1987 рр. в середньому, чол./рік	Обсяг послуг за нормативами в 2000 р.			Приріст обсягу послуг за нормативами в 1988—2000 роках в середньому на рік, млн. крб.	Оцінка приросту додаткового вивільнення часу трудящих в 1988—2000 рр. в середньому, чол./рік
			на 1 жителя, крб.		всього на замовлення, млн. крб.		
			місто	село			
К	$B = \frac{\Delta \cdot K}{\Pi_1}$		Г	С	Q	$D = \frac{Q_1 - Q_2}{13}$	$\tilde{B} = \frac{D \cdot K}{\Pi_2} \cdot 10^4$
Ремонт швейних виробів	2,13	489	2,06	2,06	106,5	6,0	3980
Індивідуальне пошиття швейних виробів	1,55	657	7,77	6,65	385,8	10,4	7720
Ремонт трикотажних виробів	2,13	0	0,4	0,22	18,2	1,1	884
Індивідуальне пошиття і в'язання трикотажних виробів	1,55	2169	3,17	4	175,9	6,4	2318
Ремонт меблів	2,22	116	0,55	0,38	26,0	1,6	526
Ремонт помешкань за замовленням населення	2,52	4812	4,11	10,32	301,5	15,1	13213
Хімчистка одягу	2,47	485	2,45	1,34	110,8	6,1	3849
Послуги пралень	4,2	553	3,92	3,02	190,0	13,5	11205
Всього		9281			1314,7	60,2	43695

ального пошиття одягу, ремонту меблів, ремонту помешкань за замовленнями населення, хімчистки і пралень оцінка приросту додаткового вивільнення праці трудящих в 1981—1987 рр. становила в середньому 9281 чоловік на рік (див. табл. 2).

Щодо обсягу приросту послуг на 1 млн. крб. дана оцінка становила на рік в середньому

$$B = \frac{9281}{13,15} \approx 706 \text{ чоловік,}$$

що свідчить про

При до-
(затверд-
нення пра-
чоловік н
Дана
ти на се-
данч

З-
добу

мічну ефективність розвитку сфери послуг.

100 р. обсягу зазначених послуг до нормативних (УРСР в 1985 р.) оцінка додаткового вивільнення праці в 1988—2000 рр. становитиме в середньому 43 695

сумарним обсягом праці, який могла б узяти (в зазначеній частині послуг). Приведемо обсяг вивільненого часу трудящих, враховано в Українській РСР становить приблизно 43 695 годин на рік. Це означає, що вивільнення часу кожного трудящегося дозволить скоротити час на виконання побутових послуг становитиме на

$$\frac{43695}{25,5 \cdot 10^6} \cdot 13 \text{ років. } 8 \text{ годин. } 60 \text{ хвилин}$$

Отже, затрати часу на задоволення побутових потреб кожним трудящим скоротяться на тиждень більше як на годину, тобто не менше ніж на 10%.

В. М. Сагатовський

ЛЮДИНА ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

САГАТОВСЬКИЙ Валерій Миколайович — доктор філос. наук, зав. кафедрою філософії Сімферопольського держуніверситету. Галузь наукових інтересів — дослідження проблем людської діяльності. Автор монографій «Философия как теория всеобщего и ее роль в медицинском познании». — Томск, 1968.; «Основы систематизации всеобщих категорий». — Томск, 1973.; «Вселенная философа». — М. 1972.; «Весы Фемиды и суд совести». — М., 1982., розділів у колективних монографіях і численних статей. Постійний автор нашого журналу.

Проблема людини посідає центральне місце в системі марксистської філософії, більше того, вона є її системоутворюючим ядром. Це зумовлено трьома основними обставинами: необхідністю постійного осмислення і переосмислення завдань і предмета філософії; тим, що людина є вищою метою, ключовою цінністю в комуністичному світогляді; роллю людського фактора в практиці розвитку нового суспільства. Отже, вузлова роль проблеми людини прямо впливає з особливостей марксистської філософської теорії, світогляду і практики соціалістичного будівництва.

Буржуазна філософія не змогла вирішити дилеми, що виникає у розв'язанні питання про статус філософії: бути їй позанауковим утворенням (натурфілософією або суто ідеологічним ученням) чи обмежитися роллю сциентистської методології і логіки науки. Марксизм вирішив цю дилему на шляхах єдності теорії і практики: для керівництва революційно-перетворюючою діяльністю конче потрібен науковий світогляд; наукою ж, яка здатна обґрунтувати світогляд, може бути тільки філософія. Основне питання світогляду — це питання про місце людини у світі, про відношення людини і світу. Отже, предмет філософії — це не світ сам по собі, а людина і світ у системі їх відношень. Філософія досліджує категоріальний зріз цих відношень (тобто розглядає ті їх моменти, які одночасно мають і універсальний, і світоглядно-значущий характер), вивчаючи їх у світлі свого основного питання про співвідношення суб'єктивної і об'єктивної реальності. Неважко показати, що за розв'язками цього питання стоять різні ідеали людини, неоднакові уявлення про її місце у світі. Ці світоглядні орієнтації усвідомлено або стихійно діють під час обговорення будь-якої справді філософської проблеми.

У комуністичному світогляді місце людини визначається сутнісними характеристиками комунізму. Вони були сформульовані ще К. Марксом. По-перше, комунізм є «*позитивне скасування приватної власності*»¹; суспільна власність виступає соціально-економічною основою комунізму, забезпечуючи відповідний розвиток продуктивних сил і характер виробничих відносин. По-друге, на цій основі здійснюється «*справжнє присвоєння людської сутності людиною і для лю-*

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 108.

дини»². Внаслідок цього, по-третє, відбувається розв'язання фундаментальних суперечностей людського буття: «...між людиною і природою, людиною і людиною ... між існуванням і сутністю, між опредмечуванням і самоутвердженням, між свободою і необхідністю, між індивідом і родом»³. У ході розв'язання цих суперечностей і присвоєння людської сутності, по-четверте, «на місце економічного багатства і економічних злиднів стає *багата людина* і *багата людська потреба*. *Багата людина* — це в той же час людина, яка *потребує* всієї повноти людських проявів життя, людина, в якій її власне втілення виступає як внутрішня необхідність, як *потреба*»⁴. Але, отже, по-п'яте, ця внутрішня необхідність виступає як вільне розкриття і розвиток сутнісних сил людини. І нарешті, цей розвиток людини є гармонійний: він *розвиток*, оскільки передбачає постійне виникнення і розв'язання суперечностей у людській діяльності, що приводить до породження людських якостей, людського багатства; цей розвиток *гармонійний*, оскільки в його основі вже немає антагоністичних суперечностей, які спотворюють людську сутність. Отже, гармонійний розвиток людини — вища мета комунізму. Тому всі інші сфери життєдіяльності нашого суспільства дістають свій вищий зміст саме щодо цієї мети.

Людина, будучи вищою метою, водночас виступає і найважливішою умовою успішного розвитку соціалістичного суспільства, як його людський фактор. Історія знає три основні способи регуляції людської поведінки: прямий примус, економічний примус і моральне спонукання (ззовні — силою громадської думки і зсередини — силою свідомості: совісті і розуму). Економічна регуляція зберігає дуже велике значення за соціалізму, що виражається у використанні такого «важеля», як конкуренція. Дедалі більшу роль починає відігравати моральне спонукання, ефективність якого народжується на перетині активності громадської думки і наявності внутрішніх творчих і гуманістично-колективістських ціннісних орієнтацій у праці, спілкуванні і споживанні. А це і є людський фактор, який включає до себе моральну поведінку, яка, зрозуміло, не зводиться до нього. Без нього ми ні тепер не зможемо розв'язати такі актуальні проблеми, як, наприклад, підвищення продуктивності праці, ні в майбутньому перейти до комуністичного принципу розподілу «від кожного за здібностями, кожному за потребами», для реалізації якого необхідна не тільки економічна можливість задоволення зрослих потреб людей, а й моральна готовність до розумного формування цих потреб, до наявності потреби віддавати за здібностями.

Але, якщо місце людини у світі — основне питання світогляду, а сама людина — вища мета і найважливіший фактор розвитку нового суспільства, то, очевидно, формування комплексного людинознавства — одне з актуальних у розвитку сучасної науки, а забезпечення світоглядної і методологічної основи комплексного людинознавства — одне з актуальних завдань філософії.

Виділяючи найголовніше, можна сказати, що світоглядна функція філософії і розв'язання цього завдання виявляється насамперед у створенні і науковому обґрунтуванні стратегічного ідеалу, «категоріального каркасу» людини комуністичного суспільства і його соціалістичної фази, а методологічна функція — у розстановці стратегічних орієнтирів, у визначенні «категоріальної моделі» формування людини, яка відповідає цьому ідеалові.

Але чи потрібна філософська *наука* про людину?

З цього питання в нашій літературі існує дві точки зору. Згідно з однією із них, така наука вже є: це марксистська філософія загалом, або навіть вужче — історичний матеріалізм⁵. Відповідно до іншої марк-

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же. — С. 115—116.

⁵ Див., наприклад: Мислиивченко А. Т. Методологические проблемы исследования человека в философии // Вопр. философии. — 1981. — № 7.

систська філософія загалом дає людинознавчим наукам філософсько-методологічну базу «у формі загальних принципів діалектичного методу і матеріалістичного розуміння природи, суспільства, людини. Належить конкретизувати ці загальні філософські положення стосовно конкретної сфери — сфери людини і її діяльності. А це означає, що поряд з марксистською онтологією, гносеологією, аксіологією, соціологією потрібно розробляти марксистську філософську антропологію, яка і є ланкою зв'язку всіх наук, що вивчають людину, з діалектичним матеріалізмом»⁶.

Приєднуючись до останньої позиції, наведемо на її користь додаткові аргументи. Спеціальна філософська дисципліна про людину не потрібна, якщо вважати людину окремим проявом суспільного життя, *tabula rasa*, на якій штампуються соціокультурні матриці. Якщо ж виходить з того, що людина — це особлива цілісність, яка не зводиться до тих компонентів, які постають природа і суспільство⁷, але в собі самій породжує власні внутрішні суперечності, які детермінують її прояви у взаємодії з зовнішніми об'єктивними умовами, — то справа, звичайно, стоїть інакше: нова цілісність потребує для свого розуміння спеціального категоріального апарата, особливої концепції, яка ґрунтується на певних концепціях природи і суспільства, але не зводиться до них (як молекула води не зводиться до атомів водню і кисню...).

Однак такий апарат поки що не створений. Поглянемо, які його елементи вже є і які нові зрізи і принципи бачення проблеми й організації матеріалу конче потрібні для становлення марксистської філософської антропології (цю назву, зрозуміло, не треба асоціювати з антропологічним напрямом у буржуазній філософії).

Діалектичний матеріалізм містить у собі такі положення, які дозволяють вписати філософську концепцію людини в рамки діалектико-матеріалістичного уявлення про світ як матерію, яка закономірно розвивається: це загальна концепція розвитку, вчення про співвідношення форм руху матерії, концепція складних систем, що розвиваються, принципове розв'язання питання про діалектику сутності й існування, загальна методологія пізнання і перетворення складних цілісних форм буття матерії.

Історичний матеріалізм як філософія історії і загальна соціологія (саме філософська соціологія, а не загальнонаукова дисципліна) є насамперед теорією суспільства і великих соціальних груп, де людина присутня, але аж ніяк не може перебувати в центрі уваги: проблема «суспільство — особа» — це тільки одна з тем історичного матеріалізму, і якщо навіть припустити, що проблема суспільного виробництва викладалася б так, що поряд із матеріальним і духовним виробництвом буде приділено достатню увагу виробництву (формуванню) людини і, далі, ця проблема розглядатиметься в єдності природничо-історичного, діяльнісного і гуманістичного підходів⁸, то, однак, людина тут залишиться одним із елементів соціально-історичного процесу.

Філософська антропологія, асимілюючи загальносоціологічний погляд на людину, водночас потребує іншого кута зору: в її рамках соціально-історичний процес (тематика історичного матеріалізму), як і всі інші проблеми, що досліджуються іншими філософськими науками і стосуються людини, повинні виявитися елементами, частинами філософської концепції людини.

Виходячи з вимог системного підходу⁹, ця філософська дисципліна повинна показати специфічні фундаментальні суперечності люд-

⁶ Каган М. С. Человеческая деятельность.— М., 1974.— С. 316—317.

⁷ Див.: Сагатовский В. Н. Деятельность как философская категория // Филос. науки.— 1978.— № 2.

⁸ Див.: Келле В. К., Ковальзон М. М. Теория и история.— М., 1981.

⁹ Див.: Сагатовский В. Н. Системная деятельность и ее философское осмысление // Системные исследования. Ежегодник. 1980.— М., 1981.

ської цілісності, тенденції і образ кінцевого результату розв'язання цих суперечностей, необхідні для цього структури і закономірності функціонування та розвитку даної цілісності.

Пропонуємо короткий ескіз програми системного вивчення і формування людини. Зрозуміло, що вона не може мати завершеного і повного характеру, оскільки філософська антропологія — наука, яка ще формується. В її основу доцільно, по-перше, покласти ідею принципової багатомірності людської цілісності й тому, по-друге, спробувати синтезувати — з виходом на практичні рекомендації — і сутнісні виміри людини, які досі вивчалися в основному окремо.

Управління формуванням людського фактора — найважливіша сфера соціальної політики, яка повинна охоплювати весь простір життя людини. Системне охоплення цього — людського — простору має визначити теорію й практику вивчення та формування людини.

Вирізняємо три аспекти людини як багатомірної цілісності, взятих у єдності: це — система функціональних рівнів людини як суб'єкта діяльності; система детермінант людської діяльності; система сутнісних сил людини. Ці три виміри є, на наш погляд, тим мінімумом, який дозволяє системно конкретизувати поняття гармонійної особистості як вищого смислу комуністичного будівництва й ідеалу людини.

Під функціональними рівнями людини як суб'єкта діяльності ми розуміємо ті відносно самостійні частини людської цілісності, взаємодія яких забезпечує її функціонування, а суперечності між ними — її розвиток.

Людина народжується на світ як біологічний індивід, основною функцією якого є адекватне пристосування до навколишнього середовища, а підсумковою характеристикою оптимального функціонування і розвитку — здоров'я. Гармонійний розвиток людини передбачає абсолютне здоров'я як необхідний компонент, але, зрозуміло, не зводиться до нього: абсолютизація цього аспекту людини перетворює її у виготовану, а не виховану істоту. Проте ми хочемо підкреслити, що здоров'я — не просто умова соціального функціонування і розвитку (хоча воно і є таким), але й самоцінність.

Щоб стати повноцінним членом суспільства, новонароджений індивід має пройти процес соціалізації, тобто інтеріоризувати систему тих суспільних відносин, у якій він живе, і оволодіти тими соціальними ролями, які необхідні для успішного функціонування і розвитку в цій системі. У ході соціалізації індивід стає особистістю. Термін «особистість» багатозначний. Під ним розуміють і людину загалом (коли ми говоримо, наприклад, про гармонійну особистість як комуністичний ідеал), і видатну людину («це — особистість»), і, нарешті, людину, взятую в її соціологічному аспекті, тобто як інтеріоризовану систему суспільних відносин, яка виражається в системі соціальних ролей. Тут ми вживаємо цей термін тільки в останньому вузько соціологічному смислі. Підсумковою характеристикою оптимального функціонування і розвитку особистості є соціальна надійність і відповідальність особистості. Без цієї якості немає гармонійної людини, але її абсолютизація (головне — справа, решта — сентименти) перетворює особистість у робота, функціонера. І водночас — так само, як і біологічне здоров'я — соціальна надійність є не тільки засіб, умова соціального життя, але й людська самоцінність.

Соціалізація людини — ні у філогенезі, ні в онтогенезі — неможлива без певних біологічних передумов. Ці передумови, які характеризують людину, як біологічного індивіда, як представника виду *Homo sapiens*, не розчиняються без лишку в процесі соціалізації, але на початку кожного із її етапів вступають у певну суперечність з вимогами соціальної форми руху, а в кінці його створюють нову біосоціальну єдність, як результат розв'язання цієї суперечності. Отже, суспільні відносини не просто «відштамповуються» в індивіді з соціокультурної

«матриці», але, створюючи соціологічну іпостась «людина — особистість», беруть участь у формуванні людини загалом у ході взаємодії наявного індивіда і особистості, яка формується.

Єдність соціального і біологічного, особистості й індивіда створює людську індивідуальність¹⁰. З погляду М. С. Кагана, це і є цілісна людина. Ми дивимось на природу індивідуальності дещо інакше. Генетично вона є єдність індивіда й особистості. Але функціонально, виникнувши як їх єдність, вона починає відігравати відносно самостійну роль щодо компонентів, які вона породила, що так само зберігають відносну самостійність. Індивідуальність виступає як психологічна іпостась людини, або — якщо тільки звільнити цей термін від ідеалістичних витлумачень — як душа, духовна сутність людської цілісності¹¹.

Становлення соціально-біологічної єдності дає не тільки функціональний продукт (в ідеалі — здорової і соціально зрілої людини), але і породжує особливий результат, невідомий досі еволюції, — внутрішній світ людини, власне життя її суб'єктивної реальності. Цей психологічний бік виступає і як засіб, програма, яка обслуговує біологічний і соціальний аспекти життєдіяльності, і як самоцінність, що безпосередньо працює на себе (мрії, переживання, власне життя особистісних смислів, гра асоціацій та ін.) і лише опосередковано, в кінцевому підсумку збагачує життя людини в усіх, у тому числі й зовнішніх його виявах. Підсумкова характеристика індивідуальності — духовне багатство, рівень людської духовності. Абсолютизація індивідуальності перетворює людину в егоцентрика (наука для науки, мистецтво для мистецтва, сам для себе), але, з другого боку, її недорозвиненість виключає справжню гармонію.

Поява третьої «іпостасі» породжує нові суперечності (між вимогами біологічної природи, соціальних ролей і відносин і внутрішнього життя людини, або — згадуючи Марксів поділ потреб — між потребами фізичними, соціальними і духовними), розв'язання яких формує дійсно людську цілісність.

Отже, здоров'я індивіда, соціальна надійність особистості, духовне багатство індивідуальності — всі вони необхідні для гармонійного розвитку (і в цьому розумінні є засобами); всі вони водночас самоцінні (не зводяться до засобів, але створюють світ життєвих смислів); кожного із них недостатньо, а разом вони необхідні і достатні, як єдність функціональних рівнів, що створюють людську цілісність.

Для поведінки людини загалом і на кожному з описаних уже рівнів існує базова система детермінант. У літературі ще не вироблено однозначного уявлення про її склад і структуру. Запропонований тут варіант становить спробу синтезу ідей ряду вчених — наприклад, С. Л. Рубінштейна, Д. М. Узнадзе, В. О. Ядова та ін. Ця система включає до себе насамперед два блоки — об'єктивні і суб'єктивні (точніше кажучи, об'єктні і суб'єктні) умови. До складу перших входять можливості і вимоги до людини, які формуються та ставляться соціальним і природним середовищем. Блок суб'єктивних умов включає в себе три підсистеми: потреби суб'єкта (те, що він хоче), його можливості (здібності, знання, уміння — те, що він може), його життєва позиція, фактична готовність до певного типу поведінки і відповідних умов (те, чим людина є). Остання підсистема генетично формується як єдність двох перших (хоча її генезис і не зводиться до цього синтезу), але функціонально відіграє особливу роль. Ми не маємо тут можливості докладно проаналізувати склад кожної із підсистем, але підкреслюємо

¹⁰ Див.: *Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания.* — Л., 1969; *Каган М. С. Человеческая деятельность.* — М., 1974.

¹¹ Вдала матеріалістична інтерпретація поняття духовності дана М. С. Каганом. Див.: *Каган М. С. О духовном (опыт категориального анализа)* // *Вопр. философии.* — 1985. — № 9.

їх функціональну специфіку, внесок кожної із них у структуру гармонійно розвиненої людини.

Підсистема потреб (у найширшому розумінні цього слова) виконує функцію спонукання до певної поведінки; на її «виході» — імпульси у формі можливих моделей потрібного майбутнього. Підсистема суб'єктивних можливостей дає засоби для реалізації потреб. Але багатоманітність потреб і можливостей суб'єкта у взаємодії з можливостями та вимогами середовища породжує відповідні суперечності й потребує вибору (які потреби і в якій черговості задовольняти, які можливості суб'єкта і якою мірою припустимо використати, як ставитись до можливостей і вимог навколишнього середовища). Функція вибору здійснюється в підсистемі життєвої позиції. Результатом його є готовність (диспозиція) до поведінки певного типу.

Структура життєвої позиції досліджена ще недостатньо. В цій статті ми обмежимося вказівкою на ті елементи, які формують її, так би мовити, діюче ядро. Вони, як нам видається, утворюють такий ланцюг: цінність (життєвий смисл) — ідеал — норма. Під цінностями (смыслами) ми розуміємо уявлення про визнані за кращі типи блага й способи їх одержання, які відзначаються такими характеристиками: а) в них сконцентрований увесь нагромаджений досвід суб'єкта; б) вони є граничними внутрішніми основами вибору лінії поведінки в даній системі детермінації (тобто в даній системі — особистісній або соціокультурній — це такі цілі, які з іншого боку вже не виступають як засоби; бо, відповідаючи на питання «в ім'я чого?», вони є аксіологічними аксіомами). Цінності утворюють ядро ідеалу, однак останній включає до себе й певні уявлення про об'єктивні можливості середовища і суб'єкта; синтез цих знань і ключових цінностей суб'єкта становить ідеал, як стратегічний образ належного. У свою чергу ідеал є основа норм, які являють собою конкретні технологічні (певна річ, не тільки в розумінні технології матеріального виробництва або взагалі фізичних дій) приписи, які регулюють діяльність. Цінності та ідеали суть світоглядна основа технологічної готовності, яка перетворює суму дій і операцій у цілісну діяльність (останні три терміни вжиті тут у розумінні О. М. Леонтьєва)¹².

Гармонійна людина, взята в аспекті цілісної детермінації її поведінки, — це людина, всі дії та операції якої об'єднані в діяльність, тобто одухотворені, синтезовані відповідними життєвими смислами. Практично це означає, що у неї не просто розвинуті потреби (розвиток навіть найвищоненіших духовних потреб сам по собі не детермінує людської гармонійності й цілісності); що вона не тільки володіє великими внутрішніми можливостями (талант, ерудиція, «золоті руки» самі по собі, на жаль, не виключають іноді варварської поведінки загалом); це означає, що все це спрямовується, формується у відповідну цілісність певною життєвою позицією, ґрунтованою життєвими смислами, освяченою ідеалами і доведеною на рівні норм до реальної готовності до вчинків, які мають цілком відповідний світоглядний вектор.

Що ж виражають ключові цінності, смисли, які лежать в основі життєвої позиції людини? Відповідаючи на це питання, ми переходимо до третього аспекту людської цілісності, який становить водночас і сутнісну основу та конкретизацію перших двох. Система ключових цінностей — це аксіологічні ядра сутнісних сил людини. Питання про природу і склад сутнісних сил — цю найглибнішу характеристику комуністичного ідеалу людини — розроблене поки що явно недостатньо¹³. У рамках даної статті ми запропонуємо відповідне загальне трактування цього феномена, розуміння його місця в структурі людської цілісності та накреслимо основи типології сутнісних сил.

¹² Див.: Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. — М., 1975.

¹³ У літературі зроблені перші спроби цілісної характеристики цього поняття. Див., скажімо: Шановский В. К. Диалектика сущностных сил человека. — Киев, 1985.

З погляду В. К. Шановського, «сутнісні сили — це внутрішній механізм діяльності, тоді як остання — універсальний спосіб їх реалізації»¹⁴. Повністю погоджуючись з останнім положенням, ми вважаємо, що перше — характеристика сутнісних сил як механізму діяльності — є надто широким і тому неточним. Насправді, механізм діяльності — це якась інваріанта в суперечливому співвідношенні її різних компонентів і тенденцій. Інакше кажучи, це — відношення. А сутнісні сили є щось субстанціональне, атрибутивне. Сутнісні сили — це інтегративні прояви людської цілісності, необхідні й достатні для її відрізнєння від усіх інших системних утворень (біологічних, кібернетичних та інших можливих систем). Вони знімають, інтегрують в собі й функціональні рівні (біологічний, соціологічний, психологічний), бо тільки їх єдність створює цілісну людину, і детермінанти поведінки, бо лише наявність різних потенцій, можливостей суб'єкта, його потреб і життєвої позиції, взятих у їх єдності, забезпечує цілісність діяльності.

Кристалізуючим ядром, що репрезентує кожну з сутнісних сил, є відповідна ключова цінність, життєвий смисл, який задає напрям того універсального аспекту людської діяльності, в якому реалізується відповідна сутнісна сила¹⁵. Отже, множини сутнісних сил, ключових цінностей універсальних аспектів людської діяльності та самих цих аспектів виявляються ізоморфними. Завдання виявити аксіологічну структуру діяльності, тобто ті її аспекти, які присутні в будь-якому різновиді діяльності¹⁶ і задаються базовими ціннісними орієнтаціями, виявляється складне: треба виявити якусь інваріанту, яка може бути основою для порівняльного аналізу конкретно-історичних форм вияву і рівня розвитку сутнісних сил у різних способах життя і типах культур, пройшовши між крайностями абстрактного конструювання й занурення в море конкретних особливостей. Тому, не претендуючи на необхідність і достатність, вкажемо хоча б на ті базові сутнісні сили і цінності, які їх репрезентують, і необхідність і специфічність (для людської цінності) яких не викликає сумніву.

Розв'язуючи це завдання, ми виходимо з тих специфічних компонентів і відношень між ними, які дозволяють виділити сутнісну специфіку будь-якої соціальної системи чи суб'єкта соціальної життєдіяльності (суспільства, групи, соціального індивіда). По-перше, будь-яка соціальна система — безпосередньо або опосередковано — це система суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних відношень ($C < \begin{smallmatrix} C \\ O \end{smallmatrix}$). Базовими $C — O$ відношеннями є перетворення (праця) і споживання.

Відношення $C — C$ є відношення спілкування (як будь-яка взаємодія між суб'єктами будь-якого рівня). Разом вони утворюють фундаментальну тріаду основних моментів усього історичного розвитку¹⁷.

По-друге, у відношенні перетворення, споживання і спілкування обов'язково включені штучні засоби-посередники, які опосередковують відношення суб'єкта з перетворюваним об'єктом (засоби перетворення), з продуктом споживання (засоби споживання) і з іншими суб'єктами (засоби спілкування). Це призводить до формування відношень володіння — оволодіння вказаними засобами.

¹⁴ Там же. — С. 19.

¹⁵ Людська життєдіяльність загалом є єдність діяльності, за допомогою якої суб'єкт (суспільство, група, окрема людина) реалізує свої життєві смисли в об'єктивній реальності, і природничо-історичного процесу, де в діяльності людини реалізуються об'єктивні закони суспільного розвитку. Див.: Сагаатовский В. Н. Общественные отношения и деятельность // Вопр. философии. — 1981. — № 12; Сагаатовский В. Н. Морально-нравственная жизнедеятельность // Нравственное и эстетическое формирование личности в условиях развитого социализма. — Томск, 1984.

¹⁶ Про принципи виділення різних структур у багатомірному утворенні людської діяльності див.: Сагаатовский В. Н. Структуры деятельности // Закономерности научного познания. — Томск, 1982; Сагаатовский В. Н., Николов Л. Структуры человеческой деятельности // Филос. науки. — 1985. — № 6.

¹⁷ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 26—28.

По-третє, програми, які керують переліченими вище відношеннями, не задані в соціальних системах біологічної спадковості, а також створюються в ході історії. Тому будь-який соціальний об'єкт повинен мати ту чи ту форму свідомості. Причому, щоб побудувати програму, яка керує діяльністю, ця свідомість має виступати і як пізнання (відображення об'єкта діяльності), і як ціннісне орієнтування (вираження життєвих смислів суб'єкта діяльності). Щоб створити речі й засоби їх виробництва (а також будь-які інші продукти і засоби суспільного виробництва), свідомість повинна вміти створювати знання і смисли (і, можливо, саме здатність до творчості життєвих смислів — найглибша характеристика людської сутності).

І по-четверте, «людина буде також і за законами краси»¹⁸, тобто естетично освоює дійсність, цілісно виражаючи на чуттєво-емоційному, символічному рівні своє ставлення до всієї системи $C-O-C$ відношень, у якій протікає її життєдіяльність, співвідносячи будь-які міри з мірою свого ідеалу.

Чим би конкретно не займалася людина (якщо це, звичайно, людська діяльність), в ній так чи інакше присутні виділені вище специфічно-людські універсальні аспекти діяльності. Інтегральні здатність, потреба і готовність до праці, певного типу споживання, спілкування та ін. — це і є сутнісні сили, які виявляються у відповідних аспектах діяльності: «Своєрідність кожної сутнісної сили — це саме її *своєрідна сутність*, отже й своєрідний спосіб її опредмечування...»¹⁹. Взяті разом ці сутнісні сили і аспекти діяльності утворюють людську цілісність: «Людина привласнює собі свою всебічну сутність всебічним способом, отже, як цілісна людина»²⁰.

Системоутворюючим ядром кожної із цих сутнісних сил є відповідна ключова цінність: перетворення — користь; споживання — задоволеність; спілкування — добро (як міра внутрішньо детермінованої єдності спільності)²¹; відношення до засобів — володіння — оволодіння (тут позначення типу відношення і цінностей термінологічно збігаються); пізнання — істина; ціннісне орієнтування — правда²²; естетичне освоєння — краса.

Зрозуміло, в кожен епоху, для кожного класу, соціальної групи та ін. усі ці цінності наповнюються різним — аж до взаємовиключаючих — конкретно-історичним змістом. Але всі вони — тією чи іншою мірою, в тому чи іншому співвідношенні — обов'язково наявні, а тому утворюють інваріантну структуру, яка дозволяє порівнювати культуру різного типу. В сукупності вони утворюють культуру, виступаючи як ціннісна основа способу життя, що виявляється в притаманних йому формах і результатах діяльності.

Гармонійно розвинена людина — це людина, яка в будь-якому конкретному різновиді діяльності й рамках будь-якого соціального статусу володіє культурою праці, споживання, спілкування, відношення до засобів діяльності, пізнання, ціннісного орієнтування і естетичного освоєння відповідно до комуністичного змісту ключових цінностей цих аспектів діяльності. Таке володіння й забезпечує найбільш вільне і повне розгортання її сутнісних сил.

Дальша конкретизація запропонованої програми потребує змістового трактування вказаних ключових цінностей (і антицінностей, які протистоять їм), тобто змістової характеристики комуністичного ідеалу гармонійної людини і шляхів його досягнення.

Ідеал гармонійної людини має бути заданий через змістове трактування життєвих смислів, які виражають її сутнісні сили. Ця теза зра-

¹⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 88.

¹⁹ Там же. — С. 112.

²⁰ Там же. — С. 111.

²¹ Див.: Сагатовський В. Н. Веси Фемиди и суд совести. — М., 1982. — С. 22—23.

²² Див.: Яковлев В. П. Правда и истина // Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы. — 1978. — № 2.

зу ж виключає розуміння ідеалу, характерне для всіх утопістів: перелічити, кажучи сучасною мовою, систему показників, дати список здібностей, потреб, знань, умінь та ін., які в сукупності утворюють цей ідеал («усе знати, все вміти»). Такий підхід неспроможний, оскільки кількість конкретних характеристик людини досить велика, а склад їх дуже мінливий. Людина — не тільки багатомірна, а й відкрита система, яку не можна нормувати так, як системи технічні (давня мрія всіх бюрократів і технократів).

Сутнісні риси ідеалу чітко виявляються у зіставленні комуністичного і буржуазного їх розуміння. Так, наприклад, така складова перетворення, як користь, розуміється в комуністичному ідеалі як подолання опору зовнішнього середовища, подолання, яке водночас задовольняє таким критеріям: а) забезпечення найефективнішого задоволення людських потреб; б) оптимальна взаємодія людини і середовища (екологічний критерій); в) самовираження людини як творчої істоти. Якщо трудова діяльність людини реалізує ці смисли, можна говорити про справжню культуру праці.

Вдоволеність у сфері споживання в комуністичному ідеалі досягається при додержанні критеріїв розумного споживання, тобто такого, при якому зростає рівень гармонії всередині людини, всередині суспільства (між людьми) і всередині світу (між суспільством і природою). Буржуазний ідеал споживання — це престижна непомірна насолода²³, в кінцевому підсумку така, що руйнує усі ці три системи (людина, суспільство, світ).

У спілкуванні добро виступає в комуністичному ідеалі як кристалізація гуманізму, здатності та потреби ставитися до інших людей і суспільства як самоцілі й самоцінності. Послідовне проведення буржуазного ідеалу взагалі виключає моральнісний аспект діяльності, замінюючи цінність добра прагненням до влади і вигоди: неутилітарне спілкування зникає з ужитку, подібно до піших прогулянок по сучасній автостраді.

Щодо засобів діяльності в комуністичному ідеалі реалізується привласнення, втілення на ділі людської дійсності, яке не зводиться до одностороннього користування річчю, до володіння нею²⁴. Навпаки, в буржуазному способі життя «на місце *всіх* фізичних і духовних почуттів стало просте відчуження *всіх* цих почуттів — почуття *володіння*»²⁵. З наших позицій засіб діяльності є ланкою в здійсненні гармонії людини — людства — світу; з буржуазних же він має смисл тільки як «мій засіб», як елемент приватної власності.

У пізнанні істина, з погляду комуністичного ідеалу, — це не лише засіб, який забезпечує ефективну діяльність, а й самоцінність, без досягнення якої немає ні розвитку, ні гармонії. В буржуазному способі життя з істиною відбувається те саме, що і з добром: вона деградує або до суто прагматичного рівня використання (істина терпима, якщо корисна, а корисно те, що прибутково), або до одного із засобів інтелектуальних розваг, «гри в бісер» (наука — езотерична гра, а істина — конвенціонально встановлений критерій).

Правда комунізму — це така боротьба зі злом антагоністичного суспільства, яка є не самоціллю, а необхідним містком для переходу до гармонії людини, суспільства і світу, що розвивається. «Правда» буржуазного суспільства — це боротьба кожного проти всіх, це дисгармонія, зневажання всього в ім'я ненажерливості, престижу і влади (правда деградує, відкидає саму себе, як і добро й істину).

І нарешті, підсумкове протистояння гармонії, що розвивається, з одного боку, і агресивної какофонії, з другого — ми бачимо в розумінні краси: оспівування цілісності в естетичному ідеалі комунізму (внут-

²³ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 42.— С. 121—122, 126—127.

²⁴ Там же.— Т. 42.— С. 112.

²⁵ Там же.— С. 111.

рішнього світу і поведінки людини, відносин між людьми, єдності людини і природи) і відверта естетизація розтління, цинізму, хижацтва в іміджах буржуазної масової культури.

Аксіологічні основи ідеалу гармонійної людини дають стратегічні орієнтири для його втілення в життя. Але як перейти від загальних стратегічних принципів до повсякденної практики? Це одна з основних проблем формування людини.

Сутю теоретична пропаганда, хоча й необхідна, але явно недостатня. Це особливо відчутно в умовах розв'язаної проти нас психологічної війни, коли буржуазні цінності й ідеали нав'язуються у формі сильнодіючих, сугестивних іміджів, рекламних зразків для наслідування. Непридатне і пряме перетворення теорії в жорстку систему показників, слідування якій досягається адміністративними впливами (на практиці — це прямий шлях до окупації людини і показухи). Пропаганда має успіх, коли вона спирається на підготовлений ґрунт. А ця підготовка — органічний процес, що має власні об'єктивні закономірності, потребує умов для природного дозрівання.

Треба чітко усвідомити, що формування людини є функція не одного, а трьох процесів (до першого потрібно додати організацію середовища, яка стихійно впливає на людину, і самовиховання). Організація середовища (насамперед громадської думки і тих первинних груп, де закладаються основи формування людини) має забезпечити відповідність теоретичних уявлень про ідеал і реальних зразків, які є референтними для людини, яка формується. Конче потрібно забезпечити «дизайнування» соціального середовища, такі традиції і ритуали²⁶ безпосереднього оточення (у сім'ї, трудових, навчальних колективах, у групах за інтересами та ін.), які б паралізували вплив буржуазних (споживацьких і «суперменських») іміджів і гарантували б природне слідування позитивним зразкам та ідеалам.

Розв'язання цього завдання потребує значних комплексних зусиль як у теорії, так і на практиці. Внесок філософів у її рішення — це і розробка методологічно-світоглядних основ комплексного людинознавства, і безпосередня участь як у науково-дослідницькій, так і психолого-педагогічній, соціальній практиці формування нової людини.

* * *

Человек как системообразующее ядро марксистской философии фокусирует в себе ее теоретические проблемы и определяет ее практическую направленность. Поскольку человек есть особого рода целостность, для его изучения необходима философская наука о человеке как мировоззренческая и методологическая основа комплексного человекознания. Предлагается программа системного изучения и формирования человека как многомерной целостности, интегративными качествами которой выступают сущностные силы, а ценностными «ядрами» последних — жизненные смыслы человеческой деятельности.

²⁶ Див.: Традиции и современность. — Севастополь, 1985.

М. К. Трифонова

ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

ТРИФОНОВА Маргарита Костянтинівна — кандидат філософських наук, доцент Університету марксизму-ленінізму при Кримському ОК Компартії України. Галузь наукових інтересів — теорія пізнання, філософські проблеми наукознавства.

Автор книг: «Современная научная революция» (К., 1987); «Структура познания и научная революция» (М., 1980), статей в журналах «Философские науки» та ін., в збірниках.

Реальності сучасного світу висувують перед суспільством настійну потребу наново осмислити вихідні установки і цілі наукового пізнання, особливості співвідношення науки, суспільства і глобальних проблем життєдіяльності людини. Аналіз цього співвідношення продуктивний при зверненні до порівняльного дослідження двох періодів у розвитку знання — епохи зародження науки і епохи, пов'язаної з її розвитком у другій половині ХХ ст. З'ясовується, що багато які тенденції, закладені в самі основи наукового знання в XVII—XVIII ст., нині набули вирішального значення, що іноді саме вони зумовлюють деякі кризові явища в сучасному стані науки. Інакше кажучи, зіставляючи дві найбільші наукові революції — ньютоніанську і сучасну, виявимо низку особливостей науки ХХ ст., які залишалися поза увагою дослідників.

Одним із найцікавіших сюжетів цього розгляду є, на наш погляд, проблема людини як суб'єкта наукового пізнання. На деяких аспектах даної проблеми ми й спинимося в запропонованій статті.

Фундаментальна гносеологічна альтернатива: Всемогутність або Безсилля пізнаючої людини. Внаслідок наукової революції XVII—XVIII ст. уперше стверджується уявлення про безмежні пізнавальні можливості людини, про принципову відкритість для пізнаючого суб'єкта всіх таємниць Всесвіту. Інтенсивне проникнення дослідного природознавства у сфери, що раніше належали філософській метафізиці і богослів'ю, зміцнювали віру в силу людського інтелекту.

У науці ХХ ст. гносеологічний оптимізм продовжує лишатися північним умонастроєм. У зв'язку з небувалими темпами наукового прогресу авторитет науки в очах громадської думки надзвичайно зріс. Віра в універсальну застосовність результатів науки, в безмежні можливості техніки, яка розвивається сама по собі (поза її зв'язком з людиною і природою) призвела, поряд з іншим, до таких небажаних наслідків, як сцієнтизм і технократизм.

Однак уже з середини ХІХ ст. поступово починає пробивати собі дорогу й інша, прямо протилежна тенденція — антисцієнтизм і ірраціоналізм. Зародившись у лоні некласичної філософії (С. Кіркегор, Ф. Ніцше, Е. Гартман та ін.) і модерністського мистецтва, ця тенденція в ХХ ст. стала проникати і в наукове середовище. Скептицизм і зневіра особливо посилюються у зв'язку з виявленням і критико-рефлексивним усвідомленням негативних екологічних наслідків, які супроводжували науково-технічну революцію. В останній чверті нашого століття скептицизм щодо гуманістичної цінності науки, стосовно можливості існування

етично орієнтованого наукового розуму став поширюватися серед наукових працівників.

Коріння цього скептицизму було, відома річ, не лише соціального, а й гносеологічного характеру. Наукова революція, яка зумовила в першій чверті ХХ ст. корінну ломку понять і теорій класичного природознавства, гостро поставила питання про співвідношення абсолютної і відносної істини в науковому пізнанні, тобто по суті питання про істинність знань, здобутих розумом. Відсутність діалектичного підходу до розв'язання цієї проблеми, як показав В. І. Ленін, неминуче призводила ряд учених до ідеалізму і агностицизму, до зневіри в здатність науки досягати об'єктивну істину. Діалектичний погляд на сутність будь-яких інтелектуальних переворотів, які закономірно виникають у тих чи інших критичних точках розвитку пізнання, дозволяє зрозуміти, що нові теорії не спростовують старі повністю, а лише обмежують сферу їх позитивної застосовності, що абсолютна істина утворюється з суми відносних. За переконанням Луї де Бройля, «щоразу, коли з відповідним ступенем точності підтверджується будь-який закон... можна твердити, що цей результат в основному є остаточним і жодні наступні теорії його не зможуть спростувати»¹.

Отже, ми повинні констатувати, що в науці і сьогодні немає підстав відмовитися від гносеологічного оптимізму Нового часу. Навіть коли сучасна наука виявляє дійсні обмеження, накладувані природою на людський мозок (інформаційна місткість пам'яті, швидкість перероблення інформації та ін.), або виявляє ще недоступні можливостям сучасного експерименту сфери дослідження (наприклад, величезний інтервал на шкалі високих енергій від 10^{10} еВ до 10^{28} еВ), — вона шукає дедалі нові й нові способи подолання цих обмежень.

Водночас один із головних уроків, які випливають з досвіду розвитку науки поточного століття, полягає в тому, що наукова раціональність як така не може більше виступати як остання, гранична основа людської життєдіяльності. Сама наука має бути зрозуміла в ширшому контексті досвіду розвитку всієї суспільної практики. Для того щоб успіхи науки завжди були основою для ствердження могутності наукового розуму, необхідне також глибоке усвідомлення гуманістичної значущості передових світоглядних установок, розуміння своєї моральної відповідальності перед суспільством, уміння ясно уявляти собі всі соціальні й екологічні наслідки застосування науки і техніки.

Другий урок, який виклала нам сучасна наука, полягає в чіткому усвідомленні того, що всемогутній «чистий розум» науки, про який говорили мислителі Нового часу, розуміючи його поза соціальним й історичним контекстом, є не більше як гносеологічний міф. «Розум науки» насправді така ж гносеологічна, як і соціологічна категорія; саме від соціальних умов залежить, на що будуть спрямовані зусилля і досягнення наукового генія — на благо або на шкоду людству.

Антропоцентризм і «технологічна експансія». Плеяда мислителів XVII і XVIII ст. підготувала, завдяки здійсненому ними перевороту в науці, природний перехід від уявлень про людину як об'єкт прикладання і дії природних і надприродних сил — до розуміння людини як суб'єкта природної і соціальної реальності. Усталена тенденція до наукового антропоцентризму відображала і новий соціальний клімат: для капіталізму епохи початкового нагромадження був характерний культ особистої підприємливості, сприйняття природи як об'єкта нічим не обмеженого прикладання зусиль людини, які перетворюють і підкорюють її.

Визначні успіхи природознавства були пов'язані з відмовою від телеологічної традиції пояснення явищ із переходом до експериментального і аналітичного вивчення явищ природи. Це в кінцевому підсумку сприяло зміцненню антропоцентризму в науці. На його змісті

¹ Бройль Л. де. Революция в физике. — М., 1965. — С. 13.

треба спинитися докладніше. Згідно з середньовічними уявленнями, людину відокремлювали від бога дев'ять небесних сфер, на яких поміщалися ангели різних рангів. Цей «ієрархізований» космос був зірваний ньютонівським «Універсумом», і людина виявилася безпосередньо «замкнутою» на бога. Далі, оскільки в універсумі діють загальні закони, пізнання їх людиною означало можливість проникнення її в усі таємниці Всесвіту. Більше того, виявляється, що досягнення цих таємниць здатне дати їй владу над силами природи і в кінцевому підсумку перетворити її у господаря природи. Але оскільки ця влада досягається за допомогою розуму, якого позбавлені тварини, остільки людина виявляється протиставленою не тільки неорганічній, а й живій природі.

Позбавивши космічну обитель людства статусу центру Всесвіту, коперніканська революція і саму людину перетворила на головну (після бога) фігуру в ній. Щоправда, не реальну людину з її прагненнями, помилками й почуттями, а якусь абстрактну модель її, людину як носія розуму. Саме ця «раціональна людина», тобто вчений, здатна бути «точкою відліку» для всіх світових процесів. Колин Лейбніц пише — «властивості речей завжди і всюди є такими, які вони зараз і тут»², то це означає принципово нову (порівняно з середньовічною) гносеологічну установку. Осягаючи «тут і зараз» якесь фізичне явище, людина ніби прокреслює від себе світову лінію, яка приводить до безконечності. Тим самим здобути наукою знання набувають статусу необмежених, абсолютних істин, які виступають мірою могутності людини. «Людина, слуга і тлумач Природи, стільки розуміє і чинить, скільки осягла в порядку Природи, що виявляється в речах або розумі, понад це вона не знає і не може»³.

Однак те, що встановлені класичною наукою істини (скажімо, закони механіки) мають, як гадали, абсолютний характер і справедливі для всього Всесвіту — приховує у собі гносеологічний парадокс. Всесвіт виявляється не тільки сумірним з людиною, а й гомоморфним їй у тому розумінні, що встановлені розумом структури і відповідності відрізняються на різних рівнях матерії лише масштабами і тому, зокрема, опис світу з допомогою законів механіки може виявитися вичерпним. Але це означало, що науці відкрився весь Всесвіт, і ніяких здогадок в ньому більше не приховується. Така пізнавальна установка неминуче призводила до антропоцентризму, і, вигнаний у формі прямої теоретико-пізнавальної послілки, він усе ж неявно проникав у різні сфери природознавства. Усвідомлення цього факту в ХХ ст. набуло характеру досить гострої філософської проблеми.

Згідно з мислителями Нового часу, світ цілком «доступний і прозорий» для пізнаючого суб'єкта. І водночас він протистоїть йому. Звідси — людина має використати «хитрість» свого розуму, щоб «пристосуватися» до цього світу і підкорити його собі. Антропоцентризм як пізнавальна позиція був не тільки неадекватним баченням природного світу і становища людини в ньому, а й породжував утилітарну спрямованість цілей наукового пізнання, які закріплювалися і посилювалися практикою капіталістичного способу виробництва. При цьому, як відзначав Л. Василенко, «питання раціональності засобів досягнення цілей відокремлюються від питань смислу і значення самих цілей і всієї діяльності загалом, тобто всього, що традиційно позначається словом «мудрість»⁴.

І тут ми стикаємося ще з одним парадоксом: раціонально-утилітарна установка на підкорення природи постійно виявляє свою дедалі більшу нерозумність. Тим самим ще раз підтверджується той висновок,

² Лейбниц Г. Письмо к Софии-Шарлотте // Филос. науки.— 1973.— № 4.— С. 78—79.

³ Бэкон Ф. Новый Органон.— М., 1972.— Т. 2.— С. 12.

⁴ Василенко Л. Антропоцентризм и его экологическая критика // Вопр. философии.— 1983.— № 6.— С. 157.

що наука сама по собі не може брати на себе світоглядні функції. Хоча теоретична реконструкція історичного процесу завжди виглядає дещо довільно, проте можна припустити, що якби антропоцентристська тенденція, яка йде від науки Нового часу, утримувалася досить сильними протидіючими ціннісними і філософськими світоглядами, усвідомлення можливості екологічної кризи ХХ ст. могло б статися задовго до того, як вона набула небезпечних масштабів.

Антропоцентристська установка Нового часу призвела насправді не до панування, а до кризи людини і її культури. Чому? Причинна, на наш погляд, полягає у хибності самої установки: якщо панування над природою розуміється як її підкорення, воно перестає бути засобом саморозвитку людини, засобом виявлення її сутнісних сил і потенцій. Тому суперечність ґносеологічної позиції, яка виникла в період формування класичної науки (з одного боку, як «людина діяльна», вона протиставлена природі, з другого боку, як «людина пізнаюча», є частиною її), по суті сприяла тій «технологічній експансії природи», продовжувати яку попередніми темпами нині чревато загибеллю цивілізації.

Діалектика суб'єкта і об'єкта в науковому пізнанні. Усвідомлене протиставлення людини і природи фактично містило в собі в неявній формі вперше поставлену в період становлення класичного природознавства проблему діалектики суб'єкта і об'єкта пізнання. Однак людина як суб'єкт пізнання, по-перше, мислилася позаісторично, по-друге, як істота пасивно-споглядальна (незважаючи на переконаність у всемогутності її розуму). В результаті, суб'єкт розумівся вкрай абстрактно, поза реальним соціокультурним контекстом. «Ні беконівське очищення знання від соціальних параметрів, ні спінозівське очищення знання від афектів, ні кантіанське занурення суб'єкта в апперцепцію, ні фейєрбахівське зведення суб'єкта до чуттєвості, ні гегелівське уявлення про суб'єкт як суб'єктивну раціональність не описують дійсного суб'єкта пізнання. Вони підмінюють його вигаданою, неопредметненою, безглуздою, неможливою, за характеристикою К. Маркса, істотою»⁵.

Для метафізичного матеріалізму протилежність об'єкта і суб'єкта виступає як прірва, по один бік якої лежить світ об'єктивного (сфера природних явищ), а по другий — світ суб'єктивного (теоретичні конструкції, образи, ідеї, душевні стани). Зрозуміло, суб'єктивне розглядається як вторинне, похідне і залежне від об'єктивного, як відображення цього останнього. Це означає, що згадана вище прірва долалася з погляду породження, але зберігалася з погляду сутності.

У контексті діалектико-матеріалістичної ґносеології було показано, що основою євристично плідної і фактично точної постановки проблеми є протиставлення об'єкта і суб'єкта в рамках історично конкретної, соціально значущої практичної діяльності⁶. Марксистський підхід до діалектики суб'єктно-об'єктних відносин у пізнанні плідний тим, що, підкреслюючи об'єктивну протилежність пізнаваного об'єкта і пізнаючого суб'єкта, в ґносеологічному плані він постійно «знімає» цю протилежність, звертаючи особливу увагу на опосередковуючі ланки даної взаємодії, на взаємоперехід матеріального й ідеального.

Відзначимо, що акцент на тих чи інших формах опосередкування суб'єктно-об'єктних відносин у науковому пізнанні становить характерну рису ґносеологічних пошуків в ХХ ст. Мабуть, у цьому факті проглядається деяка глибинна закономірність, по-різному усвідомлювана і використовувана в тих чи інших соціально-наукових і філософських пошуках. Тут можна згадати розроблювані рядом авторів теоретико-інформаційні моделі пізнавальних процесів, дослідження з когнітивної психології, зрослий інтерес до проблеми семіотики і герменевтичних процедур, витлумачення текстів, результати, одержані в аналізі ролі

⁵ Бляхер Е. Д., Волинская Л. М. Картина мира и механизмы познания.— Душанбе, 1976.— С. 21.

⁶ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Творч.— Т. 3.— С. 86.

мови в пізнанні та ін. За всім цим простежується намагання зрозуміти роль різних посередників у найрізноманітніших процесах пізнання.

Ці посередники розуміються або як частина створеної людиною «другої природи», тобто предметів матеріальної культури, або як теоретико-нормативні орієнтири. Можливий і ще один зріз (що допускає об'єднання «матеріальних» і «ідеальних» інтервалів опосередковано): посередник як матеріальний процес, що переносить інформацію від об'єкта до суб'єкта. Тут посередника природно назвати інформаційним⁷. Ідея «інформаційного посередника» передбачає, що в пізнавальній ситуації присутній деякий особливий самостійно існуючий елемент, однаково відмінний як від суб'єкта, так і від об'єкта, і разом з тим містить у своїй природі щось таке, що дозволяє йому перебувати у відношенні з ними. Саме завдяки цій суперечливій властивості посередник і виконує свою специфічну пізнавальну функцію. За такого підходу посередник не розуміється як щось «привнесене» в традиційне пізнавальне відношення, а створює разом з об'єктом і суб'єктом певну цілісність, задану, поряд з іншими моментами, і певним контекстом культури. У зв'язку з цим виникає завдання дослідження особливостей відношення між об'єктом і суб'єктом, установлюваного завдяки вказаному посереднику, і виявлення різних ланок виниклого тут інформаційного ланцюга.

Активна роль суб'єкта пізнання. В дослідженні механізмів пізнання матеріалістами XVII—XVIII ст. можна відзначити ряд глибоких ідей: відображення (пізнання є відображення природи в мозку людини), каузальності сприйняття (поява образів детермінується прямим або опосередкованим впливом навколишніх предметів на органи чуттів) і, нарешті, принцип «*tabula rasa*».

Вирішальний крок, який був зроблений мислителями цієї епохи порівняно зі середньовічними авторами, полягав у тому, що проблема «як ми сприймаємо» була поділена на два істотно різних питання. Перше стосувалося фізики і фізіології: з допомогою яких механізмів фізичні рухи зовнішнього світу трансформуються у фізичний рух в органах чуттів і мозку? Друге ж питання становить філософську (і психологічну) проблему: як здійснюється перехід від фізичного зображення, викликаного зовнішнім подразнюванням у сенсорному механізмі, до відчуття в істоті, яка відчуває?⁸

Під час вивчення проблем першого типу учені (Кеплер, Декарт та ін.) виходили з механістичної концепції, згідно з якою органи чуттів — суть просто прилади, «вмонтовані» в тіло людини. Застосування механістичної моделі до вивчення процесу сприйняття зрушило межу між об'єктом і суб'єктом на одну ланку в бік суб'єкта. В результаті, однак, виявилось, що до компетенції філософії була фактично залічена лише внутрішня ланка пізнавального ланцюга «об'єкт — суб'єкт». Під час дослідження процесу пізнання традиційна гносеологія основну увагу зосередила на суто духовному аспекті діяльності суб'єкта, внаслідок чого предметом аналізу стала сфера лише ідеальних феноменів — відчуття, абстракція, розум та ін.

Що стосується самого механізму взаємодії об'єкта і суб'єкта, то він по суті лишився в тіні. Це пояснюється, по-перше, вказаною вище диференціацією, при якій одна ланка пізнавального ланцюга стала предметом вивчення для природознавства, а друга — залишалася об'єктом філософського розгляду; по-друге, тим, що постановка питання про опосередковуючу ланку у взаємодії об'єкта і суб'єкта ще не була підготовлена розвитком самого природознавства; і, по-третє, тим, що процес пізнання розуміється як суто пасивний акт відображення природи людською свідомістю.

⁷ Див.: Лазарев Ф. В., Трифонова М. К. Структура познания и научная революция. — М., 1980. — С. 98—124.

⁸ Докладніше див.: Восприятие. Механизмы и модели. — М., 1974. — С. 15—27.

Сказане не виключає, звичайно, того факту, що філософи даної епохи так чи інакше підходили до проблеми опосередкування. Саме цю проблему має на увазі Д. Локк, коли пише, що він не може зрозуміти, «яким чином тіла поза нами можуть діяти на наші чуття oprіч безпосереднього дотику самих відчуваних тіл, як це буває під час куштування і дотику, або крім поштовху невідчуваних частин, які йдуть від них, як це буває при зору...»⁹. Пізніше Кант як проблему виділяє таке: «...незрозуміло, яким чином споглядання присутньої речі дозволяє мені зрозуміти, яка вона сама по собі: не можуть же її властивості переселитися в мою здатність уявлення...»¹⁰.

Потрібен був новий виток розвитку природознавства і, особливо, становлення теорії інформації, щоб накреслилися конкретні шляхи розв'язання цієї проблеми. Загальнонаукове поняття інформації і пов'язана з нею група абстракцій становить природничо-науковий фундамент, на основі якого ідея інформаційної взаємодії об'єкта і суб'єкта, розвинена з позицій діалектико-матеріалістичного монізму, дістає сьогодні чіткий, концептуально-вивірений зміст.

Що ж стосується загальнофілософських установок учених старого природознавства щодо природи пізнання, то можна сказати, що активна роль суб'єкта в науковому дослідженні, загалом кажучи, не заперечувалася, але при цьому приймалося припущення, що ця активність ніяк не виявляється в самій тканині теоретичних побудов. Відомо, що в класичній фізиці учений міг з повною підставою абстрагуватися від проблеми суб'єкта під час наукового пояснення і опису природних процесів. Навпаки, діалектика нового витка фізичного пізнання виражається в даному разі в тому, що для більш об'єктивного і адекватного пояснення нових експериментальних фактів, одержуваних під час вивчення раніше невідомих сфер природи, потрібне дедалі повніше врахування «внеску елементів, які йдуть від суб'єкта в систему поняття»¹¹. Зі сказаного випливає новий гносеологічний висновок: для адекватного пояснення досліджуваних явищ і в процесі вироблення відповідного апарата понять потрібне повне і строге врахування тих умов пізнання, в яких учений одержує інформацію про явища природи, і ясне розуміння тієї ролі, яку відіграє суб'єкт в цьому процесі.

Людина і цілі наукового пізнання. Одна з найважливіших характеристик наукового пізнання — ключові орієнтири пізнавальної діяльності. Для античного грека, наприклад, пріоритетом з гносеологічного боку було пізнання само по собі¹², поза зв'язком з результатами пізнання, які мають прикладне значення. Останні, безперечно, теж важливі, але розглядалися як свідчення «нижчого порядку».

У науці Нового часу постійно формується інша ієрархія цілей пізнання. Провідним стає оволодіння силами природи. Інакше кажучи, цінність наукової теорії дедалі більшою мірою починає визначатися ступенем її практичної значущості. Подібна гносеологічна установка, поза всяким сумнівом, відображала ті соціальні умови, в яких створювалася і тривалий час розвивалася класична наука. Однак примітно, що аж до ХХ ст. зберігається різке розмежування фундаментальних і прикладних наук. Останні були прямо пов'язані з промисловістю, тому загальна практична спрямованість пізнання в них виявлялася недвозначно і яскраво. Фундаментальні ж науки ставили завдання: «пізнання законів природи — засіб її підкорення» — лише як загальну мету, зберігаючи у формі безпосереднього імпульсу наукової діяльності прагнення до пізнання світу.

У ХХ ст. це розмежування згладжується. Як відзначає Ю. А. Шрейдер, сьогодні навіть глибинні, фундаментальні пласти науки осмислю-

⁹ Локк Д. Избр. филос. произведения. — М., 1960. — С. 524.

¹⁰ Кант И. Соч. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 97.

¹¹ Гейзенберг В. Физика и философия. — М., 1963. — С. 80.

¹² Див.: Кессиди Ф. Х. «Теория» и «созерцательная жизнь» в древнегреческой культуре // Вопр. философии. — 1976. — № 10. — С. 114.

ються насамперед з «погляду тієї технологічної могутності, якій вони слугують»¹³. Виникає нове ставлення науки до виробництва; воно характеризується безпосередньо прикладною функцією. У виробництві дедалі більшу роль починає відігравати виробництво інформації, причому не тільки технічної і техніко-економічної, а й власне наукової¹⁴.

Здавалося б, у цих умовах можна говорити про посилення загальної прагматичної спрямованості науки, про зміцнення і дальший розвиток тенденції, яка накреслилася в XVII ст. Однак насправді йдеться про інше. Відбувається надзвичайно цікавий процес, який став особливо помітний у другій половині XX ст. У різних сферах громадської діяльності, культури виникають рухи, що так чи інакше коригують цілову спрямованість наукового знання. В них можна визначити методологічний, етичний, ґносеологічний та інші аспекти. Зnamenно, що в усіх цих ракурсах цілі науки аналізуються і критично оцінюються не тільки з позицій рефлексивних установок сьогодення, а й стосовно дня завтрашнього, бо особливу тривогу викликають деякі тенденції еволюції науки, які (якщо їх не взяти під суспільний контроль) можуть призвести людство до глобальної кризи.

Один із аспектів названої проблеми — це усвідомлення самими природознавцями того факту, що деякі специфічні риси пізнавальної орієнтації сучасної науки обмежують її можливості. Так, відомий фізик Є. Вігнер пише: «Хоча про це не прийнято говорити вголос, ми всі знаємо, що з загальнолюдського погляду цілі нашої науки набагато скромніші, ніж цілі, скажімо, давньогрецької науки і що наша наука успішніше збільшує нашу силу, ніж наділяє нас знаннями, що становлять суто людський інтерес»¹⁵.

Другим фронтом, на якому відбуваються найгостріші теоретичні битви, котрі прямо стосуються і майбуття науки і долі людства, є духовно-моральний аспект науково-пізнавальної діяльності вчених. Цілепокладаюча установка наукового прогресу нині вже не може не враховувати моральних критеріїв. Це пов'язано як із посиленням соціальної дієвості науки, так і зі зростанням впливовості особистості вченого в різних сферах суспільного життя. Мірою об'єктивної гуманізації науки, мірою висування на одне з перших місць людини як об'єкта наукового дослідження є зростаюче значення людського фактора.

Наука має бути зрозуміла як органічний елемент у загальній системі людської культури, а ця остання повинна бути усвідомлена як включена в загальну систему «людина — навколишнє середовище», а не протиставлена їй. Як відзначалося, сучасна наукова революція спростувала переконання класичної науки Нового часу про відсутність соціальної детермінованості наукової діяльності. Атомарність наукових досліджень, нерегулярність зіткнення науки з практичними потребами, зовнішня незалежність від них і в цьому розумінні свобода вибору проблем і напрямів дослідження, що живили дане переконання на попередніх етапах в XX ст., лишилися тільки згадками. Підтвердилося положення К. Маркса про те, що наука є не ізольованим феноменом, а особливим соціальним інститутом.

Якщо під час розгляду етичного і соціального аспектів головним є питання: «в чому цінність наукового пізнання», то для ґносеологічного виміру проблеми мети наукового пізнання трансформуються в питання: «що означає пізнати щось»? З часів Галілея і Ньютона наукове пояснення природи полягає у зведенні її до найбільш абстрактних (з погляду рівня абстрагування) визначень, які, у свою чергу, виступають у формі числових співвідношень. Пояснити явище — означає подати як математичне рівняння, що виражає закон, прихований за явищами. Як пише Вігнер, щоб осягти природу, людина придумала оснований на

¹³ Шрейдер Ю. А. Стремление к новому синтезу // Вопр. философии.— № 1.— 1982.— № 6.— С. 67.

¹⁴ Кузнецов Б. Г. Современная наука и философия.— М., 1981.— С. 152.

¹⁵ Вигнер Е. Этюды о симметрии.— М., 1970.— С. 176.

абстрагуванні прийом: у складності природи (світу) звинувачувати те, що прийнято називати випадковим, і таким чином, виділяти сферу, яку можна описати з допомогою простих закономірностей. Складності дістали назву первинних умов, а те, що абстраговане від випадкового, — законів природи¹⁶.

З погляду класичної механіки, знайти закон явища означає знайти функціональну залежність поведінки об'єкта від точки до точки і від моменту до моменту. Отже, фізика, задавши питання, «що є об'єкт?», фактично відповідала на питання: «як він поводиться?». Згідно з класичними уявленнями, пізнати природу — значить пізнати її як комбінацію частинок, які переміщуються в просторі, побудувати наочні моделі причинно-наслідкових залежностей та ін.

Разом з усвідомленням обмеженості класичної картини світу втратила смисл і її програма. Наукова революція показала, що з проникненням природознавства на нові рівні матерії, зокрема у мікросвіт, не просто змінюється об'єктивний зміст нашого знання, але й саме мислення здійснює стрибок у своїх цілях та ідеалах, у своєму характері й стилі. Змінюються критерії розуміння і пояснення природи, вимоги до наукового дослідження.

Ще однією важливою особливістю сучасного етапу розвитку науки, яка по-новому висвітлює цілі науково-пізнавальної діяльності, є проєктивно-конструктивний характер теоретичного пізнання щодо практичної сфери в дальшій сцієнтизації людської життєдіяльності. Це пов'язано не тільки з успіхами самої науки, а й з особливостями і потребами сучасної практики. Потреба в проєктуванні — йдеться про нові речі, транспортні засоби, архітектурні ансамблі чи автоматичні лінії та ін. — яскраво виражена риса цивілізації ХХ ст. При цьому суспільство дедалі більше змушене давати собі звіт у тому, що час і матеріальні ресурси, якими воно розпоряджається для виробництва певного продукту, принципово обмежені. Постає завдання досягнення максимального результату при мінімальних затратах, завдання орієнтування «великої науки» на найважливіші суспільні проблеми.

Прогнозуюча і проєктуюча роль науки полягає у виробленні розгорнутих, економічно і екологічно обґрунтованих планів, комплексних програм, алгоритмів таких різновидів діяльності, які без науки не можуть ні виникнути, ні існувати. Реалізація цієї ролі науки стає можливою лише в сучасну епоху завдяки розвитку і вдосконаленню самої суспільно-виробничої діяльності людини. При цьому особливу значущість проєктування набуває в умовах розвитку виробництва у рамках соціалістичної системи.

Можливість здійснення точних прогнозів виступає як певна мета розвитку науки, бо для її успішного здійснення потрібен досить високий рівень розвитку наукового пізнання. І водночас вона — засіб визначення найближчих і віддалених перспектив, причому чим більш фундаментального характеру набуває функціонування науки в цій якості, тим важливіше, щоб до уваги бралися не тільки конкретні потреби виробництва, науки, техніки, а й глобальні проблеми існування людини і людства. Так людина як суб'єкт наукового пізнання поєднується, змикається з людиною як об'єктом науки й суб'єктом культуротворчості.

* * *

Сравнительный анализ двух крупнейших научных революций (XVII—XVIII вв. и современной) позволяет проследить, как на протяжении нескольких столетий менялись социокультурные характеристики субъекта научного познания. Для современной ситуации характерна смена увлеченности приборами и механизмами всеобщим вниманием к человеку как субъекту деятельности. Политические, экологические и социальные проблемы сегодняшнего дня оказываются теснейшим образом связаны с этим новым пониманием ведущих целей деятельности, соотношением ее мотивов и средств.

¹⁶ Див.: там же. — С. 9.

Л. Г. Сагатовська

РЕГУЛЯЦІЯ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ:
НА ШЛЯХАХ ДО ЦІЛІСНОГО ОСМИСЛЕННЯ

САГАТОВСЬКА Лідія Георгіївна — кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки Сімферопольського держуніверситету. Галузь наукових інтересів — психологія індивідуальності. Автор праць: «Человек как целостный и многомерный объект исследования» (в сб.: «Человек: деятельность, творчество и стиль мышления», Симферополь, 1987); «Нравственная культура общения и психология человека» (в сб.: «Проблемы нравственной культуры общения», Вильнюс, 1986) та ін.

У нашому журналі виступає оперше.

Проблема детермінант людської поведінки є однією з найскладніших. Людина як багаторівнева система вбирає в себе рівні індивіда (живого організму з властивими йому біологічними закономірностями), особи (внутрішня сутність якої відображає соціальні закони суспільства) й індивідуальності (як синтезу індивіда й особи). Кожний з цих рівнів регулює поведінку людини. Але цілеспрямована поведінка людини має регулюватись з позиції цілісної особи, всі рівні якої підпорядковані соціальним завданням в єдності з внутрішніми смислами. Тільки цілеспрямована поведінка може бути надійною як для людини, так і для суспільства.

Звідси виникає проблема: при якій внутрішній і зовнішній організації, тобто субординації, внутрішніх рівнів й організації соціального середовища можлива цілеспрямована регуляція поведінки людини, який її внутрішній механізм?

Розв'язання цієї проблеми є тим важливішим, що в поясненні поведінки людини ще до кінця не зжито біологізаторську тенденцію, яка вперше чітко виявилась у біхевіористів. З погляду біхевіоризму, поведінка людини нічим не відрізняється від поведінки тварин як за формою, так і за змістом. Вона формується згідно з однією й тією самою формулою: стимул, впливаючи безпосередньо на внутрішнє середовище, викликає реакцію. Отже, вся багатоманітність поведінки людини управляється її біологічною організацією. Соціальний світ, як зовнішній стимул, впливає тільки на біологічну природу людини. Тому в кінцевому підсумку її поведінка регулюється інстинктами, а соціальний вплив виступає лише «пусковим механізмом». За такого підходу лишається в тіні питання про поведінку людини як соціальної істоти.

Для розуміння сутності відмінності поведінки людини від поведінки тварин потрібно виходити принаймні з трьох методологічних засновків.

По-перше, з положення про принципову відмінність життєдіяльності тварини й людини; по-друге, з дослідженої К. Марксом залежності діяльності людини від певного типу суспільних відносин; по-третє, з обґрунтованого К. Марксом положення про внутрішню вибірковість активності людини, ту «суб'єктність в суб'єкті», яка є основою для розвитку його внутрішнього світу. З цих позицій стає зрозуміло, що поведінка людини не може бути пояснена реакцією на безпосередній подразник. Між зовнішнім впливом і поведінкою перебуває той соціально-індивідуальний світ людини, котрий «відбирає» зовнішні впливи і виробляє адекватні форми реакції на них.

Життєдіяльність тварини і сама вона — одне й те саме. Виокремившись із природи, вона не протиставляє себе цій природі, а постійно пристосовується до неї. Людина ж протиставила себе своїй життєдіяльності, зробила «саму свою життєдіяльність предметом своєї волі і своєї свідомості»¹. З предметно-діяльнісним виокремленням людини з природного середовища вона немовби протиставляє себе своїй біологічній сутності. Формується її соціальна сутність, котра постає як сукупність суспільних відносин і виявляється в системі ролей людини. За біологічними механізмами соціальна роль людини та сама, що й у тварини. Дослідники підкреслюють, що, як і у тварин, у ній можна виділити три складові частини, які виражають її операціональну будову і включають стадію аферентного синтезу, прийняття рішення, акцептора результату дії².

Але соціальна роль людини — це ті її дії, які вона чинить не за природною, а за суспільною програмою. В кінцевому підсумку суспільство диктує дії, котрі вона мусить виконувати за певними правилами, згідно з певними нормами, в певних умовах.

Із зміною способу виробництва і типу суспільних відносин змінюється і сама людина, формується її індивідуальність. При цьому якщо соціальна сутність людини конституюється в процесі трудової діяльності, то її індивідуальність — у системі суспільних зв'язків спілкування, в котрій соціальна сутність специфічним чином адаптована до розв'язання тих чи тих проблемних ситуацій, суперечностей в суспільному і духовному самовизначенні особи. В індивідуальності немовби синтезуються ознаки індивіда й особи. Посідаючи проміжне місце між індивідом і особою, індивідуальність, спочатку виступаючи засобом відбору впливів соціального світу відповідно до можливостей організму, стає внутрішньою метою, самоцінністю.

Виникнення особи, поведінка якої залежить від характеру виробництва, типу суспільних відносин, й індивідуальності, котра формується в процесі виокремлення людини з певного типу суспільних відносин, можна простежити протягом усієї історії розвитку суспільства.

В «Економічних рукописах 1857—1861 років» К. Маркс показує залежність діяльності людини та її поведінки від типу суспільних відносин. Він виділяє три типи суспільних відносин: відносини особистої залежності, характерної для розпаду первісного ладу, рабовласництва і феодалізму; відносини особистої незалежності і речової залежності, відповідні капіталістичній формації, і відносини вільних індивідуальностей в комуністичному суспільстві³.

За відносин особистої залежності поведінка раба, селянина залежала від волі пана. Пан же також не був вільний у виборі своєї поведінки. Обидві сторони підкорялись законам, породженим даним типом суспільних відносин: традиціям, нормам, зразкам, правилам, рольовим приписам. Стабільність суспільства підтримувалась традиціями, невиконання яких каралося. У кожного класу були свої традиції, згідно з якими пануючий клас успадковував не тільки нагромаджене матеріальне багатство, а й соціальні якості. Так, пан на відміну від раба має бути розумним, благородним, наділеним гідністю.

З розвитком виробництва змінюються суспільні відносини. З'являється не тільки свобода в розумінні особистої незалежності, але й свобода від численних приписів. З виникненням капіталістичного суспільства людину починають оцінювати не за тією роллю, яку вона виконує, а на підставі того, як вона це робить, якою мірою виявляє ініціативу, здібності, як домагається особистого успіху. Але, спонукаючи людину до особистої ініціативи, а отже, до розвитку індивідуальності, капіталізм підпорядковує цю ініціативу виробництву з його несправедливим

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 42.— С. 87.

² Системний аналіз механізмів поведінки.— М., 1979.— С. 5.

³ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46.— Ч. 2.— С. 92—93.

розподілом власності, обмежуючи тим самим її виявлення, або, як писав К. Маркс, вільну гру сутнісних сил людини.

Звідси й історичне завдання створення такої системи суспільних відносин, за якої людина здобуде істинну свободу. Отже, історичний підхід до суспільства і людини дає можливість розкрити соціальні й культурні умови становлення людини як особистості. Але на питання, як формується поведінка конкретної людини в єдності всіх її рівнів — суспільного, особистісного й індивідуального, який внутрішній механізм цього формування, можуть відповісти тільки дослідження мотиваційно-сміслової структури людської діяльності.

Серед психологічних праць, присвячених аналізу механізмів внутрішньої регуляції поведінки людини, треба насамперед виділити дослідження В. О. Ядова. Розвиваючи ідею ієрархічності внутрішнього механізму поведінки людини, він бере за основу концепцію установки Д. М. Узнадзе. Установка — це готовність поводитись певним чином у відповідній ситуації. Елементарна установка виникає за збігу актуалізованої вітальної потреби з середовищем, яке її задовольняє. Тому установка — те саме, що й диспозиція, тобто позиція суб'єкта, змінена змістом об'єкта. Внутрішній світ з його активною вибірковістю і зовнішній з його предметним буттям поєднуються в установці-диспозиції.

В. О. Ядов виділяє чотири рівні диспозиційної регуляції⁴. Перший, найнижчий — рівень готовності. Він, як вважає автор, відображає стан організму щодо окремих, ізольованих елементів ситуації і виражається в системі елементарних фіксованих установок (виявляється на рівні підсвідомості). Другий рівень — соціальні фіксовані установки, які містять психічні компоненти: емоційний, когнітивний і поведінковий. Наступний рівень — загальна спрямованість інтересів особи. Соціальні установки цього рівня містять ті самі три компоненти. І вищий рівень диспозиційної ієрархії утворює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності і засоби досягнення цих цілей, детерміновані загальними соціальними умовами життя людини.

З ідеєю рівнів диспозиційної регуляції поведінки людини не можна погодитись. Але в тому тлумаченні рівнів, яке дає В. О. Ядов, не зрозуміло, по-перше, яким чином регуляція стає внутрішньою, суб'єктною; по-друге, який з цих рівнів відповідає за внутрішню цілісність.

На перше питання у праці В. О. Ядова немає відповіді, очевидно, тому, що психічні компоненти (емоційні, раціональні й поведінкові), які з'явилися на другому рівні, без зміни переходять на третій. Причому автор не бачить ні функціональної, ні предметної зміни їх. Але, як видається, саме з цією зміною пов'язане виникнення суб'єктивного світу людини. На першому рівні диспозиції з'являються як способи адаптації організму до середовища. На другому, коли адаптація утруднена не тільки тим, що треба подолати перешкоду при досягненні мети, але і тим, що й сама мета ускладнилась, виникають психічні компоненти — емоції, інтелект і дія, кожний з яких необхідний як засіб розв'язання проблемної ситуації (емоції сприяють аналізу ситуації, інтелект оцінює її й шукає відповідні засоби, а дія їх реалізує).

На третьому рівні, на мій погляд, психічні компоненти із засобів перетворюються на внутрішні цінності, смисли. Цьому сприяють змінені об'єкти. Вони стали складнішими, узагальненішими. Оцінювання їх відбувається опосередковано, через аналіз внутрішніх можливостей.

Четвертий рівень диспозиційної ієрархії в концепції В. О. Ядова утворюють ціннісні орієнтації на цілі життєдіяльності і засоби їх досягнення. Судячи з функцій, закладених на цьому рівні, вони можуть бути здійснені лише через синтез трьох попередніх рівнів. На першому рівні диспозиційної ієрархії, на думку В. О. Ядова, поведінка людини

⁴ Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности: Методол. пробл. социальной психологии — М., 1975. — С. 95—96.

виявляється у формі рефлексу, на другому — в дії, на третьому — у вчинку, на четвертому — в поведінці. З цим не можна погодитись. Адже якщо в ціннісних орієнтаціях імпліцитно міститься кожний рівень, то й вони теж мають бути присутні в кожному акті виявлення — від рефлексу до поведінки в цілому.

Згідно з В. О. Ядовим, ціннісні орієнтації як всепроймаюча основа особи детерміновані соціальними умовами. Це положення потребує пояснення. По-перше, детермінація може бути безпосередньою і опосередкованою. Що має на думці В. О. Ядов? А по-друге, вплив зовнішнього середовища може бути як безперешкодним, так і породжуючим проблемну ситуацію.

Судячи з того, що пише автор, створюється враження, що соціальні дії відбуваються у свідомості людини при їх безпосередньому впливі. Проти такої думки, а вона досить поширена, у нас в літературі висловлюються заперечення історичного і теоретичного плану. Суть історичного заперечення полягає в тому, що в результаті виникнення специфічно людської життєдіяльності людина виокремлюється спочатку з природи, а потім і з первісної спільності (становлення внутрішнього, духовного світу людини). З появою «суб'єктності в суб'єкті» зовнішній світ почав впливати на людину, активізуючи її поведінку через внутрішній світ цінностей.

Ціннісні орієнтації виконують три основні функції: посередника-активізатора, об'єднувача і регулятора. Як посередники вони активізують біологічні властивості людини. При цьому останні як властивості індивіда не переходять у властивості особистості, в її соціальні якості⁵, так само як соціальні властивості індивіда не визначаються безпосередньо дією соціального середовища. На стику соціального впливу з біологічними можливостями індивіда виникає індивідуальна якість як компонент духовного світу людини. Нові його властивості об'єднуються, систематизуються і починають зсередини спонукати людину до дій. Так розвивається, можна вважати, вищий рівень регуляції поведінки людини, рівень її індивідуальності.

Поняття індивідуальності міцно ввійшло в літературу. Індивідуальність визначається через неповторність: «Індивідуальність — неповторне поєднання психологічних особливостей людини»⁶. Майже кожне поняття в науці, надто в гуманітарній, є багатозначним. Скажімо, поняття «особа» може бути використане в розумінні рівня розвитку людини, її своєрідного виявлення. Маркс вживає його для вираження соціальної сутності людини (я поділяю цей погляд). Так само й поняття «індивідуальність» — багатозначне. Найчастіше під ним розуміють неповторність. Але в поєднанні з іншими поняттями — «індивід» і «особа» — неприпустимо використовувати його поза порівнянням з ними за істотними ознаками. Тому висловлю незгоду з визначенням індивідуальності, яке дається І. І. Резвицьким: «До числа найзагальніших ознак індивідуальності належать: відособленість, цілісність, самотність, неповторність, активність»⁷. Вважаю, що ці властивості не відображають сутності індивідуальності, тому що вони притаманні й двом іншим рівням — особі й індивідові. Індивід — це біологічна відособленість, цілісність, заради збереження якої тварина пристосовується до зовнішнього світу. Індивід — самотність й неповторна цілісність; її неповторність виявляється в індивідуальних способах пристосування. Це — активна система, тому що тільки завдяки активності, яка йде зсередини, відбуваються її самоорганізація і саморегуляція. Те саме треба сказати і про особу, котра є цілісною. «Людина привласнює собі свою всебічну сутність всебічним способом, отже, як цілісна людина»⁸. Привласнення своєї соціальної сутності відбувається на основі

⁵ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977. — С. 177.

⁶ Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. — М., 1976. — С. 98.

⁷ Резвицкий И. И. Личность. Индивидуальность. Общество. — М., 1956. — С. 634.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 111.

виявлення внутрішньої активності, без неї не може бути соціалізації індивіда. Для визначення індивідуальності потрібно шукати ті властивості, які притаманні тільки їй і показують специфічні умови її виникнення, цілі й функції.

Такий підхід намічено в працях Б. Г. Ананьєва⁹. По-перше, він розкрив виникнення індивідуальності як самостійної і самоорганізованої системи у взаємодії зовнішнього соціального середовища і внутрішнього світу людини. Аналізуючи умови появи внутрішнього світу людини, він підійшов до цього питання діалектично. Внутрішній світ людини, як її індивідуальність, — це єдність внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивний образ об'єктивного світу. В цій єдності дві мети (або дві різні функції). Одна мета спрямована всередину і виражає самість людини, її внутрішню цінність. А друга — спрямована назовні і є способом здійснення зв'язку із зовнішнім світом. З розвитком людини в процесі її взаємодії з зовнішнім світом посилюється внутрішня самість, набуваючи дедалі більшої самостійності. Чим багатший і самостійніший внутрішній світ, тим вибірковішим стає вплив зовнішнього світу. Внутрішній світ слугує регулятором і організатором поведінки людини.

Індивідуальність «працює» не лише на цілі індивіда — пристосовує організм до умов, урівноважує його із зовнішнім і внутрішнім середовищем; не лише на цілі особи — перетворює, вдосконалює соціальне середовище і саму людину, але й на свої власні цілі — виконує функцію збереження «я», зміцнення духовності, смислоутворення. Якщо цілі організму — всередині його, цілі особи — поза нею, в суспільстві, то цілі індивідуальності — в ній самій, в її смислах.

Отже, індивідуальність — не просто забарвлення, окраса людини, її неповторні вияви. Це — нова самостійна субстанція, зміст якої такий же закономірний, як і особи, її індивіда. Кожний рівень людини має певний психічний зміст, котрий за своїм значенням і смислом змінюється від рівня до рівня. Психіка на рівні індивіда злітована з біологічним механізмом, на рівні особи вона відокремлюється від дії і стає внутрішньою умовою, засобом її реалізації. В цьому розумінні мислення, емоції і воля обслуговують дії, спрямовані на реалізацію цілей, поставлених соціальним середовищем. Для цього мислення від синкретичного стану, характерного для дитини, переходить на логічний, дискурсивний рівень і стає засобом розв'язання завдань. Емоції стають засобом регуляції поведінки людини в конкретних ситуаціях: коли є потреби, спрямовані на певні цілі, але немає чітких способів їх реалізації. Емоції компенсують брак знань, посилюючи випадкові, часом не адекватні даній ситуації способи реалізації. Поведінка з рівня рефлексу, простої операції переходить на рівень дії, спонукуваної конкретною метою, в конкретному соціальному середовищі.

Психічний зміст на рівні індивідуальності — інший порівняно з психічним змістом рівня особи й індивіда. Він, з одного боку, спрямований на забезпечення діяльності індивіда й особи, з другого — на власне становлення, розвиток. Психічне на рівні індивідуальності вбирає в себе мислення, емоції, волю як узагальнені психічні стани, процеси, властивості. Мислення на рівні індивідуальності — синкретичне і водночас відрізняється високим теоретичним рівнем. Емоції є внутрішніми цінностями і активізують поведінку людини в разі незбігу внутрішніх цінностей і реальних. Поведінка досягає рівня діяльності, в строгому розумінні реалізується в адекватних діях, спонукуваних соціальними цілями. В діяльності індивідуальності здійснюється єдність особистого і загального, одиничного (індивід), особливого (особа) і всезагального (індивідуальність). Через возз'єднання із суспільством людина повертається до самої себе.

Психологічна структура людини має в собі три блоки. Блок потреб, який у взаємодії з соціальним світом формує мотиви; мотиви як єдність

⁹ Ананьев Б. Г. Избр. психол. труды : В 2-х т. — М., 1980.

кінцевих цілей, значень і смислів. Усе це становить систему спрямованостей. Блок можливостей, змістом якого є біологічно задані властивості (задатки), котрі сприяють удосконаленню діяльності людини, і тип реакцій. І третій блок — реалізація перших двох через діяльність — блок готовностей, установок на певний вид діяльності. Поєднання потреб (хочу), можливостей (можу) і готовностей (що є людина, який її характер) може бути чотирьох видів. Ці комбінації: коли людина хоче, може і поводить належним чином; хоче, але не може; не хоче і не може; може, але не хоче (в усіх трьох випадках не поводить належним чином), — в літературі описано. Але в психологічних працях немає достатньо глибокого психологічного аналізу тих учинків людини, які здійснюються паралельними взаємовиключаючими рядами.

Людей з «роздвоєною поведінкою» неодноразово описував Л. М. Толстой. Так, у романі «Анна Кареніна» поведінку поміщика Свіяжського подано у двох вимірах. Міркування Свіяжського, дуже послідовні, хоча іноді і не самостійні; — самі по собі. А життя, цілком певне і тверде в своєму спрямуванні, — саме по собі; воно зовсім не залежне і майже завжди йде врозріз із міркуваннями. Він зневажав дворянство і вважав більшість дворян таємними кріпосниками, які тільки через боязкість не виявили себе; Росію мав за пропащу країну, на зразок Турції; уряд Росії — за такий дурний, що ніколи не дозволяв собі навіть серйозно критикувати його дії. Проте служив і був зразковим дворянським предводителем. Така роздвоєність була характерна і для Дмитрія Нехлюдова, героя роману «Воскресіння».

Виділення рівнів людини дає змогу з'ясувати механізм поведінки «роздвоєної» особи, яка в своєму уявленні виглядає цілісною. Пояснити цей феномен можна так. Розвиток людини в «ситуації роздвоєння» йде немовби двома незалежними рядами. З одного боку, поведінка, можна сказати, насильно спрямовується соціальним середовищем. Традиції, ритуали, ролі втягують людину в свій лад дій. Традиційна поведінка формується на емоційній основі, як емоційний фон, але без активного до неї ставлення (без критики, оцінки, своєї думки), яке тут, власне кажучи, ні до чого, бо немає проблемної ситуації. В цих умовах середовище немовби штампує поведінку людини. Як, наприклад, це було у Вронського, який вважав, що кравцеві можна не заплатити, а шулеру обов'язково треба віддати борг. І Вронський, який за описом Л. М. Толстого, був розумною і освіченою людиною, теж не помічав цих суперечностей.

Феномен роздвоєності поведінки людини потребує, на мій погляд, особливої уваги з боку соціальних психологів. Традиційно шукали пояснення йому не у взаємодії людини з соціальним середовищем на підставі вивчення різних її рівнів, а лише з позицій внутрішнього неорганізованого світу людини. Зрозуміти ж механізм регуляції поведінки людини можна тільки з урахуванням єдності трьох рівнів людини: індивіда, особи й індивідуальності. Систематизуючим началом, основою цілісності є індивідуальність, формування і розвиток якої зумовлюються єдністю діяльності — праці і спілкування.

* * *

Концепція В. А. Ядова о четырех уровнях диспозиционной регуляции поведения человека требует своей коррекции и углубления в плане решения таких проблем: каким образом регуляция становится внутренне-субъективной и какой из уровней человека «отвечает» за внутреннюю целостность его мира. Это, с одной стороны, предполагает изучение закономерностей возникновения ценностных ориентаций личности, с другой — исследование человека в единстве трех его уровней — как индивида, личности и индивидуальности. Представляется, что основой целостности мира человека должна выступать индивидуальность, формирование и развитие которой обусловлено единством деятельности и общения.

Ф. В. Лазарєв

ІНТЕРВАЛЬНИЙ СТИЛЬ МИСЛЕННЯ: ДЖЕРЕЛА І КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

ЛАЗАРЄВ Фелікс Васильович — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Сімферопольського державного університету ім. М. В. Фрунзе. Галузь наукових інтересів — проблеми теорії пізнання, логіки і методології науки.

Автор праць: «Структура познання и научная революция» (М., 1980); «Точность, истина и рост знания» (М., 1988); «О природе научных абстракций» (М., 1978). Має ряд публікацій у журналах «Вопросы философии» і «Философские науки». У нашому журналі не друкувався.

В еволюції наукового мислення ХХ ст. можна виявити кілька відносно стійких тенденцій, які характеризують сучасний стиль наукового мислення загалом. То зливаючись, то перетинаючись, то вступаючи у видиме протиріччя, ці тенденції утворюють досить строкату і суперечливу картину. У даній статті йдеться лише про ті тенденції, які пов'язані з формуванням інтервального стилю мислення¹. В сучасній методології науки вирізняються кілька стилів мислення: імовірнісний, системний, структурно-функціональний, екологічний та ін. Усякий стиль мислення являє собою особливу «надтеоретичну цілісність», яка стихійно складається в контексті культури того чи іншого періоду в деяку систему ідей, принципів і категорій, крізь призму якої оцінюється соціальне і природне буття.

Інтервальний стиль мислення являє собою спосіб розуміння природних, суспільних і духовних явищ, який враховує багатомірність і якісну різномасштабність пізнаваних об'єктів, а також механізми їх включеності в універсальні структури реальності. Він формується в науці й культурі в основному з середини ХХ ст. До історичних джерел становлення інтервального стилю мислення можна залічити ряд стійких тенденцій, які характеризують зростання методологічного значення категорії міри в сучасному науковому мисленні.

Йдеться насамперед про тенденцію дискретизації (перехід від континуальних уявлень до ідеї дискретності зі врахуванням об'єктивної міри), тенденція до поліморфізму (перехід до бачення об'єкта як багатовимірного і багатомірного утворення, виявлення широкого спектру діалектики можливого і дійсного), тенденція до релятивізації (перехід від абсолютистських поглядів на світ до бачення світу, яке враховує діалектику абсолютного і відносного) та ін.

В чому ж полягає суть першої з указаних тенденцій? Відомо, що в концептуальних основах класичної науки (особливо математики і фізики) помітне місце посідала ідея неперервності. Ця обставина була теоретично зафіксована і методологічно осмислена ще Лейбніцем, який сформував принцип неперервності.

¹ Див.: Лазарєв Ф. В., Сагаатовский В. Н. О формировании «интервального» стиля мышления // Филос. науки. — 1979. — № 1. — С. 64—72.

Однак у розвитку концептуальних особливостей природознавства останньої третини XIX ст. відбувається помітне зрушення: в різних галузях знання починає активно пробивати собі дорогу ідея дискретності. Це помітно в працях Г. Кантора (теорія множин), Д. І. Менделєєва (періодична система хімічних елементів), Ф. А. Кекуле і О. М. Бутлерова (структурна хімія), Дж. Стоні (ідея про дискретність електричного заряду — електрона), Г. Менделя (гіпотеза про генну структуру «спадкової речовини») та ін. Наприкінці століття дістає експериментальне підтвердження давня здогадка про атомістичну структуру матерії, як і припущення Дж. Стоні про існування електрона. І нарешті, напередодні XX ст. М. Планк висуває гіпотезу про квант дії. У дальших спробах учених освоїти атомну структуру матерії ідея квантів і квантових стрибків відіграла ключову роль. Віднині статус атомізму був поширений і на стан природи, а не тільки на її речову структуру. Відзначимо, нарешті, що в науках про життя діалектичному розумінню перервності процесу біологічної еволюції немало сприяла теорія мутацій Х. де Фріза (1901 р.).

Прийняття дискретного підходу як нової інтелектуальної перспективи бачення дійсності в методологічному плані зовсім не означало заміну класичного принципу неперервності класичною ідеєю дискретності як простого перериву поступовості. Йшлося про те, що наука підійшла до відкриття нового типу дискретності, яка включає не тільки перервність, а й внутрішню міру досліджуваних об'єктів і процесів, у рамках якої дискретність і континуальність утворюють єдність. Так, відкриття елементарного кванту дії «виявило властиву атомним процесам рису цілості, що йде достатньо далі старої ідеї про обмежену подільність матерії»². Квант дії безпосередньо визначається такою фундаментальною константою, як постійна Планка, завдяки чому в природу вноситься її власний масштаб, заданий нею самою. Нині відома ціла група констант (заряди, спіни та ін.), які визначають властивості елементарних частинок, ядер, атомів і їх взаємодії. Мабуть, дальше уточнення значення констант дозволить у перспективі відмовитися від штучної системи одиниць і встановити «істинну систему» одиниць на інваріантній основі, фіксованій у природі.

Отже, виявлена наукою мірозадаюча дискретність виявилася пов'язаною зі структурами, які містяться у фундаменті самої матерії. Перерва поступовості тут означає перехід до нової якості, до нового структурного рівня. Логіка розвитку сучасного природознавства неминуче приводила до категоріального збагачення поняття перервного у зв'язку з діалектичною категорією міри. Однак у новому світлі постала не тільки дискретність, а й неперервність, бо вона була зрозуміла як цілісність, неподільність. Тим самим принцип дискретності набув ширшого, ніж раніше, методологічного смислу: по суті йдеться про вимогу враховувати в пізнанні інтервали, в яких об'єктивно реалізується конкретна єдність перервного і неперервного. Ця єдність і відображається у запропонованому нами принципі інтервальності. Резюмуючи, можна сказати, що на зміну принципу неперервності Лейбніца в сучасному природознавстві приходить принцип інтервальності.

Розглянемо тепер тенденцію до поліморфізму. Другим джерелом інтервального стилю мислення є перехід від одновимірного бачення реальності з позиції «абсолютного спостерігача» до бачення її з різних позицій і в різних аспектах. Світ природних і соціокультурних реалій став дедалі більше поставати перед людиною як калейдоскоп різних проекцій, структур і рівнів. Від вивчення речей і явищ самих по собі наука з необхідністю переходить до розгляду їх як елементів складних і багатшарових ланцюгів взаємодії. Змінюється смисловий гори-

² Бор Н. Квантовая физика и философия // Вопр. философии.— 1964.— № 8.— С. 54.

зонт і масштаб бачення об'єкта пізнання: він постає як багатоякісне, різномасштабне й багатомірне утворення.

Відзначимо, що в історії пізнання уявлення про об'єкти з погляду їх онтології зазнали складної еволюції. В цій еволюції можна виділити принаймні три етапи: об'єкт як річ (зі своїми властивостями і відношеннями); об'єкт як система і об'єкт як різномасштабна структура, або «зв'язка». Перехід до дослідження об'єктів як систем привів до відмови від «предметоцентризму» минулих віків, до необхідності враховувати багатосутнісну і багаторівневу природу всякого об'єкта дослідження³. Кожен із цих рівнів має свою якісну специфіку, незвідну до рівня, що лежить нижче, і не вичерпувану рівнем, який міститься вище. З цього випливають вимоги повною мірою враховувати своєрідність кожного рівня і по-новому оцінювати «принципи ієрархічності», який сягає середньовічних мислителів й «методологічно передбачає, що в усякого досліджуваного явища є «вищестоящі» і «нижчестоящі» рівні-основи, знання про які з неминучістю входять до сукупного знання про нього самого»⁴.

У другій половині ХХ ст. потреба системного уявлення об'єкта пізнання диктується насамперед зміною масштабів перетворювальної і пізнавальної діяльності людей в умовах НТР. Сучасний науково-технічний прогрес породив новий об'єкт наукового дослідження і управління. Він характеризується великою кількістю взаємопов'язаних і відносно самостійних елементів, багатоманітністю функцій і способів їх реалізації, ієрархічністю структури, імовірнісним характером поведінки, включеністю людини в складні комплекси «людина — машина». Докорінно змінилися як сам об'єкт, так і конкретні цілі перетворювальної і проективної діяльності. Об'єкт уже не уявляється чимось невичерпним за своїми речовими і енергетичними характеристиками. На зміну старим уявленням приходить принцип необхідності і достатності: за певний час на базі обмежених засобів потрібно досягнути оптимальний результат. Оперативність, точність і конкретність прийнятих рішень щодо складних систем управління визначається насамперед цільовою функцією. Виявлення властивостей систем, які дозволяють економити ресурси, зменшувати затрати, підвищувати ефективність використання засобів, спрямовує цільову функцію до екстремального значення. Вибір оптимальних програм діяльності передбачає конкретний аналіз обширного комплексу факторів — людського, технічного, економічного, екологічного та ін. При цьому на перший план виступає сбалансованість, багатомірність, раціональна підпорядкованість взятих до уваги факторів. Інакше кажучи, строге врахування об'єктивної міри стає важливим методологічним принципом управління і діяльності.

Поряд із «системним баченням» об'єкта дедалі більшого методологічного значення набуває бачення його як різномасштабної інтервальної структури, як «зв'язки». Зміщується фокус уваги дослідника: в центрі виявляється не сама річ, система, а ті універсальні зв'язки, структури, в які вписані ті чи інші речі, явища, системи. Звідси зростає інтерес до таких загальнонаукових понять, як симетрія, інваріант, когерентність, глобальність і сингулярність та ін. Характерною особливістю цих понять є те, що вони імпліцитно містять у собі ідею зв'язку двох різноплощинних характеристик. Так, наприклад, безглуздо говорити про інваріантність будь-якої величини самої по собі, не вказуючи відповідну «систему перетворень» і відповідні варіантні величини, з якими вона пов'язана. В історії науки одним із перших прикладів вивчення об'єкта як «зв'язки» є поняття фізичного закону. Закон є єдність, зв'язок стійкого і змінного, варіабельного. Те, що становить «площину

³ Див.: Кузьмич В. П. Принципи системності в теорії й методології К. Маркса.— М., 1980.— С. 264—269.

⁴ Там же.

явищ» (наприклад, такі величини, як маса, сила і прискорення), безконечно варіабельне, але, взяті у співвіднесенні одне з одним, досліджувані явища створюють жорстку зв'язку. Закон як «площина сутності» є стійке зчеплення змінних величин. З одного боку, він розкриває кореляцію явищ, а з другого — їх зв'язок з сутністю. Ось чому закон дозволяє не тільки описувати явища, а й пояснювати їх.

Тенденція до поліморфізму в сучасному науковому пізнанні має і ще один аспект. Йдеться про діалектику можливого і дійсного. Всякий об'єкт невичерпний у своїх властивостях і відношеннях. Але ця невичерпність не є чимось актуально даним. Річ у тім, що будь-яка якісно визначена річ або об'єкт завжди існують у цих або інших умовах природного чи суспільного буття і виявляють себе не в усій різноманітності своїх властивостей, а лише якоюсь однією своєю стороною, актуалізованою в даному контексті взаємодії. Якщо б об'єкт міг вступити зразу в усі можливі для нього зв'язки і відношення, він постав би як безконечна в собі конкретність. Але для цього необхідно було б актуально здійснити всі можливі умови буття об'єкта одночасно, що неможливо.

Зі сказаного випливає, що сформульована вище теза про багатоякісність об'єкта має сенс лише остільки, оскільки визнається потреба в дослідженні об'єкта зі врахуванням багатоманітності умов його існування. Можна сказати інакше: неможливо зрозуміти тези про багатоякісність об'єкта, не приймаючи з самого початку ідею єдності об'єкта і середовища. Середовище в цьому разі розуміється в широкому сенсі слова як той реальний контекст взаємодії, в якому міститься даний об'єкт і який актуалізує ту чи іншу якісну визначеність даного об'єкта. Однак урахування середовища в розумінні діалектики буття об'єкта має не тільки локальний, а й глобальний аспект. Існування об'єкта в середовищі означає, з одного боку, «зануреність» його в якусь конкретну і локальну ситуацію, з другого — його «вписаність» в ті чи інші універсальні структури реальності. Знаючи такі структури, людина може передбачити, як буде поводитися досліджуваний об'єкт у тих чи інших умовах.

У чому ж полягає сенс тенденції до релятивізації? З початку цього століття спостерігається чітко виражений процес релятивізації наукових істин, понять, теорій, картин світу та ін., який дедалі посилюється. У природознавстві відзначений процес дістав сильний поштовх унаслідок появи теорії відносності і квантової механіки. Які ж зміни у фізичних уявленнях спричинили важливі, з ґносеологічного погляду, наслідки? Із класичної механіки відомо, що поряд з абсолютними величинами існують також такі величини (наприклад, швидкість), які мають сенс лише щодо певних фізичних умов. Створення ж релятивістської механіки показало, що і такі величини, які раніше вважалися абсолютними, як маса, довжина, одночасність, також є відносними у сфері релятивістських швидкостей.

З філософського погляду інтерес становить не сам факт релятивізації ще однієї групи фізичних величин, а викликане теорією відносності переосмислення самого механізму членування структури реальності на об'єкт і середовище: заперечення об'єктивного існування абсолютно привілейованої системи відліку означає, що протиставлення відносного і абсолютного (інваріантного) як у старій, так і в новій фізиці само є відносним, тобто є справедливе лише в строго визначених рамках.

Проникнення «духу релятивізму» у фізику відразу ж, певна річ, позначилось і на ґносеологічних уявленнях. Кажучи про загальнонаукове значення теорії відносності як фактора, що впливає на стиль мислення ХХ ст., Д. Бом писав: «Справа тут у загальновідомій тенденції відходу від поняття абсолютної істини (тобто такого поняття, яке справедливе незалежно від умов, обставин, порядку і типу наближен-

ня та ін.) і підходу до уявлення, що дане поняття справедливе тільки щодо деякої системи відліку в широкому розумінні слова, в рамках якої воно має цілком визначене значення»⁵.

Д. Бом убаचाє прямий зв'язок між появою теорії відносності й усвідомленням у сфері методологічної рефлексії принципу відносності наших знань (принципу релятивізму). Тут, однак, важливо підкреслити, що ще за півстоліття до цього дану обставину (але в ширшому контексті) було проаналізовано В. І. Леніним, який відзначив, що в епоху крутої ломки старих понять принцип релятивізму з особливою силою входить до фізики; при цьому В. І. Ленін звертав увагу на те, що при незнанні діалектики даний принцип неминуче призводить до агностичних і ідеалістичних висновків. Принцип релятивізму доти буде дорогою до тої чи іншої форми суб'єктивізму, доки лишається в тіні питання про співвідношення категорії відносного і об'єктивного. доки рух від абсолютного до відносного розглядатиметься як рух від об'єктивного до суб'єктивного.

У наведеному вислові Д. Бом вживає висловлювання «система відліку в широкому розумінні слова». В цьому можна виявити спробу узагальнити фізичне поняття «система відліку», надавши йому ширшого онтологічного і гносеологічного змісту. Плідність цього поняття у фізиці така очевидна, що в нашу епоху «загальної релятивізації» виникає бажання перенести його в інші галузі знання. Однак наскільки точно і ясно це поняття у фізиці, настільки невизначеним і метафоричним воно виявляється під час спроб його узагальнення. Що тут не можна обійтися простим перенесенням ідеї із фізики в гносеологію, говорить, зокрема, така обставина: тоді як у фізиці поняття системи відліку безпосередньо пов'язане з фізичною відносністю, аналогічне поняття в гносеології має бути пов'язане з відносністю гносеологічною. Тому останнє саме і має стати об'єктом спеціального дослідження. У зв'язку з цим виникає потреба виділити в даній проблемі три самостійних аспекти: об'єктивна діалектика абсолютного і відносного; природа і типи гносеологічної відносності; зв'язок об'єктивної відносності і відносності в пізнанні. Розглянемо такі три аспекти.

1. Відмовившись від абсолютної системи відліку, теорія відносності примусила переосмислити відношення абсолютного і відносного в структурі реальності. При цьому змістився горизонт бачення об'єкта дослідження. Якщо в класичній фізиці досліджувалися речі і лінійні каузальні зв'язки, то в новітній фізиці йдеться вже про математично сформульовані основні структури природи і механізми «вписаності» речей у ці структури. Простір і час не є більше якоюсь абсолютною рамкою, в якій розміщені речі. Замість цього вводиться просторово-часовий інтервал як якась єдина, фізично змістова структура реальності, невіддільна від фізичного буття самих речей. Якщо раніше «справжня об'єктивність» у кінцевому підсумку визнавалася за абсолютними характеристиками, то тепер довелося «урівняти в правах» як інваріантні, так і відносні величини. Якщо і тим і тим приписується однаковий статус суб'єктивності, ми маємо перед собою варіант абсолютного релятивізму; якщо ж за тими і другими визнається об'єктивний смисл, то з цього випливає необхідність визнати філософську тезу про існування об'єктивної відносності в природі. (В радянській методологічній літературі ця теза вперше була сформульована Г. І. Нааном у відомій дискусії з теорії відносності⁶.)

Однак поняття об'єктивної відносності — це тільки один бік справи, другий же пов'язаний з категорією абсолютного. Релятивістська механіка не відмовляється від абсолютних величин; замість старих вона вводить нові. Щоправда, всі інерціальні системи відліку визнаються фі-

⁵ Бом Д. Специальная теория относительности. — М., 1967. — С. 15.

⁶ Див.: Наан Г. И. К вопросу о принципе относительности в физике // Вопросы философии. — 1951. — № 2. — С. 57—77.

зично рівноправними. І в цьому розумінні теорія Ейнштейна, безперечно, просякнута духом релятивізму більш послідовно і глибоко. І все ж момент абсолютного в ній зберігається. М. Планк писав: «В основі так званої теорії відносності закладено щось абсолютне: таким є визначення міри просторово-часового континууму, і якраз особливо привабливе завдання полягає в тому, щоб розкрити ту обставину, яка надає відносному його справжнього смислу»⁷. До цього треба додати, що сам смисл абсолютного не лишився незмінним. Протиставлення абсолютного відносному виправдане лише в межах міри, задаваної структурою реальності.

2. Що ж означає відносність в ґносеологічному плані? Тут треба виділити три основних значення цього поняття. Насамперед про відносність знання ми говоримо, маючи на увазі історичну обмеженість людського пізнання й практики. Розглядаючи процес наближення людського пізнання до об'єктивної істини, ми підходимо до цього процесу з погляду його тенденцій, історичної перспективи, соціокультурної зумовленості.

Водночас існує й інший аспект відносності. Тут можна виділити два моменти — відносність знання до структур і рівнів реальності й відносність до засобів їх пізнання (концептуальних, мовних, перцептивних та ін.). Якщо відносність першого типу задана пізнанням зовнішнім світом і виявляється в обмеженій застосовності й обмеженій точності будь-яких наукових абстракцій і теорій, то відносність другого типу задана «зсередини», пізнавальними засобами, якими наділений суб'єкт. Наслідком цього є, зокрема, те, що сить понять, принципів та ін., крізь призму якої суб'єкт осягає світ, задає і відповідний, характерний тільки для даної теорії спосіб членування реальності.

3. Для діалектико-матеріалістичної теорії пізнання, виявлення і аналіз ґносеологічної відносності в процесах відображення є тільки перший крок. Другий, більш важливий крок полягає в тому, щоб розкрити об'єктивні джерела цієї відносності і розглянути діалектику абсолютного й відносного в пізнанні.

Аналіз об'єктивної діалектики абсолютного і відносного в сучасній фізиці показує, що ґносеологічна відносність у розумінні обмеженої застосовності наших абстракцій і теорій зумовлена існуванням об'єктивної відносності в структурі реальності. Відносність знання пов'язана з відносністю вияву властивостей речей до певних контекстів взаємодії, з багатоступінчастістю і багатомірністю структур живої і неживої матерії. Щоправда, це не приводить ні до релятивізму, ні до плюралізму, бо подібно до того, як у самій дійсності протиставлення абсолютного і відносного релятивне, так і в пізнанні таке протиставлення має свої строго конкретний смисл. Буття будь-якого об'єкта характеризується тим, що він, існуючи в певних умовах, виявляється не в усьому розмаїтті своїх властивостей, а лише в тих, які виражають його ставлення до цих умов. У пізнанні ця редукція від безконечного до кінцевого є об'єктивною основою і вихідним пунктом процесу абстрагування. Фіксуючи увагу на актуально виявлюваних в даних умовах властивостях і на релевантних до даної взаємодії характеристиках, ми тим самим дістаємо підстави абстрагуватися від тих властивостей і зв'язків, які ніяк себе не виявляють в даному відношенні.

Наступний крок абстракції пов'язаний з необхідністю упорядкувати виділений набір характеристик, які стосуються справи, з точки зору діалектики абсолютного і відносного. Постає завдання розшарувати суцільну на рівні емпірії картину реальності: якимсь раціональним способом відділити те, що залежить від даних умов, від того, що є інваріантним. Пошук нового, ще не відкритого інваріанта є одночасно і формування нового смислу, нового поняття, зміст якого невивідний із емпірично даного. В цьому разі абстракція виступає як спосіб пород-

⁷ Планк М. Единство физической картины мира. — М., 1966. — С. 20.

ження нової семантики через згортання деякого чуттєво або концептуально даного суб'єкта різноманіття в нову цілісність.

Однак процес абстрагування не може бути безмежним. На тому чи іншому етапі пізнання дослідник виявляє деякі межі, «заборони природи», коли потенціальне стає актуальним, стороннє — релевантним, інваріантне — відносним. Досягнення цих меж, які задають відповідний інтервал абстракції, означає, що пізнання має перейти до нової абстракції з ширшим інтервалом. Інтервал абстракції виражає раціонально обгрунтований тип єдності суб'єктивного і об'єктивного. З одного боку, він є деяка «точка відліку пізнаючого суб'єкта, що задає інтелектуальну перспективу бачення реальності. З другого боку, він виступає як щось зовні детерміноване, якась об'єктивна міра, яка зумовлює масштаб підходу до розглядуваного предмета, якийсь його «зріз» або аспект, висвітлюваний суб'єктом з допомогою наявних у нього предметно-практичних і концептуальних засобів.

Сказане дозволяє зробити висновок про те, що гносеологічним аналогом поняття «система відліку» є поняття «інтервал абстракції». Тоді як система відліку фіксує фізичну відносність, інтервал абстракції фіксує міру відносності знання, вивідну з акту абстрагування згідно з об'єктивною діалектикою абсолютного і відносного.

Може виникнути питання: чи треба вводити поняття «інтервал», коли існує така концептуально вивірена категорія, як міра? Чи не помножимо ми сутності без потреби? Проаналізуємо це питання докладніше. Діалектична категорія міри синтезує в собі ідею незвідності якості до кількості, ідею стрибка як механізму породження нової якості, ідею конкретної єдності якості й кількості та ін. Поняття інтервалу виникає на стику інших ідей. По-перше, це теза про багатоякісність об'єкта; по-друге, ідея про єдність якісної визначеності об'єкта і середовища, яка породжує особливий тип цілісності; по-третє, думка про об'єктивну відносність до умов та ін.

Категорія міри фіксує межі діалектичної єдності якості й кількості. Однак розвиток сучасної науки показав, що якісна визначеність предмета пов'язана не тільки з кількістю, а й з іншими типами детермінації, наприклад, зі структурою (структурна якість), з функцією (функціональна якість) та ін. Але тим самим виникає логічна необхідність якось понятійно зафіксувати межі якісної визначеності предмета не тільки у зв'язку з кількісними змінами, а й з іншими детермінаціями якості. Таким ширшим поняттям і є інтервал. У цьому розумінні міра виступає як окремий випадок інтервальної структури реальності. Нейрон, тріод і водопровідний кран досить різко розрізняються між собою за своїми предметними якість, істотно розрізняються вони і за своїми структурними якість, але з функціонального погляду можуть розглядатися як тотожні. Очевидно, що ця тотожність носить об'єктивний характер і має сенс у строго визначеному інтервалі, який не можна уявити як міру.

У світлі інтервалу по-новому виглядає і проблема багатоякісності речі. Візьмемо, наприклад, таку річ, як годинник. У певних ситуаціях ця річ може виступати і як фізичне тіло, і як прилад, і як товар, і як музейний експонат та ін. Очевидно, що все це будуть різні інтервали буття даної речі, які потребують для свого опису в кожному випадку свого специфічного апарата понять. У зв'язку зі сказаним зрозуміло, як можна раціонально розв'язувати наявний у нашій філософській літературі спір про те, чи має предмет тільки одну якість, яка відрізняє його від інших предметів, чи багато якостей? Усякий конкретний предмет актуально існує лише в тій чи іншій системі зв'язків і відношень, в тому чи іншому контексті взаємодії. В своєму актуальному бутті, отже, предмет фігурує як форма вияву будь-якої однієї своєї якості. Однак предмет і якість не збігаються за змістом: той самий предмет, узятий в різних інтервалах абстракції, виявляє різні якості.

Поняття «інтервал» є об'ємнішим за своїми концептуальними можливостями (порівняно з категорією міри) і ще в одному відношенні: в аналізі взаємозв'язку взаємопереходів інтервалів. Як відомо, одна міра пов'язана з іншою лише лінійним чином (лінія вузлових точок міри). Що стосується інтервалів, то перехід від одного інтервалу до іншого може здійснюватися найрізноманітнішими способами. Інтервали можуть бути підпорядковані між собою ієрархічно (через послідовне вкладання один в інший), можуть бути пов'язані за принципом доповняльності, вони можуть перетинатися або, навпаки, бути взаємно незалежними.

Ієрархічну структуру взаємозв'язку інтервалів можна простежити на багатьох прикладах із найрізноманітніших сфер природної і соціальної реальності. Так, скажімо, розглядаючи електрон, підкреслимо, що його внутрішня визначеність, тотожна з його фізичним буттям, має місце щодо відповідного «класичного об'єкта». «Подієве» існування електрона як певної якості зумовлене будовою класичного приладу і створюваними ним зовнішніми умовами. При цьому просторово-часові і імпульсно-енергетичні характеристики є відносними до відповідного інтервалу і додатковими стосовно один до одного. Водночас «чимало характеристик електрона не пов'язані з тим чи іншим класом макроскопічного приладу: заряд електрона, наприклад, його маса, підпорядкування статистиці Фермі, а не Бозу та ін.⁸ В указаному розумінні електрон можна розглядати як «річ», яка існує сама по собі, маючи на увазі наявність у неї інваріантних властивостей (їх незалежність від інших типів інтервалів). Це «структурне» існування електрона хоча й описується математичною абстракцією (наприклад, з допомогою псі-функції), однак йому не можна надати безпосереднього операціонального смислу. Таке існування, скоріше, виражає «потенціальні можливості», ніж актуальне дане. Відзначимо, що уявлення про багатоінтервальну структуру об'єкта і багатомірну структуру реальності загалом дозволяє по-новому розглянути структуру самого знання. Враховуючи лєнінську тезу про те, що діалектика речей створює діалектику ідей, можна крок за кроком простежити, як багатоінтервальне буття об'єкта відображається в інтервальному за своєю архітектонікою знанні. З цього випливає і методологічний аспект. Відомо, що в сучасній методології науки виникла складна проблема виявлення меж адекватної пристосованості наукових понять і теорій, проблема гносеологічного міровизначення різних таксонів наукового знання. Питання про те, як визначити гносеологічну міру адекватності, міру істинності створюваних наукою образів реальності, як ця гносеологічна міра залежить від міри об'єктивної. У зв'язку з розв'язанням цього питання і вводиться поняття інтервалу абстракції та ін.

Нарешті, це одна сторона справи, яка стосується певної симетрії між такими елементами діалектики, як і вчення про світ і принцип конкретності істини. Адже здається досить очевидним, що вимога конкретності в пізнанні починається з вимоги врахування міри, врахування меж якісної визначеності речі. А проте серйозного аналізу цієї обставини досі не було. Якщо взяти гегелівський підхід до цієї проблеми, то в рамках його системи однолінійного розгортання категорій немає, зрозуміло, місця для зіставлення таких категорій, як міра та істина. У рамках матеріалістичної діалектики ситуація докорінно змінюється. Але і тут логічний розрив ланцюга, логічний і концептуальний прорив між указаними фрагментами діалектичного вчення не може бути заповнений на базі категорії міри самої по собі. Введення поняття інтервалу розв'язує це завдання. Такий крок цілком природний, бо якщо гегелівська діалектика монологічна, то сучасна діалектика, яка постійно збагачується досвідом науки й практики, — це діалектика конк-

⁸ Марков М. А. О природе материи. — М., 1976. — С. 47.

ретності й багатоякісності. У світлі цього принцип конкретності істини виявляє свої нові методологічні можливості.

Оцінка сутності того чи іншого стилю мислення, що стихійно складається в культурі, залежить від того, на базі яких філософських установок ця оцінка проводиться. У західних методологів (К. Поппер, Т. Кун, П. Фейєрабенд та ін.) стиль мислення, названий нами «інтервальний», як звичайно, усвідомлюється вкрай обмежено та інтерпретується в дусі абсолютного релятивізму, плюралізму, «епістемологічного анархізму» та ін. Уперше наукове осмислення інтервального стилю мислення було дано в марксистській філософській літературі. Вивчення пов'язаних з цим питань почалося в 60-ті роки: частково — в руслі системних досліджень, в основному ж — у рамках інтервального підходу⁹.

Інтервальний підхід являє собою концептуальну розробку понятійно-категоріальних і методологічних засобів, які дозволяють глибше розкрити зміст принципу конкретності істини як найважливішого принципу діалектики. Йдеться про способи теоретичного освоєння багатомірних, багатоінтервальних об'єктів, про основні регулятиви і способи встановлення конкретності істини в науковому пізнанні. У зв'язку з цим вводяться такі поняття, як інтервал абстракції (поняття, що позначає межі раціональності обґрунтованості тої чи тої абстракції, міру її практичної істинності й межі її однозначної застосовності), принцип інтервальності (що виражає ієрархічний та інші типи зв'язку об'єктивних істин в ході поступального розвитку пізнання) та ін.

Дослідження, проведені в рамках інтервального підходу, пов'язані з аналізом основ, структури й точності наукового знання, з виявленням меж застосовності тих чи інших вводжуваних у теорію абстракцій і припущень¹⁰.

* * *

Рассматриваются естественнонаучные предпосылки формирования интервального стиля мышления, который возникает примерно в середине XX века. К ним относится тенденция развития современного естественнонаучного знания к дискретизации, релятивизации, плюрализации. В контексте названного стиля мышления с начала 60-х годов в нашей философской литературе разрабатывается интервальный подход. Последний представляет собой методологическую программу исследования научного знания, направленную на разработку способов теоретического освоения многомерных и разномасштабных объектов научного познания. Ключевые понятия: интервал абстракции, гносеологическая фокусировка, интервальная ситуация. Особый интерес с интервальной точки зрения представляет анализ соотношения познавательных позиций субъекта «извне» и «изнутри».

⁹ Інтервальний підхід розвивається в працях М. М. Новосьолова, В. М. Сага-товського, Н. Михової, В. А. Бажанова, І. П. Елентуха та ін.

¹⁰ Див.: Лазарев Ф. В., Трифонова М. К. Структура познання и научная революция. — М., 1980. — С. 81—88; Сагатовский В. Н. Принцип конкретности истины в системе субъектно-объектных отношений // Филос. науки. — 1982. — № 5. — С. 70—76.

Н. Б. Оконська

ІСТОРИЧНА БІОЛОГІЯ: СОЦІАЛЬНЕ І БІОЛОГІЧНЕ У СФЕРІ ПРАЦІ

ОКОНСЬКА Надія Борисівна — доктор філософських наук, завідувача кафедрою марксистсько-ленінської філософії Севастопольського приладобудівного інституту. Галузь наукових інтересів — питання співвідношення соціального і біологічного в історії людства. Автор книги «Диалектика социального и биологического в историческом процессе» (Пермь, 1975), співавтор ряду колективних монографій. У «Філософській думці» виступає вперше.

Соціально-біологічна проблема має складну змістову структуру. Тут стикаються соціальне і природничо-наукове пізнання, теорія і практика. Протиставлення різних концепцій людини виявляється насамперед у підході до розв'язання проблеми співвідношення біологічного й соціального. В цій статті ставиться завдання розкрити малодосліджені аспекти цієї проблеми, показати історичний характер співвідношення соціального і біологічного в трудовій діяльності людини і водночас історичний характер її біології, тобто історичний характер природних (в тому числі і біологічних) передумов трудової діяльності. Авторська аргументація в основному будується в рамках концепції інтегральної соціальної природи людини з залученням методів соціально-біологічного аналізу.

У зарубіжній науці узагальнення природничо-наукових досліджень стосовно проблеми людини нині звичайно здійснюється в рамках концепції соціального біологізму. Своєрідне місце в проблематиці люднознавства посідають концепції зарубіжних етологів і антропологів (К. Лоренц, Л. Тайгер, Р. Фокс, А. Ф. Монтегіу). І хоча багато з них критикують традиційний підхід до людини, їхнє власне трактування співвідношення соціального і біологічного не протистоїть соціальному біологізму як наукова альтернатива. Так, у А. Ф. Монтегіу соціальність — це специфічна функція живого, особлива система відносин, які можна дослідити і на поведінці тварин, а людина — один із соціальних видів живого. Явно біологізуються і потреби людини: у формі базисних виступають природні, незмінні за своєю природою, потреби¹.

Теза про незмінність біології людини, вплетена в концепцію соціального як похідного від базисних (біологічних) потреб, безумовно, містить тенденцію до соціального біологізму². Американські антропологі Л. Тайгер і Р. Фокс вважають свою концепцію поведінкових реакцій людини альтернативою «однобічності соціального пізнання»: «...Ми будемо відштовхуватися від біології, зоології, історії і генетики. Ми використаємо сучасну техніку і матеріал соціальних наук, ми поставимо людину в зв'язок з природним світом і пояснимо у цьому зв'язку політичну поведінку, трагедію воєн та ін.». Тайгер і Фокс вважають, що необхідно дати біологічне витлумачення всіх форм соціальної поведінки людини, бо людина тільки тварина³, а її поведінка —

¹ Montagu A. The Direction of Human Development.— New York, 1970.— P. 13, 130—144.

² Tiger L., Fox R. The Imperial Animal.— New York etc., 1971.— P. 130—233; Dubos R. So Human an Animal: New for a Natural History of Human Knowledge.— London, 1977.— P. 190; Wilson E. O. On Nature.— Cambridge, 1979.— P. 32, 160, 167.

³ Tiger L., Fox R. The Imperial Animal.— P. 2, 4, 5, 25.

продукт адаптаційної стратегії і може бути описана й пояснена згідно з «біограмою». Виходячи з біограми оцінюються статеві-вікові й племінні форми праці, політичні інститути⁴. Біограма — це універсальна поведінкова граматики груп людей. Порівнюючи біограму з граматиною мови, а соціальне, культуру з мовними виразами, Тайгер і Фокс приходять до висновку, що, вивчаючи біограми, можна вказати ті самі закони, яких слід дотримуватися в поведінці, якщо вона «людська»⁵. Як бачимо, тут точки зору природознавців явно перегукуються із соціальним біологізмом.

Біологічне тлумачення соціальних суперечностей (людина порушила правила адаптаційної стратегії, створивши такі засоби руйнування, які здатні знищити і їх творця) приводить прибічників соціального біологізму до висновків про необхідність біологічної регуляції людського життя, бо «соціальний контроль втратив будь-який сенс»⁶.

Поширення соціального біологізму як філософського узагальнення природничо-наукових даних у сфері вивчення людини свідчить про кризу природничо-наукового знання. Епіцентр кризи — невдалі спроби створити єдину науку про людину, оскільки така наука передбачає єдність концептуальних підходів соціального і природничо-наукового пізнання.

Така концептуальна єдність стає можливою на основі діалектико-матеріалістичної методології. Однак у сучасній вітчизняній науковій літературі з даних питань при загальному підході до людини як соціальної за сутністю і закономірностями розвитку істоти можна вирізнити принаймні три погляди на співвідношення соціального і біологічного. Це — концепції «чистої» соціальності людини, біосоціальної природи людини та інтегральної соціальної природи людини.

З точки зору першої концепції, соціальним у людини є не тільки її сутність, а й організм (Ф. Г. Михайлов, В. Б. Туровський). В такому разі людина вирівається з біологічного світу і соціальне абсолютно протиставляється біологічному.

Велика група вчених, ґрунтуючись на медичній практиці людства і досягненнях природничих наук у сфері вивчення людини, розглядає людину як біосоціальну істоту (Д. А. Бірюков, Г. В. Векуа, О. С. Гарбузов, М. П. Дубінін, А. В. Дроздов, Б. Д. Паригін, В. П. Петленко, Х. В. Сабіров, В. Ф. Сержантов, Г. І. Царегородцев, Т. В. Карсаєвська, А. Ф. Поліс). Як головне пояснювальне поняття в концепції цих авторів надзвичайно широко застосовується поняття «зняття»⁷. На думку більшості з цих авторів, у суспільстві діють лише соціальні закони. Однак при цьому лишається незрозумілою сфера так званих знятих біологічних закономірностей.

Обидві концепції не протистоять одна одній у ряді основних моментів (всі автори визнають визначальну роль і соціальну сутність людини). Але якщо, згідно з першою концепцією, певною мірою знімається соціально-біологічна проблема, то концепція так званої біосоціальної природи людини ґрунтується на відокремленні в людині біологічного і соціального як субстрату і функції, з одного боку, індивіда і суспільства, з другого.

Відповідно до третьої точки зору (В. В. Орлов, Б. Т. Григор'ян, М. В. Дьомін, М. І. Березна, Г. С. Краснов, Н. Б. Оконська та ін.), визнання людини соціальною істотою передбачає заперечення множинності її природи. Соціальне розглядається як інтегральне утворення, в якому природні основи не зникають як такі, а зберігають свою якісну визначеність як внутрішні передумови.

⁴ Ibid.— P. 31—32.

⁵ Ibid.— P. 233; Wilson E. O. Sociobiology: The New Synthesis.— Cambridge, 1975.— P. 4—5.

⁶ Ibid.

⁷ Див., напр.: Карсаевская Т. В. Социальная и биологическая обусловленность изменений в физическом развитии человека.— Л., 1970.— С. 21—25.

Усі згадані концепції, які розвиваються у рамках єдиної наукової теорії людини, виступають альтернативою соціального біологізму як позитивістсько-натуралістичної позиції у розв'язанні проблеми. Однак у своїй критиці ми періодко, як і колись, лишаємося на шляхах очищення філософського і соціального знання про людину від будь-яких безпосередніх стиків з біологічним знанням. Проте соціально-біологічний аналіз необхідний для повнішого пізнання соціальних об'єктів — скажімо, для аналізу психологічного рівня поведінки людини, усвідомлення соціального значення біологічної сторони життєдіяльності (і, відповідно, біологічної значущості соціальних функцій людини), розв'язання проблем здоров'я, боротьби з алкоголізмом і наркоманією та ін. Отже, альтернативою соціального біологізму є не протиставлення йому власне соціального підходу, а наукова розробка методів соціально-біологічного аналізу і точніше визначення об'єктів, що підлягають даному розглядові.

Дійсною альтернативою соціального біологізму може бути таке пояснення взаємовпливу соціального і біологічного, яке, не знімаючи принципу провідної ролі соціального, відповідало б на питання, як і якою мірою соціальне залежить від біологічного, в якій безпосередній сфері суспільного буття соціальне і біологічне стикаються взаємодіючи, взаємозумовлюючи одно одне. Як нам уявляється, в концепції інтегральної соціальної природи проблема соціального і біологічного розв'язується найповнішій.

Концепція інтегральної природи людини передбачає розрізнення соціального в широкому і вузькому розумінні слова. Дослідження соціального у власному, вузькому, розумінні слова можливе методами власне соціальних наук. Тут, безперечно, правий А. М. Каримський, який вважає, що стосовно соціальних об'єктів традиційний соціологічний підхід не повинен підмінюватися біосоціальним⁸. Однак під час вивчення соціального в широкому розумінні слова (разом з його природними передумовами) ми маємо право і повинні говорити про застосування соціально-біологічних методів.

Альтернативна соціальному біологізмові концепція поряд з оцінкою його соціально-політичних і ідеологічних функцій (саме цей аспект фундаментально розроблений в нашій літературі⁹) і гносеологічним аналізом проблеми співвідношення соціального і біологічного, включає і власне позитивне її розв'язання. Не спиняючи довго уваги на гносеологічному аспекті, ми зробимо акцент на позитивному розв'язанні проблеми, зокрема на нових напрямках дослідження, пов'язаних з управлінням соціоприродними і біологічними процесами.

Перепонами на шляху позитивного розв'язання проблеми є насамперед такі традиційні методи і підходи, як моделювання біологічних ознак людини історичного часу на рівні тільки індивідуального розвитку; пріоритет генетичного аспекту в біології людини (що заважає вивченню динамічних функціональних, фізіологічних і психофізіологічних змін, зумовлених соціальним способом життя *Homo sapiens*); абсолютизація суперечностей соціального і біологічного в індивідуальному і родовому розвитку людини та ін. На жаль, некритичне слідування подібним традиціям спостерігається і за рубезем, і у вітчизняній науці.

Дослідження в даній сфері натрапляє і на ряд категоріальних труднощів, зумовлених сучасним рівнем соціального знання. Так, наприклад, у соціології практично не розроблене таке поняття, як «група людей», хіба що за класовою динамікою. І хоча класові характеристики

⁸ Каримський А. М. Социальный биологизм.— М., 1984.— С. 17, 42, 43.

⁹ Вернеке А. Биологизм и идеологическая борьба.— М., 1981; Карпинская Р. С. Методология биологического редуктивизма // *Вопр. философии*.— 1974.— № 11; Карпинская Р. С., Никольский С. А. Методологический анализ социобиологии // *Пути интеграции биологического и социогуманитарного знания*.— 1985.— № 4; Фролов И. Т. Перспективы человека.— М., 1983; Каримський А. М. Социальный биологизм.— М., 1984.

ки групи, ясна річ, важливі, однак увесь набір соціальних (чи тим більше — біосоціальних) детермінант до неї не звідний.

Сучасне знання про людину і її історію в єдності з природничо-науковим знанням передбачає широкий спектр застосування категоріального вузла: людство — *Homo sapiens*; група — популяція; індивід — організм. Поки біологічний бік життя людини не вивчається через призму популяційної динаміки, перехід від одиничного (організм, індивід) до загального (і зокрема, стосовно демографічних, екологічних, генетичних показників) залишається науково необґрунтованим. Отже, і розв'язання глобальних проблем не має адекватної концептуальної інструментовки. Узагальнення матеріалу, нагромадженого антропологами, етологами, психологами, медиками, істориками, соціологами, неможливе без розгляду біології людини на рівні виду і його статистично значущих моделей — біологічних груп або популяцій¹⁰.

Розглядаючи поняття «суспільство», «група людей» і «популяція», треба мати на увазі принаймні два значення категорії популяції. В природничо-науковій літературі у вузькому розумінні слова маємо на увазі одиничну еволюції, групу живих організмів, які володіють загальним генетичним фондом (Г. Добжанський, Дж. Харисон, Дж. Уайнер та ін.). Водночас досить поширене вживання терміна «популяція» у ширшому значенні: це — група, яка має набір певних (не тільки генетичних, а й фенотипних) ознак. Саме в тому, ширшому розумінні слова поняття «біологічна група» або «популяція» можуть вживатися у формі інструмента соціально-біологічного аналізу з метою виявлення статистично й історично значущих кореляцій між поділом людей на групи за соціальними і за біологічними ознаками. Безперечно, моделлю подібного аналізу вже не можуть бути соціальні класи. Поділ суспільства на класи має власне соціальний характер і позбавлений будь-якого біологічного аналогу або безпосередньо природних передумов. Водночас диференціація груп людей за різновидами праці, наявність етнічних угруповань та ін. типів спільностей в якихось істотних параметрах мають і безпосередньо біологічне значення (на рівні психофізіологічних відмінностей).

Потреба у вивченні психофізіологічних особливостей груп людей за популяційними (статистично значущими) параметрами безперечно велика, бо формування цілісних і зрілих соціальних відносин у трудових колективах (від бригади до підприємства і галузі) має бути підкріплене знанням психофізіологічної сторони спілкування людей. Однак такі соціально-біологічні дослідження поки що практично не проводяться.

Виходитимемо з того, що біологічне в людині — це той істотний момент її життя, який, будучи природною основою сутнісних сил людини (її здатності до зняряддевої праці, абстрактного мислення, соціального типу спілкування), пронизує всю її соціальну життєдіяльність. Цим і визначається міра впливу біологічного на соціальне. У відповідних ситуаціях (насамперед, в екстремальних умовах: скажімо, під час екологічних, демографічних та інших соціоприродних криз) цей вплив істотно зростає.

З погляду природничо-наукових показників, соціоприродні кризи — це руйнування природної рівноваги або цілісності неорганічної і органічної природи у рамках регіону або в глобальному масштабі. Інакше кажучи, це все, що створює загрозу здоров'ю і життю людини, окремих груп населення, суспільства загалом. З погляду соціальних показників, це — зниження темпів соціального прогресу, гальмування виробництва, економічний застій, криза в політичній, світоглядній і моральній сферах, занепад творчих сил людини, соціальний песнізм і деградація особистості. Для створення умов, які виключають можливість глибоких

¹⁰ Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М., 1984; Смирнов Н. Н. Здоровье как философская проблема // *Вопр. философии*. — 1985. — № 7.

і необоротних соціоприродних криз, потрібно знати сутність і соціального, і біологічного, а також сутність їх взаємовпливу.

З другого боку, людська біологія, будучи підпорядкованою соціальному розвитку, з необхідністю набуває характеру, відповідного потребам суспільства, тобто історичного характеру. Невипадково перед сучасною наукою стоїть питання про управління біологічними процесами, точніше — про припустиму міру впливу на них.

Стійкість морфології людини виступає як доцільне біологічне пристосування до стійкості основних соціальних властивостей людини — трудової і мислительної діяльності. Відносно стійкими є і фізіологічні (функціональні) характеристики біології людини (звідси поняття «адаптивний тип», «біологічна норма», «функціональна система», «динамічний стереотип» та ін.).

Біологічні властивості людини аж ніяк не зводяться тільки до генетичних властивостей, бо неабияке значення в розвитку людини має функціональний рівень біології людини. Однак знову-таки висвітлено цей рівень біології людини ще недостатньо. Проте нині, коли науково-технічна революція створює реальну можливість утручання в біологічний і психічний світ людини, гостро актуалізуються завдання аналізу суперечностей соціального і біологічного в людині, науково обгрунтованого управління і контролю за характером змін її біологічних функцій, пов'язаних з умовами життя, і особливо — з її трудовою діяльністю.

Дослідження трудової діяльності як суперечливої єдності соціального і біологічного дозволяє висунути і обгрунтувати фундаментальне для людинознавства положення про закономірну зміну історичних типів співвідношення соціального і біологічного в трудовій діяльності людини, про зв'язок їх з історичним процесом загалом¹¹.

Спосіб виробництва включає до себе відтворення «фізичного існування індивідів», адже й сама праця, будучи соціальним процесом, має біологічні передумови (робота мозку, м'язів, нервів та ін.)¹². Крім того, праця (виробництво) являє собою основну форму активної життєдіяльності, в якій реалізується психофізіологічна енергія людини як живої істоти, тому біологічний момент праці являє собою суттєву частину біології, впливаючи на біологічні показники життєдіяльності. Цей момент опосередковує вплив соціального (скажімо, змін способу виробництва) на життя людини.

Біологічні характеристики життєдіяльності людини у цій сфері пов'язані, насамперед, з трудовим динамічним стереотипом, з його регуляторними і ефекторними рівнями, основною, побічною і відновлювальною системою умовних і безумовних рефлексів та ін.

Праця в первісній общині характеризується відносно примітивним способом перетворення природних процесів. Цьому відповідає панівний динамічний стереотип відносно простої, але універсальної праці з переважним втягненням до трудового процесу великих м'язових комплексів, рухової системи організму і найвищими показниками енергетичних затрат. Історично першим типом диференціації трудових динамічних стереотипів було розрізнення за статеві-віковою ознакою. Далі основною тенденцією розвитку функціональної біології людини стає диференціація на простий і складний стереотипи праці (і спілкування), викликана поділом праці за класовою ознакою у рабовласницькому суспільстві. Однак спільним для них був розвиток ефекторної частини і зростання ефективності енергетичних затрат організму. З розвитком ремесел, відособленням міської і сільської праці, зростанням ролі індивідуальної майстерності ремісників і селян — хоча характерною тен-

¹¹ Докладніше див.: Оконская Н. Б. Диалектика социального и биологического в историческом процессе. — Пермь, 1975.

¹² Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 19; Т. 23. — С. 54.

денцією, як і раніше, лишалася диференціація стереотипів простої і складної праці — відбувалось деяке зближення їх фізіологічного змісту (завдяки поступовому витісненню найпримітивніших трудових операцій). І тільки з застосуванням наукових методів організації виробництва виникають нові тенденції — зокрема до виведення живої праці зі сфери безпосереднього промислового циклу, до розширення сфери розумової праці та ін.

Науково-технічний прогрес, що зумовив перехід до складних робочих стереотипів у всіх провідних різновидах праці й для більших груп людей, створюючи передумови універсализації людської діяльності, сприяв водночас і поглибленню спеціалізації. Крім того, в умовах найманої праці неминуче утворювалась антагоністична форма співвідношення соціального і біологічного, адже експлуатація людини означає її гноблення не тільки як соціальної, а і як біологічної істоти. Це і надмірна затрата м'язової енергії, ресурсів вищої нервової діяльності і мозку; це й членування вищих психічних функцій до рівня, якій лежить нижче порога збереження цілісності роботи організму; це й зростаючий дефіцит відновлювального періоду та ін.

Комуністичне суспільство, покликане розв'язати антагоністичні суперечності людського існування, має, крім того, й гармонізувати людську діяльність. Універсальним трудовим динамічним стереотипом тут має бути стереотип складної праці, в якій залучення регуляторної і ефektorної частини організму здійснюється узгоджено, а напруження в роботі всіх його систем не виходить за межі біологічної міри. На основі такого стереотипу праці створюватиметься все розмаїття галузевих, професійних і індивідуальних трудових стереотипів. Опосередкування і підпорядкування біологічних компонентів праці її соціальному змістові в розвинутих формах трудової діяльності проходить не на шкоду біології праці, а з урахуванням її закономірностей, зокрема — через розвиток природної потреби в праці як потреби здорового організму.

У цій статті, безперечно, неможливо охопити всі сторони взаємовпливу людини й природи взагалі і соціального та біологічного в людині особливо. Тому ми розглядали лише ті аспекти, які виявляються в контексті критики концепції незмінності біології людини.

Як показано, соціальний аналіз з притаманними йому суперечностями визначає форму соціоприродних і біосоціальних взаємодій, а через них накладає свій відбиток на процеси біологічного рівня. З останніх найбільш соціально значущими виступають взаємодії між генетично детермінованим і функціональним рівнем біології людини, між адаптивною у широкому розумінні слова і соціально перетворюваною стороною функціогенезу, типом вищої нервової діяльності і його постнатальними модифікаціями. Спільним знаменником цих суперечностей виступає суперечність між генетично незмінним і історично видозмінюваним (під впливом соціального способу життя) пластом, або рівнем біологічної природи.

Стійкість усіх видових характеристик не означає неістотності функціональних перетворень. Останні набувають статистично значущого характеру, якщо поширюються на великі групи індивідів і цілі популяції.

Повнота і ступінь розвитку *Homo sapiens* як особливого біологічного виду, характер і міра використання його природних ресурсів загалом і його окремих популяцій є одночасно і продуктом історії, і умовою соціального прогресу.

Життя даного виду, як і життя будь-якого іншого виду, не є абсолютно незмінним за своїми параметрами. Так, наприклад, біологічні ритми життя людини, зазнаючи дії соціальних факторів, не зникають у них і не втрачають свого життєвого значення. Скоріше, навпаки, можна твердити, що соціальні кризи, накладаючись на внутрішні суперечності життя *Homo sapiens*, поглиблюючи нерівномірність біологічних

процесів, викликають в кінцевому підсумку негативні наслідки і з погляду соціального прогресу. Це особливо гостро виявляється в умовах капіталістичної експлуатації, коли разом із робочою силою «викачуються» життєві сили багатьох людей, що викликає фізичну і психічну деградацію цілих поколінь, численні відхилення від біологічних норм, породжує професійні захворювання, «професійний ідіотизм».

У перспективі людство з необхідністю має прийти до наукового аналізу і відповідно — до наукового управління суперечностями соціо-природного характеру. Але для сучасного промислово розвиненого суспільства труднощі управління пов'язані, насамперед, з неефективністю соціального контролю за ходом взаємодії природи і суспільства, незрілістю так званого людського фактора, з недосконалістю соціальних механізмів, які управляють цими процесами.

Дослідники в галузі ергономіки відзначають, що процес гармонізації знярядь праці і внутрішніх можливостей людського організму іноді проходить досить хворобливо, негативно позначаючись на ефективності праці, на здоров'ї і розвитку особистості. Ці затрати далеко не завжди компенсуються під час створення нових поколінь машин, а часто навіть поглиблюються¹³. Ергономіка, психологія і фізіологія праці повинні стати складовою частиною науково-технічної політики з метою забезпечення відповідності можливостей людини і основних напрямів науково-технічного прогресу. В цьому — головний резерв підвищення продуктивності праці, яка немислима сьогодні без погодженості соціальної функції техніки і психофізіологічних функцій людини. Як показує досвід, використання досягнень зазначених наук вже нині дозволяє підвищити ефективність устаткування на 20%; скоротити час професійної підготовки на 20—30%, а кількість нещасних випадків, аварій і катастроф — у 2—3 рази¹⁴.

Соціальна політика партії, орієнтована на людину, поліпшення умов її праці і побуту, передбачає використання досягнень усього комплексу наук про людину, в тому числі й даних біологічних, етнопсихологічних, психофізіологічних, ергономічних та ін. досліджень. Тільки з їх допомогою можна достовірно прогнозувати і запобігати негативним наслідкам НТР, екологічним, демографічним кризам та ін. З другого боку, це дозволить будувати науково обгрунтовану модель гармонізації соціального й біологічного розвитку людини, яка гарантує цілісність усіх її властивостей як на індивідуальному рівні, так і для (малих чи великих) соціальних груп, цілих поколінь.

* * *

Рассматривается историческая биология как интегральная концепция соотношения социального и биологического в развитии человека и общества. На основе анализа трудовой деятельности человека в единстве ее социальных и биологических характеристик, обосновывается исторический характер изменения биологии труда, описываются исторические формы трудового динамического стереотипа.

¹³ Зинченко В., Коваленко Г., Муниров В. Возможности человека и новая техника // Коммунист. — 1986. — № 9. — С. 73.

¹⁴ Там же. — С. 75.

І. І. Кальной

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС

ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЮ ТА ЇЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Згідно з Ф. Енгельсом, цивілізація — період розвитку суспільства, який прийшов на зміну варварству. «...Цивілізація є тим ступенем суспільного розвитку, на якому поділ праці, випливаючий з нього обмін між окремими особами і товарне виробництво, що об'єднує обидва ці процеси, досягають повного розквіту і роблять переворот в усьому старому суспільстві»¹. Як істотні ознаки цивілізації Енгельс виокремлює товарне виробництво, товарно-грошові відносини і суспільні інститути, котрі їх закріплюють.

Ця характеристика цивілізації, що її Енгельс дає в своїй праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» дає змогу поділити все-світньо-історичний процес на три великі етапи: доцивілізація, цивілізація класово-антагоністичного суспільства і соціалістична цивілізація. Період доцивілізації репрезентовано дикунством і варварством, де один стан суспільства приходить на зміну іншому на тривалому шляху його розвитку.

На першому етапі людина ще не виділилася остаточно з природи. Будучи невід'ємною частиною свого роду, індивід не усвідомлює і своєї залежності від природи. Але й тут

КАЛЬНОЙ Ігор Іванович — кандидат філос. наук, доцент кафедри філософії Сімферопольського держуніверситету ім. М. В. Фрунзе. Галузь наукових інтересів — соціально-філософські проблеми розвитку соціалістичного суспільства. Автор статей у збірниках: «Цивілізація в сучасному світі» (М., 1983); «Источники и движущие силы развития социалистического общества» (М., 1987) та ін. У нашому журналі друкується вперше.

у взаємодію з природним середовищем людина вступає не відособлено, а як суспільна істота, пов'язана відповідними, насамперед, виробничими відносинами з іншими членами суспільства. «Щоб виробляти, люди вступають у певні зв'язки і відносини, — зазначав К. Маркс, — і тільки в рамках цих суспільних зв'язків і відносин існує їх відношення до природи...»².

У ході розвитку людини від «гомо хабіліса» до «гомо сапієнса» відбувається вдосконалення знарядь праці і техніки їх виготовлення. Змінюючи природу, людина змінювала і саму себе. Проте в рамках роду вона підвладна впливові передусім біологічних закономірностей.

Дикунство — це початок виділення людини з природного буття, варварство — вже процес вирізнення суспільства з природи. На етапі дикунства наявне переважно привласнення готових продуктів природи; штучно ж створені людиною продукти є здебільшого лише допоміжними знаряддями такого привласнення. Варварство постає як період введення скотарства і землеробства, оволодіння методами збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності³.

На етапі цивілізації відносини панування природи над людьми змінюються відносинами панування людей над людьми. Людина з раба природи перетворюється на раба суспільства, тішаючи себе ілюзією бути господарем природи. Розвінчуючи ці настрої, Ф. Енгельс писав: «Проте не будемо надто захоплюватися нашими перемогами над природою. За кожен таку перемогу во-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 167.

² Там же. — Т. 6. — С. 425.

³ Див.: Там же. — Т. 21. — С. 29.

на нас мстить. Кожна з цих перемог має, правда, в першу чергу ті наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших... І так на кожному кроці факти нагадують нам про те, що ми аж ніяк не пануємо над природою так, як завойовник панує над чужим народом, не пануємо над нею так, як будь-хто перебуваючий поза природою, — що ми, навпаки, нашою плоттю, кров'ю і мозком належимо їй і знаходимося всередині неї, що все наше панування над нею полягає в тому, що ми, на відміну від усіх інших істот, вміємо пізнавати її закони і правильно їх застосовувати»⁴. Проте останнє можливе лише в тому разі, коли виключається не тільки панування людей над природою, але й панування людей над людьми.

Однак перехід до цивілізації супроводиться виникненням різних форм експлуатації людини людиною і класових антагонізмів. На місце первісного колективізму⁵ приходять індивідуалізм, егоцентризм, паразитизм, агресивність та інші вияви епохи класово-антагоністичних формацій. Тільки-но товарне виробництво сягає певного ступеня зрілості, як суспільство набуває власної, вже не природної, а соціальної основи для розвитку, саморегулювання і відтворення. «...Основою цивілізації є експлуатація одного класу другим...»⁶.

З позицій матеріалістичного розуміння історії Ф. Енгельс визнає цивілізацію як відповідний спосіб виробництва, спілкування і соціальної організації, якому відповідають певні форми суспільної свідомості.

Уперше ідея цивілізації і цивілізованого (заснованого на началах рівності, розуму і справедливості) суспільства була вироблена ідеологами «молодої буржуазії». Вона ви-

конувала роль своєрідного тарана, з допомогою якого був пробитий перший пролом у феодальній суспільній свідомості. Цивілізація уособлювала для буржуазних ідеологів того часу мрію про майбутній соціальний лад, в основу якого закладено свободу, рівність і братерство.

Ф. Енгельс розкрив, що цивілізація не розпочинається з капіталістичного виробництва, як вважали буржуазні суспільствознавці, а сягає своїм корінням епохи становлення першого класового суспільства. Інша річ, що розквіт її відбувся в умовах капіталізму. Включивши до цивілізації всі класово-антагоністичні формації, Ф. Енгельс фокусує при цьому увагу не на специфіці кожної з них, окремо розглянутої, а на тому спільному, що властиве їм разом узятим, як певному щаблеві історичного розвитку, на якому панування природи над людиною змінюється пануванням людини над людиною. Простежуючи становлення товарного виробництва, Ф. Енгельс показує і його виникнення при «виростанні» людства з епохи варварства, і його розквіт в умовах капіталізму⁷.

Товарне виробництво накладає відбиток і на спілкування людей. Воно здійснюється в рамках обміну «товар — гроші». Посередництво купця змінюється торговою і фінансовою буржуазією. Товарно-грошове спілкування розпочинається з переходу товару з рук в руки, з міста в село і назад, з ринку на ринок і сягає свого розквіту з утворенням світового ринку при капіталізмі. Саме тут — початок становлення світової цивілізації.

Ф. Енгельс показав, що мірою розвитку товарно-грошових відносин виробники втрачають «владу над усім виробництвом умов свого власного життя»⁸. Товарно-грошове спілкування, будучи частиною виробництва, а отже, і його наслідком, відчужується від виробництва й тяжіє над ним і як його безпосередня причина. В суспільстві утверджується речова залежність. Буржуазне ви-

⁴ Там же. — Т. 20. — С. 462.

⁵ Див.: Алексеев В. П. Становление человечества. — М., 1984; Андреев И. Л. Происхождение человека и общества. — М., 1982; Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г. Создано человечеством. — М., 1984.

⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 170.

⁷ Там же. — С. 167.

⁸ Там же. — С. 168.

робництво орієнтоване не на задоволення природних потреб індивіда, а на прибуток; продукт виробництва панує над виробником. Суспільне виробництво регулюється тут стихійно⁹.

З переходом від варварства до цивілізації змінюються також форма і зміст соціальної організації людей. Як відзначає Ф. Енгельс, «стався перший великий поділ суспільства на експлуатуючий і експлуатований класи»¹⁰. Людство переживає рабство, кріпосництво і найману працю як «три великі форми поневолення, характерні для трьох великих епох цивілізації»¹¹. Закріплюється протилежність міста і села. Фізичній праці протистоїть розумова праця. Завершується оформлення панування чоловіка над жінкою, а сім'я виступає як господарська одиниця суспільства. Цивілізація поступово забезпечує загальний зв'язок між людьми. Але водночас вона викликає до життя відчуження, яке, народжуючись у базисі, зумовлює політичну, соціальну, духовну та інші форми свого виявлення в надбудові суспільства. Класові суперечності, які склалися в суспільстві, у своєму загостренні детермінують появу держави. Ф. Енгельс підкреслює, що держава виникає як сполучна сила цивілізованого суспільства. Але при цьому вона була диктаторою пануючого класу і лишається — за наявності антагонізмів — по суті машиною для придушення пригнобленого, експлуатованого класу¹².

Охарактеризувавши спосіб виробництва, спілкування і соціальної організації на етапі класово-антагоністичної цивілізації, Ф. Енгельс простежує і відповідні їм форми суспільної свідомості. За допомогою останніх, показує він, закріплюється право власності, утверджується пристрасть до наживи, стимулюється нагромадження багатства, встановлюється панування одних людей над іншими.

Безперечно, класово-антагоністична цивілізація порівняно з дикунст-

вом і варварством становить прогресивне явище. Але це такий стан, коли «всякий крок вперед у виробництві означає одночасно крок назад у становищі пригнобленого класу, тобто величезної більшості. Всяке благо для одних неминує є злом для других»¹³, бо одному класові надаються майже всі права, а на другий звалюються майже всі обов'язки¹⁴.

При переході до третього, комуністичного етапу всесвітньо-історичного процесу здійснюється революційне перетворення класово-антагоністичного суспільства. Заперечується диктат речових відносин, розв'язуються антагоністичні суперечності цивілізації, досягається єдність природного і соціального. З цього етапу розпочинається справжня історія людства, формується цивілізація нового типу. Нова цивілізація поступово забезпечує створення умов для всебічного розвитку індивідів і системи справді гуманістичних соціокультурних цінностей. На місце суспільства-«перевертня» з його класовими антагонізмами «приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх»¹⁵. У «Критиці Готської програми» К. Маркс підкреслював, що при комунізмі зникне підкорення людини поділові праці, який поневолює її, зникне разом з тим протилежність розумової і фізичної праці; праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; з усебічним розвитком індивідів зростуть і продуктивні сили, і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком. У цих умовах суспільство подолає вузький горизонт буржуазного права і напише на своєму прапорі: «Кожний по здібностям, кожному по потребах!»¹⁶.

Що ж до соціалістичного способу виробництва, то він є базою перехідного періоду до комуністичного суспільства. Хоча товарний характер виробництва і товарно-грошові форми спілкування зберігаються, але

⁹ Там же.— С. 169.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.— С. 170.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.— Т. 4.— С. 430.

¹⁶ Там же.— Т. 19.— С. 21.

змінюються і цілі виробництва, і зміст спілкування.

Специфіка товарного виробництва і товарно-грошових відносин в соціалістичному суспільстві накладає відбиток і на його соціальну структуру. Хоча при соціалізмі ще зберігаються класові відмінності, але відносини класів будуються за принципом співробітництва, а не антагонізму й експлуатації. В соціалістичному суспільстві вже немає таких соціальних груп, становище яких у системі виробництва різнилося б настільки, щоб одна з них могла привласнювати результати праці інших. Поняття «клас» при соціалізмі певною мірою втрачає деякі істотні ознаки. Саме в цьому розумінні і потрібно тлумачити зауваження В. І. Леніна про те, що «соціалізм є знищення класів»¹⁷: йдеться не про констатацію факту, а про стійку тенденцію розвитку соціалістичного суспільства.

Змінюється і сутність держави. У «Маніфесті Комуністичної партії» підкреслюється, що «коли в ході розвитку зникнуть класові відмінності і все виробництво зосередиться в руках асоціації індивідів, тоді публічна влада втратить свій політичний характер... На місце старого буржуазного суспільства з його класами й класовими протилежностями приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх»¹⁸.

Якісні зміни виробництва, спілкування і соціальної організації суспільства свідчать про те, що поняття цивілізації застосовне і до соціалістичного суспільства, але — з урахуванням того, що це цивілізація, яка усуває можливість експлуатації одних людей іншими. Інакше кажучи, це — новий тип цивілізації, який принципово відрізняється від попереднього за своїми основними характеристиками, тенденціями розвитку, обсягом, характером і сутністю внеску в скарбницю загальнолюдських цінностей, котрі забезпечують суспільний прогрес людини.

¹⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 260.

¹⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 430.

У своїй книзі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельс висловлює необхідність перетворення цивілізації в суспільство нового типу, засноване на привласненні «асоційованими індивідами» всієї культури, що робить їх здатними поставити під власний контроль і своє ставлення до природи, і свої відносини, покінчити з будь-якими формами відчуження і залежності.

Отже, цивілізація як один із періодів всесвітньо-історичного процесу в своєму розвитку проходить ряд етапів:

— виникнення і утвердження нової якості суспільства через ломку і заперечення дикунства і варварства;

— власний розвиток у рамках трьох типів цивілізації, які послідовно змінювали один одного і для яких були характерні три великі форми поневолення: рабство в античному світі, кріпосне право в середні віки, експлуатація найманої праці в умовах капіталізму;

— становлення і розвиток нового, соціалістичного типу цивілізації як перехідного етапу розвитку людства на шляху до комунізму.

Значення поняття «цивілізація» в соціології полягає в тому, що на відміну від інших категорій воно висвітлює природу і рівень суспільного прогресу, ступінь розвитку матеріальної і духовної культури даної спільності людей; дає можливість оцінити її внесок у фонд загальнолюдських цінностей, збагнути місце даної соціально-культурної спільності в розвитку всесвітньо-історичного процесу. Але це поняття, як було вже відзначено, ефективно функціонує насамперед при характеристиці суспільства, в основі якого перебувають товарне виробництво, товарно-грошові відносини і відповідні їм суспільні інститути. Що ж до комуністичного суспільства, то для його характеристики потрібні передусім інші категорії і поняття, які доповнюють поняття цивілізації і здатні глибше і різнобічніше відобразити сутність та зміст внеску комунізму в скарбницю загальнолюдських цін-

ностей, у справу суспільного прогресу всього людства.

* * *

Ф. Енгельс, раскрывая значение понятия «цивилизация» для научного осмысления исторического процесса, показал, что благодаря его адекватному и эффективно-му применению мы получаем возможность глубже и разностороннее уяснить природу и своеобразие общественного прогресса в целом и каждого из его уровней, степень развития материальной и духовной культуры той или иной общности людей, понять

место и роль каждой из этих социокультурных общностей в развитии всемирно-исторического процесса. Особо важные функции понятие «цивилизация» выполняет при изучении общества, основывающегося на товарном производстве, товарно-денежных отношениях и соответствующих им социальных институтах. В ходе же раскрытия специфики и путей формирования коммунистического общества на первый план выходят категории и понятия, дополняющие понятие цивилизации и позволяющие конкретнее понять сущность и содержание вклада социалистического строя в сокровищницу общечеловеческих ценностей.

Ю. М. Мартинюк

ПРО БІОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СВІДОМОГО ВІДОБРАЖЕННЯ

Що наслідуює суспільна людина від природи? Як твердить Б. Ф. Поршнев, соціальне не можна звести до біологічного; але його й ні з чого генетично вивести, крім як із біологічного¹. Це означає, що яке б суспільне явище ми не розглядали (працю і пізнання, мову і спілкування і т. д.), історично його немає з чого вивести, крім як із біологічних передумов, які воно включає до себе у «знятому» вигляді. Підкоряючись соціальній необхідності, людина не може здійснювати свою діяльність всупереч тій необхідності, що впливає на неї як на істоту природну. Саме природність пояснює всю передісторію людського духу, без якої «існування мислячого людського мозку залишається чудом»². Ясно, що й для розуміння феномена свідомості замало розглядати це явище лише з точки зору його ґносеологічних і соціальних визначень (бодай і у їх взаємозв'язку). Синтез цих визначень сам стає можливим тоді, коли вдається збагнути свідомість як вищу сходинку на шляху розвитку потреби і здатності живого до відображення оточуючого світу, з'ясувати об'єктивний взаємозв'язок різних рівнів її розвитку. Саме багаторівневий підхід відкриває великі перспективи у цьому напрямі³. Ієрархія біологічного відображення. Здатність живих систем репрезентувати особливості зовнішніх впливів у власних станах (тобто функціонально, як інформацію⁴) виявилася сильним фактором їх адаптації до наявних умов існування і дальшого розвитку.

МАРТИНЮК Юрій Миколайович — кандидат філософських наук, доцент Сімферопольського університету. Галузь наукових інтересів — природні передумови пізнавальної активності. Автор ряду статей у наукових збірниках з методологічних питань. У «Філософській думці» виступає вперше.

¹ Див.: Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. — М., 1974. — С. 17.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 478.

³ Див.: Мартинюк Ю. Н. Универсальность уровневое (информационно-содержательного) критерия развития систем // Понятие развития и актуальные проблемы теории социального прогресса. — Пермь, 1985.

⁴ Див.: Сагатовский В. Н. Основы систематизации всеобщих категорий. — Томск, 1973. — С. 335.

Уже найпростіший організм може функціонально заміщати і відображати такий діапазон цих умов, який не дорівнює простій сумі відображень впливів середовища окремими клітинками. З кожним новим етапом зростання організованості живих систем, інтенсивності взаємодії їх власних компонентів збільшується і кількість зовнішніх факторів, на які здатне реагувати живе; вони завжди багатші від відображуваних окремими підсистемами (клітинками, тканинами, органами). До того ж, із виникненням складного організму умови середовища, функціонально репрезентовані «попередніми» рівнями розвитку, не втрачають свого значення. Це виявляється у зовнішній поведінці як у синтезі реакцій усіх відображаючих підсистем.

Можна сказати, що організм є системою відображення особливостей світу, функціонально представлених, за висловом П. К. Анохіна, в «хімічному мікроконтинуумі протоплазматичних процесів»⁵. Але це не є репрезентація світу тільки «тут і зараз». Віддзеркалюючи циклічність природних явищ, фізіологічний процес, який розгортається, є одночасно слідовим, тобто таким, що функціонально відображає зміну станів середовища. Виниклий механізм випереджаючого відображення діє так, що реакція протоплазми (відображуючого субстрату) в короткий проміжок часу відтворює як зовнішні причинні зв'язки, так і внутрішні перетворення, які протікали в період філогенезу живого. Концепція випереджаючого відображення дійсності — та методологічна основа, з допомогою якої можна пояснити дію та шляхи формування нових рівнів відображення: безумовних і умовних рефлексів. Насправді, ці механізми також «включаються» при певному сигнальному впливові ззовні, а реакція, що розгортається, здатна випереджати безпосередній контакт з подразником.

Але якщо безумовний, природжений рефлекс являє собою відносно короткий ланцюг між слідами, то умовний, набутий в онтогенезі, може діяти через опосередковуючі ланки — сліди, сформовані природним і штучним шляхом.

Дії зовнішнього світу на відображаючий блок системи «заломлюються» в останній так, що структури її поведінки адекватні цим впливам. При цьому функціональне відображення зовнішніх зв'язків здійснюється по кількох каналах, які взаємодоповнюють один одного і лише в єдності забезпечують оптимальну поведінку. Головним блоком відображення у вищих тварин і людини є мозок, кожен із рівнів якого здійснює специфічну реакцію, бо «вносить в ужиток центральної нервової системи насамперед новий клас сенсорних корекцій»⁶.

Отже, наступність рівнів відображення і їх надбудовування при збереженні попереднього рівня конкретизують діалектику відношення нижчого до вищого, діалектику «зняття» нижчого у вищому: мабуть, діалектика розвитку і взаємодії рівнів — носіїв чуттєвого і раціонального, характерна для свідомого відображення, своєю основою має взаємодію структур нижчих рівнів. Їх збуджування приводить до актуалізації як минулих слідів впливу, так і оптимальних реакцій на них.

Саме цим пояснюється великий вміст (ємність) інформації складного організму, адаптованого до зовнішніх умов. Але як реалізується ця інформація з появою свідомості?

Активні рівні образу. Вже в одноклітинних організмах реакції залежать від шкідливості чи корисності впливу і виражаються в здатності переміщатися до його джерела або від нього.

Низький рівень організації найпростіших живих систем, недиференційованість відображувального апарата приводить до найпростішого способу актуалізації досвіду: він реалізується у формі поведінки, струк-

⁵ Анохин П. К. Психическая форма отражения действительности // Ленинская теория отражения и современность. — София, 1969. — С. 133.

⁶ Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. — М., 1966. — С. 123.

турно подібної (в основних рисах) діючому об'єктові. Така спрощена реакція є способом інтерпретації дійсності в умовах відсутності розвинутих рецепторів, нервової системи.

Забігаючи наперед, відзначимо, що еволюція і ускладнення апарата відображення сприяють докладнішому структуруванню параметрів світу в поведінці, а поява субстратної основи умовних рефлексів, суб'єктивного моменту у відображенні і, нарешті, психічних явищ істотним чином перетворює реакції: психічна діяльність уже не завжди дістає зовнішнє вираження. І. М. Сеченовим, який розглядав рефлекс як трикомпонентну систему (яка складається з дії, внутрішніх процесів і реакції назовні), було введено для цього випадку поняття «незавершеного рефлексу», тобто рефлексу, позбавленого третього компонента. Сформована еволюцією, ця здатність стала початком інтеріоризації дії, основою суб'єктивного, а в підсумку — свідомого відображення дійсності.

Дальший розвиток здатності відображення пов'язаний з таким перетворенням реакцій, в якому внутрішньому плану ситуації і дії відводиться особлива роль.

Найпростіші живі істоти при збудженні структур пам'яті зовнішніми впливами не інтеріоризують реакцій, не відтворюють психічного образу: вони відповідають на вплив «усім тілом», а пізніше і діяльністю ефektorів, які формуються. У складніших організмів дії утворюють багатоступінчасту структуру. З появою мозку людини вона виявляється найчіткіше; керуючи ієрархією рухів, верхні рівні цієї структури стають провідними⁷.

Програма відображувального апарата вищого рівня виявляється досконалішою тому, що забезпечується активізацією програм нижчих рівнів. Всі вони — програми реакцій різної складності і ступеня адекватності зовнішньому світові. Вершиною цієї ієрархії, очевидно, є людська діяльність. Її активною основою і є реакції, диференційованість яких зменшується мірою зумовленості їх генетично більш ранніми структурами апарата відображення.

Активність верхніх рівнів створює «смыслову структуру» дій, надає їм осмисленого характеру. Реакції ж нижчих рівнів не усвідомлюються, являючи собою узагальнення досвіду біологічної еволюції. Безумовно-рефлекторне «знання» тому «абстрактне, приближене і створює основні, найбільш важливі «штрихи» образу середовища, воно однакове в усіх індивідів даного різновиду. Встановлення великої кількості умовних зв'язків заповнює деталіми, подробностями цей образ...»⁸. Недарма Спіноза вбачав у тілесних схемах поведінки тварин «акти мислення».

Однак в чому ж полягає зв'язок дій і образів зовнішнього світу, в якому розумінні можна говорити про образи стосовно активності нижчих рівнів?

Тільки послідовне проведення діяльнісного, «активнісного» підходу прояснює відносну протилежність цих явищ, знімає гадану суперечливість.

Своєрідність діалектики взаємозв'язку органів, які реагують у зовнішньому напрямі (ефektorів), і органів чуттів (рецепторів), пояснюється еволюцією живого. Так, при низькому рівні диференціювання тканин органи руху і сприйняття відносно злиті, рецептори і ефektorи просторово нероздільні. Але і в високоорганізованих живих істот поділ на рецептори і ефektorи не абсолютний. Око, наприклад, постачає інформацію мозкові і як рецептор і як ефektor, який перебуває в постійному русі, а рука з її м'язовими рухами і рецепторними закінченнями теж може розглядатися і як рецептор. «Рука не є тільки хватальне знаряддя; вільний кінець її, ручна кисть, є витончений орган

⁷ Там же. — С. 100.

⁸ Сетров М. И. Информационные процессы в биологических системах. — Л., 1975. — С. 66.

дотику... — писав І. М. Сеченов, — долонна поверхня руки, подібно до сітчатки ока, дає свідомості форму предметів; сліпі читають по опуклих буквах рукою; а рушії руки, подібно до рушіїв очного яблука, дають величину і положення предметів, упокоєних щодо нашого тіла...»⁹.

Ефектори, отже, можуть інформувати мозок про властивості об'єктів як за допомогою сигналів від нервових закінчень, так і за допомогою дії, виконуваних безпосередньо м'язами. М'язова діяльність здатна членити, буквально дублювати структуру об'єкта. Рухи м'язів (в тому числі м'язів рецепторів) сприяють відтворенню мисленних образів об'єктів, є матеріальною основою їх порівняння, аналізу, узагальнення¹⁰. Такі рухи лишають у субстраті мозку слід, а мислене відтворення об'єкта невіддільне від активізації центрів руху, від руху рецепторів, які сприймали його раніше. Тому і на рівні усвідомлення поділ досвіду на дію і образ має відносний характер. Структури образу-уявлення, структури руху і структури відображуваного об'єкта перебувають між собою у відношенні схожості, постійно взаємодіючи. Кожне нове збудження або потреба здатні актуалізувати комплексний ефект: і образ-уявлення, і відповідну реакцію-поведінку, хоча за часом настання останніх може не збігатися. У процесі формування суспільної людини ця здатність виразно виявляється в поділі пізнавальної і практичної діяльності, хоча, в кінцевому підсумку, і в цьому разі тільки їх єдність забезпечує оптимальний розвиток і прогрес.

На нижчих рівнях розглядувана єдність має безпосередній характер, бо актуалізація досвіду здійснюється нерозчленованими ефекторами-рецепторами. Їх реакції, як уже говорилося, уподібнюючись структурам діючих об'єктів, є специфічними активними образами, які в найпростіших формах поведінки відтворюють просторово-часові характеристики зовнішнього світу.

Оскільки ж рух м'язів є сполучною ланкою різних рівнів відображення, а одержані в період філогенезу «корисні результати» при контактах із середовищем закріплювалися в особливих для кожного рівня способах реакцій, можна говорити про формування ієрархії корисних результатів і, отже, відповідних образів.

Необхідність одержання нового, суспільно корисного результату, який формується на усвідомленому рівні, сприяє циклічному, спіралеподібному розвитку ефективного синтезу й інтеріоризованих дій, вилучаючи й інтегруючи образи (і реакції) кількох «поверхів досвіду».

Функція м'язового чуття, що сигналізує про параметри зовнішніх об'єктів при збудженні різних рівнів системи відображення, є тим стрижнем, на вершині якого формуються образи-уявлення. Тут діалектика взаємопроникнення функцій ефекторів і рецепторів виявляється як діалектика взаємозв'язку і взаємовиключення образу і реакції. Коригування образів (в тому числі зорових) на верхніх рівнях відображення є наслідок коригування потенціальних (здійснюваних у внутрішньому плані) актів поведінки в ході такої наскрізної їх інтеріоризації, яка здатна у міру «виходу» на ці рівні відображення також і до «проеціювання» психічного образу. Образ верхнього рівня відображення має на нижчих рівнях свій «структурний аналог» у формі реакцій ефекторних систем організму. Ось чому, кажучи про внутрішній план, треба мати на увазі діалектичний характер цього явища, тобто не тільки дії з образами-уявленнями, а й «зняття» в них форм активної поведінки.

Врахування структур активності нижчих природно-біологічних рівнів живого має для дослідження специфіки свідомого відображення дійсності те значення, що дає розуміння не тільки його історичних передумов, а й його актуалізованих і реалізованих механізмів.

Не дарма В. І. Ленін у людському способі відображення вирізняв

⁹ Сеченов І. М. Участие органов чувств в работе рук у зрячего и слепого // Избр. произведения, 1952. — Т. 1. — С. 523.

¹⁰ Ці ідеї розвинуті І. М. Сеченовим у праці «Елементи думки».

«об'єктивно три члени: 1) природа; 2) пізнання людини, = мозок людини (як найвищий продукт тієї ж природи) і 3) форма відображення природи в пізнанні людини...»¹¹.

Саме досвід, нагромаджений мозком (і взагалі тілом) протягом усієї його історичної еволюції є інформаційним базисом свідомості. В останній весь цей досвід знімається і реалізується. В цьому П. К. Анохін бачив спосіб передавання «історичного нагромадження відображувальної діяльності предків їхнім нащадкам у точній відповідності з їх специфічними екологічними факторами», спосіб відображення світу «у структурі і функціях численного колективу поколінь тварин»¹².

Сьогодні теорія відображення має враховувати факт історичного нагромадження відображувального досвіду, можливості його реалізації: сутність світу природи відкривається людині через актуалізацію досвіду різних рівнів життя. Образ дійсності, як бачимо, являє собою багатопланову ієрархічну систему з двох збіжних гілок, утворених відносно протилежними структурами перцептивних шарів і шарів рухової активності. Основою, спільною для всієї ієрархії, є структури активності, адекватні найбільш загальним конструктам світу. Взаємодіючи, взаємопроникаючи (за типом умовних і безумовних рефлексів), актуалізовані адаптивні рівні істотно впливають на усвідомлюване відображення. Згідно з діалектичним взаємозв'язком і взаємопроникненням дій і образів, така актуалізація може виконувати функцію схеми-підказування щодо образу, створюваного свідомістю.

Саме в напрямі досягнення цього впливу вбачаються підходи до розв'язання проблеми інтуїтивного, несвідомого в усвідомленому відображенні. Науковий аналіз даної проблеми дозволяє сформулювати теоретичні основи критики ірраціоналізму, а також точнішого осмислення здогадок Канта про «додослідний» компонент знання, який, на мій погляд, є, певною мірою, результатом досвіду філогенезу живого.

* * *

Рассматривается вопрос о природно-биологических основаниях сознательного отражения мира. На основе анализа данных современной науки автор делает вывод о том, что биологическое не только предшествует сознанию, но и актуализируется в нем.

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 29.— С. 153.

¹² Анохин П. К. Психическая форма отражения действительности // Ленинская теория отражения и современность.— София, 1969.— С. 136.

Є. Б. Мазаєва, В. Ф. Паточкін

МОРАЛЬ ЯК ФОРМА ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ СВІТОГЛЯДУ

Зростання ролі людського фактора у перебудові соціалістичного суспільства надає особливої злободенності аналізу проблем взаємозв'язку світогляду людей і соціальної практики, трансформації світогляду в практичну діяльність, його перетворення з сили духовної в силу матеріальну.

Своєрідною спелучною ланкою між світоглядом і практикою, особливою формою його існування і дії як духовної детермінанти діяльності людини є мораль. Саме завдяки їй ця діяльність постає не лише у формі сукупності операцій, спрямованих на досягнення певної локальної (прагматичної) мети, а й набу-

ває свого змісту як вияв і спосіб досягнення сутнісних смислів людського буття, як його органічний момент, як поведінка. Ці особливості моралі треба аналізувати зі врахуванням того, що «своєрідність світогляду як форми суспільної самосвідомості людини полягає в тому, що, засвоюючись індивідами і проходячи через їх життєві цілі й інтереси, він виступає як засіб визначення їх власної «позиції» щодо всіх життєво важливих явищ і подій у світі... На основі світогляду формуються світоглядні установки на ту чи іншу оцінку подій, що відбуваються у світі, на вибір тих чи інших цілей і засобів своєї життєдіяльності»¹.

Оцінки і установки — не є результатом дії світогляду самого по собі. Їх визначення значною мірою стосується моралі, бо світогляд «включає» мораль не тільки як спосіб самосвідомості, а й саме як універсальну практичну установку до конкретної дії. Зміст же світогляду як моралі (або моралі як світогляду, що те ж саме) являє собою динамічну систему ідейних, чуттєвих, волевих спонук людської діяльності. Таке тлумачення структури світогляду дозволяє говорити про його реально-практичний аспект, завдяки якому він стає найважливішим фактором моральної поведінки і моральних відносин.

Спільність світогляду і моралі зу-

МАЗАЄВА Євгенія Борисівна — канд. філос. наук, доцент кафедри філософії Харківського держуніверситету. **ПАТОЧКІН Валентин Федотович** — канд. філос. наук, доцент кафедри філософії і наукового комунізму Харківського інженерно-економічного інституту. Спеціалісти з методологічних проблем моралі і морального виховання. Галузь наукових інтересів — теоретичні проблеми моралі. У співавторстві написали монографії «Проблеми етики и нравственного воспитания в теоретическом наследии В. И. Ленина» (Харьков, 1978), «В. И. Ленин о воспитании коммунистической морали» (Харьков, 1983). Постійні автори нашого журналу.

мовлена їх змістовою і функціональною єдністю та взаємопереходом як орієнтирів і регуляторів усіх виявів життєдіяльності суспільства і особи. Моральні цінності і регулятори — принципи, ідеали, почуття та ін. — суть цінності й регулятори світоглядні. Практична ж мораль є *світогляд в дії*.

Єдність світоглядної і моральної свідомості потребує, однак, їх розрізнення. Якщо світоглядна свідомість є «вираженням відношення, відповідності людини світу, а світу — людині»², то моральна свідомість фіксує ступінь взаємовідповідності громадських і особистих інтересів і тому визначає чіткі лінії у виборі вчинку і поведінки особи. Мораль пов'язує світогляд з предметною діяльністю, з практикою в характерному, тільки їй притаманному аспекті: суспільство — особа, повинен — хочу. Вона опосередковує світоглядну позицію і конкретні практичні дії. Наприклад, світоглядні уявлення про сутність космічного простору і можливості його використання набувають морального значення, коли пов'язуються з проблемами або мирного освоєння космосу, або «зоряних воєн», тобто з конкретною соціальною програмою, з практикою. Отже, практична орієнтація і є та сутнісна визначеність світогляду і моралі, яка об'єднує їх у єдине ціле і без якої вони втрачають свій смисл і призначення.

Із взаємопроникнення світоглядної і моральної свідомості випливає важлива особливість моралі: вона не існує поза іншими соціальними явищами і процесами, вона — їх певний зріз. Моральна свідомість «накладається» на всі форми духовного життя суспільства, які, у свою чергу, трансформуються в моральні свідомості і змістовою основою яких є світогляд. Будь-яка сторона світогляду — наукова або філософська, політична або правова та ін. — має морально-етичний аспект. Навряд чи можна говорити про нейтральність щодо моралі будь-

¹ Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. — К., 1984. — С. 14—15.

² Никонорова Л. В. Суспільно-практична сутність світоглядної свідомості // Філософська думка, 1986. — № 1. — С. 31.

яких елементів світогляду, скоріше має йтися про різний ступінь їх морально-етичної значущості. До того ж, доводиться рахуватися і з тим, що і світогляд, і мораль — це системи стохастичні, які мають для особи не однозначне, а лише імовірнісне поведінкове значення.

Отже, у формі моралі світогляд виконує функцію оцінки та регуляції суспільних відносин і діяльності людей. І питання співвідношення світогляду і моралі — це питання не тільки і не стільки відмінностей між ними, скільки питання їх спільності, єдності, що являє собою основу єдності свідомості і духовності, знання і вчинку в людській поведінці.

У кінцевому підсумку, соціальна функція світогляду як регулятора суспільних відносин здійснюється через процес трансформації його із галузі духовної в сферу предметну. Конкретизуємо деякі сторони цього процесу.

Ми нерідко вживаємо девіз «перетворити знання у переконання», фіксуєчи важливі, але неоднакові за поведінковим значенням ланки світоглядної і моральної свідомості. Ще з часів аристотелівської критики філософсько-етичних поглядів Сократа відомо, що знання, будучи необхідною передумовою моральної поведінки, не є його достатньою основою. В цьому можна переконатися і під час аналізу причин існування в нашому суспільстві рецидивів антисоціалістичної моралі. Наївно вважати, ніби такі явища, як бюрократизм, нетрудові доходи та інші, породжуються незнанням соціалістичних принципів і норм. Однак так само очевидно, що причини криються не лише у зовнішніх щодо свідомості особи соціально-економічних процесах, а й у її свідомості. Тому важливо враховувати взаємозв'язок усього комплексу факторів — матеріальних і духовних, об'єктивних і суб'єктивних, вплив і соціальної дійсності і світогляду особи на її поведінку. Важливо виробити методологічні рекомендації до вивчення таких складних духовних процесів, якими є процеси трансформації різних струк-

турних елементів світогляду в практичну мораль.

Для розуміння їх плідною видається ідея про те, що світогляд є і формою самосвідомості, і способом духовно-практичного освоєння світу³. Ця ідея дозволяє пов'язати воедино внутрішню і зовнішню, соціальну і особистісну сторони (причини, мотиви, смисли, цінності та ін.) світогляду та діяльності.

Важливе значення для з'ясування механізму трансформації світогляду в практику має розгляд виникнення такого важливого психологічного елемента світогляду і моралі, яким є соціальне почуття, як особливий різновид емоційних переживань, які мають чітко виражений предметний характер. Розвинутість чуттєвої сфери є суттєвий показник рівня розвитку світоглядної і моральної культури особи, бо саме ця сфера обертає світогляд у спосіб духовно-практичного освоєння світу, забезпечує єдність знань і переконання, світогляду й предметної діяльності. Від змісту сформованих у людини соціальних почуттів — чуйність чи черствість, скромність або схильність до самозвеличення та ін. — залежать мотивація, характер, результати і, отже, громадська цінність учинку, діяльності. Це зумовлено психологічною структурою світоглядної свідомості: ситуації і проблеми не просто осмислюються, а й переживаються людьми. Вони стають для них значущими, оскільки проєціюються на їх власні життєві інтереси й установки. Ступінь активізації людської діяльності і визначається в кінцевому підсумку тим, якою мірою світоглядні та моральні принципи набудуть особистісного смислу. «Прийняття людиною тих чи інших висновків як особистісно-значущих передбачає їх відповідну оцінку, тобто єдність слова і переживання, і, отже... супроводжує встановлення зв'язку між знаннями та почуттями»⁴.

³ Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. — С. 15.

⁴ Рувицкий Л. И. О психологической сущности процесса нравственного воспитания. — М., 1977. — С. 112.

Без виховання почуттів, адекватних соціалістичному суспільному буттю, не можна сформувати комуністичний світогляд і мораль, неможливо досягти активної життєвої позиції особи.

«Найважче у вихованні, — писав В. О. Сухомлинський, — це вчити відчувати»⁵. Можливо через це і доводиться соціологам відзначати «переоцінювання раціонального аспекту в формуванні моральності на шкоду необхідності розвитку емоційної духовності»⁶, як недолік сучасного виховання. А саме нерозвинутість почуттів, а тим більше їх збіднення, нерідко є причиною аморалізму, приводять особу до соціальних колізій.

Але хоча чуттєва сфера й визначає багато в чому регулятивну функцію світогляду і моралі, не треба також і переоцінювати її поведінкове значення. Так, не можна поділити думку Б. О. Николаїчева, який вважає, що «емоційне в моралі (принаймні за обсягом дій, в яких воно бере участь) переважає над раціональним», бо «мораль являє собою сферу, де рішення і дії дуже часто, якщо не здебільшого, мають здійснюватися негайно і де часто не тільки раціональний аналіз, а просто раціональне усвідомлення ситуації неможливе»⁷. Гадаємо, наведений аргумент спрощує проблему співвідношення емоційного і раціонального в моралі й не доводить переваги першого над другим. Він засвідчує лише те, що в моралі, точніше, при моральному виборі неабияке значення має афектно-вольова реакція, в основі якої лежить складний комплекс спонук раціональних, чуттєвих, вольових і які подані в зняттю вигляді в мотиві морально-го вчинку.

Аналізуючи співвідношення в світогляді і моралі емоційного і раціонального, важливо виключити будь-

яку однобічність у тлумаченні їх взаємодії і поведінкового значення. Такий підхід є єдино правильним як у теоретичному, так і в практичному аспекті, бо він орієнтує дослідника на ретельний розгляд діалектики емоційного і раціонального в світоглядній і моральній свідомості.

Сьогодні першочергового морального значення набуває проблема єдності теоретичного обґрунтування і практичної реалізації світоглядних принципів. Теорія, що впливає переважно на раціональний рівень свідомості, щоб реалізуватися у світоглядній установці, має бути не тільки осмислена, а й відчута, підтверджена життєвим досвідом. Тільки відчута ідея оволодіває людиною, вона перетворюється, як образно висловився К. Маркс, у ті узи, з яких не можна вирватися, не розірвавши свого серця⁸.

Цей афоризм актуалізує методологічні вимоги до викладу і сприйняття самої теорії. Вона повинна будуватися таким чином, щоб мати не тільки інформаційне навантаження, а і морально-етичний зміст, бути не лише логічно послідовною і доказовою, а й морально піднесеною. Вона має стимулювати творчу думку, бо, як гласить «золоте правило» педагогіки, знання тільки тоді є знання, коли воно здобуте зусиллями думки, а не пам'яті. В. І. Ленін говорив про потребу самим продумати те, що прочитано, щоб комуністичні лозунги не були чимось таким, що заучено, а стали власними висновками людини⁹. Щоб досягти цього, важливо у процесі вивчення теоретичних проблем відтворити шлях розвитку фундаментальних понять марксистської ідеології, її вихідних методологічних принципів. Саме глибина наукового змісту конкретних теоретичних проблем нашого світогляду підводить мислячу людину до висновку про їх практичне, поведінкове значення.

Поведінка людини не звідна до знання, як і володіння останнім, тоб-

⁵ Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. — К., 1973. — С. 199.

⁶ Иконникова С. М., Лисовский В. Т. На пороге гражданской зрелости. — Л., 1982. — С. 164.

⁷ Николаичев Б. О. Эмоциональное и рациональное как поведенческая установка личности // Рациональное и эмоциональное в морали. — М., 1983. — С. 64—65.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Творч. — Т. 1. — С. 112.

⁹ Ленин В. И. Полн. собр. творч. — Т. 41. — С. 292.

то освіченість не звідна до інформованості. Хоча потік інформації зростає, а отже, підноситься рівень інформованості людини, з цього ще не випливає, що людина стає розумнішою, моральнішою. Питання полягає в тому, наскільки інформованість виступає як фактор морального піднесення особи, чи не спостерігається тут можливий в окремих випадках рух назад? Безперечно, зростання потоку інформації приводить до зростання ролі раціональної сфери у світоглядному і моральному обличчі людини, її поведінці. Чи стає особа моральнішою під впливом зростання інформованості — це питання виховання і особливо самовиховання. Сучасна «напівосвіченість», пише В. І. Толстих, і впливає з щоденного вбирання різномірної інформації за принципом «про все потроху», яка осідає в пам'яті без відповідної обробки думкою. Це певний принцип поведінки, мислення, скільки завгодно «освіченого», але цілком позбавленого навичок спільного шукання істини, самовпевненого, несамокритичного і тому завжди категоричного¹⁰.

Щоб навчити людину самостійно мислити, а тим більше здійснювати моральний вибір, потрібна як теоретична, так і практична аргументація тих принципів, яким вона має слідувати в житті. Якщо вона її одержує, принцип стає особистісним переконанням, і навпаки, якщо повсякденна реальність розходиться з теоретичними положеннями, то неминучий наслідок цього — «падіння інтересу до суспільних справ, прояви бездуховності і скептицизму...»¹¹.

Очевидно, практична реалізація світоглядних установок буде тим ефективнішою, чим більшою мірою вони орієнтують на конкретні завдання, які стоять перед партією і народом у справі прискорення соціально-економічного розвитку суспільства, комуністичного виховання. При цьому важливе не тільки їх чітке формулювання, а й орієн-

тація на практичні справи, на можливість особи активно брати участь в реалізації політики партії. Не менш важливо, щоб теоретична думка фіксувала увагу на суперечностях і складностях суспільного розвитку, на проблемах і труднощах, які виникають. Тоді в особистісній свідомості формується розуміння несутимності нашої моралі зі всім тим, що гальмує рух вперед.

Світогляд виникає, розвивається, реалізується в предметній діяльності, що має духовну і матеріальну сторони, він — невід'ємний її атрибут. Будучи продуктом діяльності, він активно відображає її найважливіші параметри: цілі, засоби, організацію і т. д. Поза діяльністю світогляд не виражає своє буття, сутність, соціальні функції.

З метою теоретичного осмислення потрібно розрізняти світогляд і діяльність як самостійні сфери. Однак треба мати на увазі, що їх розрізнення умовне, релятивне. Воно правомірне лише в гносеологічному аспекті: коли йдеться про вторинність світогляду щодо предметної діяльності і зворотний вплив на неї. За межами гносеологічного аналізу світоглядна свідомість — «необхідна сторона практичної життєдіяльності людей взагалі»¹².

Світогляд є складне структурне утворення, динамічна система, що включає ряд рівнів і пов'язана зі всіма різновидами діяльності. Мораль — ланка в цій системі. Формування світогляду — це процес створення цілісної морально-психологічної структури особи, тобто особистісної системи саморегуляції, в яку органічно вплетені й взаємодіють усі елементи свідомості й діяльності.

Однак, яким критерієм «виміряти» моральне значення змістових елементів світогляду, щоб виділити серед них найзначущіші з морального боку? Розв'язанню цього питання сприяє застосування принципу системності до аналізу структури світогляду. Процес інтеграції світогляду і моралі в єдине ціле здійснюється завдяки усталенню найважли-

¹⁰ Толстых В. И. Сократ и мы // С чего начинается личность. — М., 1984. — С. 104—105.

¹¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 року. — К., 1987. — С. 11.

¹² Общество и сознание. Перевод с немецкого / Под ред. А. К. Уледова. — М., 1984. — С. 91.

віших для суспільства особистісних якостей. Це насамперед комуністична ідейність, тобто ідейно-політична зрілість особи, її трудова, соціальна активність, а також гуманність, доброта. В кінцевому підсумку саме ці якості визначають рівень світоглядного і морального розвитку особи, її зв'язку з суспільством — від мотивації у постановці мети до вибору засобів діяльності.

Ця проблема актуальна не лише з погляду формування цілісної морально-психологічної структури світоглядної свідомості, а й в аспекті сучасного ідейного протистояння у світі. Ідейність — лейтмотив, міра суспільної цінності доброти. Остання, у свою чергу, надає ідейності тієї чуттєвої виразності, яку відзначав ще Ф. Е. Дзержинський гранично короткою фразою: «зуміти полюбити ідею»¹³. Комуністична ідейність внутрішньо гуманістична за своєю природою, бо комунізм в етичному плані і є реальний гуманізм. Водночас вона передбачає активну, принципову позицію радянського громадянина у подоланні недоліків, у боротьбі з чужими нашою світоглядом та моралі явищами.

В умовах перебудови створюється нова, сприятлива обстановка для дальшого розвитку єдності ідейності та гуманізму як світоглядної і моральної позиції особи — атмосфера об'єктивного, конструктивного аналізу і партійної оцінки стану речей, широкої гласності, правдивості, критики і самокритики. Поглиблюється і розвивається соціалістична демократія, посилюється увага до потреб і запитів особи, до розвитку її творчих здібностей. Сьогодні йдеться про необхідність і реальну можливість подолати негативні процеси у сфері світогляду й моралі, які породжені практикою останніх десятиріч і з якими партія і народ повели рішучу боротьбу. Йдеться про якісну зміну психології людей, підвищення їх соціальної активності в усіх сферах життєдіяльності й насамперед у праці.

Зміст трудової активності не можна обмежити рамками виробництва,

як це нерідко роблять соціологи. Вона означає будь-яку суспільно-цінну спрямованість сутнісних сил людини, пов'язану з затратою її фізичної і розумової енергії. Таке розширювальне тлумачення дозволяє розглядати трудову активність як форму реалізації світогляду і моралі, показник ступеня самовіддачі особи в суспільно корисній справі.

Актуальне також і питання про соціалістичну діловитість — морально-психологічну якість, яка акцентує увагу на ініціативній, творчій стороні світогляду. Поняття діловитості фіксує такі особистісні якості, як почуття нового, здатність мобільно реагувати на зміни обставин, єдність слова і діла, — тобто ті характеристики, які ідуть у руслі необхідної суспільству соціальної активності.

Отже, в оцінній і регулятивній функціях світогляду та моралі висувуються на перший план стимулювання діяльності, заохочення ініціативності, якісної роботи, найпродуктивніше використання часу.

У ході духовного піднесення людини важливий будь-який різновид діяльності — продуктивна праця і пізнання, вплив засобів масової інформації і самостійне вивчення теорії. Але всі вони мають цінність лише остільки, оскільки проєциються на особистісні інтереси, формують психологічні регулятори поведінки і, в кінцевому підсумку, моральну переконаність — визначальну фазу світоглядної свідомості. Світоглядна культура стає, отже, рушієм морального прогресу, а прагнення до добра і справедливості з необхідністю приводить до зростання світоглядної культури й активності практичних дій.

* * *

Мировоззренче личности является мощным фактором, определяющим ее поведение. Эту свою функцию оно выполняет не само по себе, а посредством «включения в действие» различных форм сознания человека, прежде всего — нравственности. Исследование указанного механизма практической реализации мировоззренческих установок личности — актуальная задача этической науки.

¹³ Дзержинский Ф. Э. Дневник и письма. — М., 1957. — С. 153.

С. Л. Лавриченко

СУПЕРЕЧНОСТІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО МІСТА

(Загальносоціологічний аналіз)

У розвинутих країнах суспільний прогрес крокує спочатку міськими магістралями, а потім — сільськими дорогами. Міста виступають провідними соціально-територіальними осередками в розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, соціальної і духовної сфер.

Історична практика соціалізму незаперечно підтверджує ленінське передбачення: поділ соціально-поселенських структур на місто і село буде досить довго зберігатись і в нових історичних умовах; розвиток відносин між ними матиме величезне значення для формування і зміцнення соціалістичного ладу; нарешті за містами не лише залишаться, а й посиляться роль центрів і головного рушія суспільного прогресу¹.

Цей висновок, покладений в основу визначення основоположних принципів соціалістичної урбаністичної політики², зроблено, здавалося б, усупереч відомому положенню Маркса й Енгельса про те, що необхідною умовою становлення комунізму є подолання істотних соціально-економічних відмінностей між містом і селом. В. І. Ленін, наприклад, говорив, що «...рішуче визнання прогресивності великих міст у капіталістичному суспільстві нітрохи не заважає нам включити в свій ідеал (і в свою програму дій...) знищення протилежності між містом і селом»³.

Чи суперечать ці твердження одне одному? І так, і ні. Не суперечать, якщо брати їх в історичному контексті становлення комуністичної формації. Суперечать, якщо зіставляти їх поза цим контекстом, углядно й абстрактно. Насправді ж діалектика саморозгортання цієї суперечності полягає в тому, що розвиваючись паралельно, як два типи поселення, місто й село переходять від відносин протистояння (найяскравіше вони виявляються за капіталізму) до відносин взаємодоповнення. Отож, потреба в подоланні відмінностей між містом і селом не є вимогою ліквідації специфіки кожного з них і штучного створення «чогось середнього», як це уявлялось, до речі, деяким авторам на початку 60-х років. Мається на увазі і не тотальна урбанізація, яка поглинула б села, — а в перші роки після публікації Програми КПРС (в її першій редакції) у літературі траплялися і такі погляди. Йдеться про формування такої поселенської системи, яка б, поєднуючи переваги міського і сільського способів життя, була водночас вільна від притаманних їм недоліків, джерелом яких є односторонність розвитку кожного з них, обмеженість соціальних можливостей міста й села, взятих окремо. Ця односторонність і обмеженість принципово суперечить глибинному, сутнісному призначенню поселення як знаряддя виробництва й відтворення людського життя. За відносин, коли одні елементи такого відтворення відчужуються від інших, відносини між містом і селом якраз і можуть набувати антагоністичного характеру, а кожне з них зокрема — роздиратися внутрішніми суперечностями.

Комплекси цих суперечностей у місті і селі, збігаючись певною мірою (оскільки мають спільне походження), водночас різняться своїми специфічними особливостями і змістом, мають у кожному історичну епоху

ЛАВРИЧЕНКО Степан Леонідович — науковий редактор журналу «Філософська думка». Галузь наукових інтересів — процеси самоорганізації суспільства. У нашому журналі друкується вперше.

¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 23. — С. 341.

² Визначення поняття «урбаністична політика» див.: О. Н. Яницкий. Экополис: желаемое и достигнутое // Социол. исследования. — 1985. — № 1. — С. 75.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 5. — С. 143.

неоднакове відносне значення і вагу. Це зумовлюється особливостями і роллю тих галузей суспільного виробництва, які локалізуються відповідно у місті чи селі, оскільки, отже, відносини, що формуються цими галузями, визначають соціальне обличчя і характер поселень. Так, місто, функціонуючи як штучно створене середовище життя і різновидів діяльності, для яких визначальними є не природні, а соціальні детермінанти, призводить до протиставлення й конфлікту природного і соціального, природи і культури. Це виявляється в екологічних кризах, розвитку яких характерний передусім для міського способу життя й господарювання від древності до сьогодення; в хронічному характері соціальних конфліктів, психофізіологічної напруженості ритму життя; у значній розмитості, неоднозначності й девіаціях соціальних норм і стилів людського спілкування, поведінки; нарешті, у процесах взаємовідчуження людей, в однобічності розвитку й деструктивних тенденціях духовного життя особистості та ін. Так, «капіталістичне виробництво, постійно збільшуючи переважання міського населення, яке зосереджує це виробництво у великих центрах, нагромаджує тим самим, з одного боку, історичну силу руху суспільства вперед, а з другого боку, перешкоджає обмінній речовині між людиною і землею..., тобто порушує вічну природну умову постійної родючості ґрунту. Тим самим воно руйнує одночасно фізичне здоров'я міських робітників і духовне життя сільських робітників»⁴.

Унаслідок соціалістичної революції місто в ході побудови нового ладу перетворюється із суспільного знаряддя виробництва капіталу і капіталістичних суспільних відносин на одне зі знарядь побудови і розвитку соціалізму. Замість буржуазного способу організації і відтворення людського життя в місті, передумовою якого є класовий антагонізм («...добробут і розвиток одних здійснюються ціною страждань і подавлення інших»⁵), при соціалізмі місто перетворюється, загалом кажучи, в таке життєве середовище, в якому переважають відносини співробітництва, взаємодопомоги, змагальності на основі єдності основних інтересів його мешканців. Однак це не призводить автоматично до встановлення якоїсь «усезагальної гармонії». У соціалістичного міста — свої специфічні проблеми (їх специфіка, до речі, незвідна до архітектурної чи містобудівної). Як далеко просувається місто соціалістичне від капіталістичного — це залежить у кінцевому підсумку від того, якою мірою новий суспільний лад досягає відповідності між своєю сутністю й конкретно-історичною формою існування. Останнє тісно пов'язане, крім того, і з тими умовами, у яких розгортається життя нового суспільства. Адекватної форми своєї реалізації зазначена відповідність — а вона є разом з тим важливим принципом організації, функціонування і розвитку соціалістичного суспільства — набуває лише тоді, коли новий лад як система досягає ступеня цілісності.

Перемога соціалістичної революції відкрила широкі можливості для перетворення міста, села, відносин між ними. Однак ці можливості були використані нами далеко не кращим чином. Нині вже загальновідомі перипетії колективізації й подальшого розвитку колгоспного ладу з усіма їх великими й дрібними помилками й недоліками. Стосовно ж села усі ці прорахунки виявили себе у дедалі більшій його деградації (аж до горезвісних «неперспективних сіл») як типу поселення людей. Аналогічна ситуація — з містами: численні деформації соціалізму в період сталінського і брежнєвського правління теж породили безліч проблем, які виникли в кінцевому підсумку з невідповідності між сутністю соціалістичного міста і формою (способом) його існування. У свою чергу, ці ускладнення призвели до все різкішого дисбалансу відносин між містом і селом, причому детермінація тут була обопіль-

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 475—476.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 65.

ною і зрештою потерпали від того обидва типи поселень. Порушена соціально-економічна рівновага у відносинах «місто — село» і сьогодні залишається однією з гострих суспільних проблем⁶.

На початку 80-х років суперечності міста досягли граничної гостроти. Стало очевидним (і, головне, уже не можна було замовчувати), що розвиток наших міст — попри всі, зовні жорсткі, адміністративно-бюрократичні норми й приписи — проходить фактично стихійно й безконтрольно. Навіть економіка, котра, як тепер визнано, опинилася на початку 80-х років у передкризовому стані, виявилась сферою, набагато «слухнянішою» щодо адміністративно-наказного управління, ніж розвиток міст, на який, окрім господарських, впливають ще безліч інших факторів — соціальних, психологічних, побутових, національних та ін. «Створилося становище, за якого урбанізація піддається управлінському впливові меншою мірою, ніж соціалістичне виробництво. Відома невідповідність існуючої системи розселення завданням економічного і соціального розвитку суспільства, невиправдано високі темпи урбанізації, зокрема швидке зростання найбільших міст, яке супроводжується «вмиванням» сільськогосподарського населення, незапланованим розвитком міст східної і північно-східної частини країни — всі ці та ряд інших процесів перетворили проблему розвитку міст в одну із дуже актуальних»⁷.

Нині суспільні результати життєдіяльності міст і їхнього впливу на суспільство багато в чому не задовольняють суспільних потреб, або ж задовольняють їх таким чином, що сукупні кінцеві наслідки виявляються часто негативними з точки зору суспільних потреб та інтересів.

Сьогодні у містах проживає 66,4% населення СРСР. Кількість міст і поселень міського типу зростає, нині їх відповідно — 2186 і 4014⁸. Одночасно зі зростанням частки міського населення відбувається його зосередження у найбільших і великих містах. Якщо у 1959 р. в містах з населенням понад 100 тис. чол. проживало 49% жителів, то у 1970 вже 56%. Кількість таких міст збільшилась на 73, а кількість жителів у них — з 48,6 млн. у 1959 р. до 75,5 млн. у 1970 (або на 55% проти 19% приросту в менших містах). В середині даної групи міст відбувалось більш інтенсивне зростання населення у містах з числом жителів 500 тис. і більше. У 33 таких містах приріст населення за період між переписами 1959 і 1970 р. становив 13,1 млн. чоловік — майже стільки ж, скільки у 188 містах з населенням від 100 тис. до 500 тис. чоловік⁹.

Іншою особливістю сучасного етапу соціалістичної урбанізації є переростання великих міст у такі новітні форми поселень, як міські агломерації. В останніх зосереджується на сьогодні 60% всього населення і майже 70% городян, а кількість таких агломерацій за період між переписами населення 1970 і 1979 рр. збільшилась з 68 до 100 (додамо до цього ще 93 потенціальні агломерації)¹⁰.

Дослідження соціально-економічних і планувально-екологічних параметрів всіх 193 агломерацій свідчить про те, що відбувається наростання суперечностей між їх соціально-економічним і екологічним функціонуванням. З одного боку, тут наявний кількісний вимірюваний «агломераційний ефект», притаманний великим і найбільшим містам та їх приміським зонам: у працівників, які мешкають у подібних містах, відносно вища продуктивність суспільної праці і ефективність суспільного

⁶ Див.: Резолюції XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 7—8.

⁷ Дмитрієв А. В. О современном развитии городов // Социол. исследования.— 1982.— № 4.— С. 177.

⁸ Див.: СССР в цифрах в 1987 г.— М., 1988.— С. 168.

⁹ Див.: Население СССР.— М., 1983.— С. 96.

¹⁰ Листенгурт Ф. М., Портнянский А. И., Юсин Г. С. Социальные аспекты Генеральной схемы расселения на территории СССР // Социол. исследования.— 1985.— № 1.— С. 80.

виробництва¹¹. З другого ж боку, даються взнаки екологічна напруженість і обмеження, характерні для регіонів країни з підвищеною концентрацією виробництва і населення¹². За оцінками спеціалістів, на сьогодні у 33 міських агломераціях спостерігаються відчутні, а в 34 — надмірні відхилення від екологічних нормативів¹³. Екологічні та інші катастрофи, свідками яких ми останнім часом стали¹⁴, підтверджують, що ці негативні явища у розвитку наших міст продовжують наростати. Хоча з 1974 р. у нас існує державне планування природоохоронних заходів, а загальна сума витрат на їх виконання вже перевищила 80 млрд. карбованців (завдяки чому було оздоровлено повітряний басейн 98 міст країни), однак 50 міст все ще мають рівень забрудненості повітря, який перевищує санітарні норми¹⁵.

Випереджаюче зростання агломерацій (на тлі теж надміру інтенсивного зростання міст) дає свою порцію суперечностей, породжуваних життєдіяльністю цих «супергігантів». Річ у тому, що загальна закономірність, про яку ми згадували і яка полягає у прямій залежності і розвитку міста й розвитку економіки в ньому, діє, з'ясовується, до певного «порогового значення», за яким — перетворюється на зворотну залежність. Настає така кризова ситуація, коли, скажімо, виникнення «ще одного» підприємства може призвести до екологічної катастрофи; поява «ще однієї» тисячі працівників, яких треба перевозити найрайшні від житла до місця роботи й назад, — до «транспортного колапсу» і т. д. Годі й казати про розвиток соціальної сфери такого «суперміста»: починаючи з деякої «порогової величини» вона просто розпадається, втрачає системні ознаки, фрагментує на сукупність дрібніших систем, які, однак, погано пов'язані між собою, а тому взаємодіють і розвиваються стихійно. І вже зовсім ворожими стають взаємини міста й людини, масштаби життєдіяльності яких виявляються абсолютно незіставні.

З другого боку, зазначені суперечності не є чимось унікальним. Це просто логічне продовження усіх тих суперечностей, які притаманні «середньому» й «великому» містам. Спробуємо їх проаналізувати.

Насамперед — це явна чи прихована диспропорція між економічною і соціальною сферами міста. Вона відображає, у свою чергу, взаємну невідповідність способів виробництва в економічній і соціальній його сферах. Подібні ж невідповідності якісного характеру наявні і у внутрішній структурі цих сфер відтворення суспільного життя у місті (це стосується і села, але там і економічне і соціальне виробництво й відтворення перебувають ще на низьких рівнях організації, що не породжує такого граничного загострення суперечностей, як у містах). Очевидно, тут ми стикаємося з об'єктивно існуючою багатоукладністю організації виробництва і відтворення життя в сучасному соціалістичному місті, або, інакше кажучи, з соціально-економічним поліморфізмом. Породжуваний цим поліморфізмом суперечності між елементами міста як виробничої системи різко знижують його загальну ефективність, коефіцієнт його корисної суспільної дії, призводять до розтрата його соціально-економічного потенціалу.

Цьому ж сприяють технократичні перекоси у системі пріоритетів розвитку міста, прагнення розширювати передусім матеріальне виробництво, «економлячи» при цьому на відтворенні «людського фактора». Однак при цьому не береться до уваги, що економічна й соціальна сфери є фактично двома стадіями одного й того ж суспільно-продуктивного процесу (так само, як, наприклад, виробництво і споживання).

¹¹ Див.: Ильин И. А. Экономика городов: региональный аспект развития.— М., 1982.— С. 19.

¹² Див.: Владимиров В. В. Расселение и окружающая среда.— М., 1982.— С. 114.

¹³ Див.: Листенгурт Ф. М., Портнянский А. И., Юсин Г. С. Названа праця.— С. 80.

¹⁴ Див., напр.: Куцен Т., Серяков Г. Почему задыхается город // Известия.— 1987.— 20 авг.; Василец В. Ох, Одесса! // Правда.— 1987.— 3 июня.

¹⁵ Див.: Аргументы и факты.— 1987.— 6—12 июня.— С. 1.

Якщо для соціальної сфери відтворення людини в її суспільних відносинах є метою, то для економічної — засобом. Певною мірою нерозумінню цього взаємозв'язку сприяла дешевизна робочої сили і її чималі резерви (які, щоправда, здавалися невичерпними). Саме тому протягом вже стількох десятиліть, плануючи екстенсивний розвиток міст, ми фактично заохочували масову міграцію селян, не зважаючи ні на знелюднення сіл, ні на розмивання міської культури, міського способу життя. Адже стаючи робітниками (до того ж здебільшого малокваліфікованими), мігранти не ставали однак справжніми городянами, а відтворювали звичний їм сільський спосіб життя в непридатних для цього умовах, утворювали спільності, закриті для впливу освіти, культури, поповнювали ряди того «інтелектуального люмпену», який марнує вільний час на примітивні розваги і видовища.

Ще одне джерело суперечностей — поділ міста як певної суспільної одиниці на безліч сфер управління, впливу, контролю різними відомствами й організаціями. Некероване місто — це, між іншим, місто закероване; занурене (трохи не по другі поверхи) в море відомчих інструкцій і нормативів, у повінз постанов і наказів місцевих Рад, фактично безправних порівняно з міністерствами й відомствами. Додайте сюди ще управлінські зусилля партійних комітетів, які прагнуть бути суддею в конфліктах відомств з Радами; управлінські ініціативи трудових колективів, які, до речі, часто хибують на протекціонізм; нарешті, адміністративний зуд численних міських служб, — і от перед нами картина міста, яке так затуркане «управлінням», що розвивається фактично всупереч йому, тобто стихійно.

Узагальнюючи ці суперечності, можна сказати, що головна суперечність сучасного соціалістичного міста полягає у невідповідності результатів його суспільного функціонування меті соціалістичного суспільства. Перекіс у бік виробництва речей, засобів виробництва — за рахунок виробництва соціального, виробництва людини і умов її життя й самоздійснення — породжує в кінцевому підсумку внутрішні (організаційні й функціональні) суперечності сучасного соціалістичного міста.

Цей висновок видається нам важливим тому, що він може бути спільним методологічним знаменником для усіх тих теоретичних розвідок, автори яких вбачають причини скрутного становища наших міст в архітектурних чи містобудівних недосконалостях, в браку сервіса, в нерозвинутості інфраструктури та ін. Якими важливими не були б ці та інші фактори, але всі вони потребують — і для рангування, і для змістового аналізу — якоїсь однієї точки відліку, спільного критерію, що відображає фундаментальну суспільну цінність. Такою відправною точкою і може стати підкреслена нами суперечність.

* * *

В социалистическом обществе города выполняют роль центров его развития. А это значит, что именно здесь развертываются наиболее острые социальные противоречия. Среди них особое место занимают противоречия сущности социалистического города и конкретно-исторических форм его существования.

Б. В. Пясковський

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ МАТЕМАТИКИ В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ УЧЕНИХ

(Історико-філософський огляд літератури)

Вивчення історії розвитку методології математики має для нас не вузько теоретико-пізнавальне значення. Як писав Б. В. Гнеденко, «відсутність уявлень про минуле може спотворити наші уявлення про сучасну математику, її поняття і ідеї, а також призвести до втрати перспектив її дальшого розвитку»¹. Обравши темою для цієї статті радянський період у розвитку вітчизняної математичної науки, я мушу зосередити свою увагу на динаміці розвитку радянськими математиками і філософами найважливіших методологічних проблем цієї науки, таких як з'ясування природи математики та її основних понять, формування нових абстрактних методів, зв'язок математики з суспільною практикою та ін.

Характерною рисою радянської математики є солідні матеріалістичні традиції, закладені видатними математиками дореволюційного періоду — Л. Ейлером, Т. Ф. Остrowsким, М. В. Остроградським, М. І. Лобачевським, П. Л. Чебишевим, діяльністю Московської, Петербурзької, Казанської, Київської, Харківської та Одеської математичних шкіл. Важливим їх здобутком була вимога розглядати математику як необхідний продукт суспільного розвитку, бачити її зв'язок з природознавством, технікою, брати за критерій істинності математичних результатів практику у широкому розумінні.

У перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції математика в організаційному плані перебувала в занедбаному стані, нечисленні наукові сили були розпорочені. У методології панували формалізм і метафізика, ідеалізм.

Серед перших активних борців за діалектико-матеріалістичне розуміння математики був академік В. А. Стеклов, вихованець Московського та Харківського університетів, учень видатного російського математика О. М. Ляпунова. У 1923 році він публікує науково-філософську працю «Математика та її значення для людства» — один з перших творів, присвячених філософським питанням математики в радянський період. У ньому автор розробляє найважливіший для розуміння математичної науки методологічний принцип об'єктивності математичного відображення реальної дійсності, порушує питання про зв'язок математики з суспільною практикою, гуманістичну спрямованість математичних досліджень. Ця методологічна лінія й далі послідовно проводиться в математичних творах В. А. Стеклова, присвячених багатьом проблемам математичної фізики, теоретичної механіки, теорії потенціалу та ін. Вона стає провідною в діяльності радянських математиків.

Цінний внесок у боротьбу за матеріалістичне розуміння математики, за її практичну спрямованість зробив видатний вітчизняний математик, спеціаліст у галузі механіки суднобудування академік О. М. Крилов. Він активно виступає проти тлумачення математики як «чистої науки», показує важливість її для практичної орієнтації діяльності людини. У брошурі «Прикладна математика і її значення для техніки» (1931) Крилов визначає цю галузь знання як науку про величини, які підлягають точному вимірюванню². Безумовно, такі визначення не претендують на вичерпність, однак вони мають сенс для математиків і інженерів, що займаються практичними питаннями.

ПЯСКОВСЬКИЙ Болеслав Віталійович — кандидат філософських наук, в. о. професора кафедри філософії Київського інституту народного господарства. Галузь наукових інтересів — філософські проблеми природознавства і математики. Автор книги «Роль матеріалістичних традицій у розвитку вітчизняної математики» (К., 1973), а також ряду статей у наукових збірниках та колективних монографіях.

Це друга його публікація в нашому журналі.

¹ Гнеденко Б. В. Архитектура математики. — М., 1972. — С. 21.

² Крылов А. Н. Прикладная математика и ее значение для техники. — М.: Л. — 1931. — С. 3.

Значний внесок в цьому плані зробив відомий український вчений академік Д. О. Граве, учень П. Л. Чебишева. Методологічні питання математики Д. О. Граве висвітлює і в спеціальних працях, і у відповідних учбових (навчальних) курсах. Так, у працях «Короткий курс математичного аналізу», «Математика соціального страхування», опублікованих 1924 року, він порушує низку філософських проблем математики, висвітлює сутність і походження цієї науки, її основних понять. Названі проблеми дістають апробацію у публічних виступах Д. О. Граве, в публікаціях у науковій періодиці.

Долаючи обмеженість так званого природничонаукового матеріалізму в своїх поглядах, Д. О. Граве поступово переходить на позиції діалектичного матеріалізму. Вперше він чітко формулює це в працях «Математика і її застосування» (1931) і «Математика і її значення у соціалістичному будівництві» (1932). У статті 1931 р. обґрунтовується матеріалістичне походження математики, поява геометрії і арифметики з потреб суспільної практики. У брошурі 1932 р., присвяченій 15-річчю перемоги Жовтня, Граве відзначає сприятливі умови, створені Радянською владою для розвитку математики в країні, вказує на необхідність об'єднання зусиль вітчизняних учених для досягнення загальної мети. Він закликає математиків до подолання ідейного розброду і хитань, вважаючи за потрібне відмовитись від таких течій, як логіцизм, інтуїціонізм, формалізм, які, на його думку, відривають математичну думку від реальної дійсності, від практики.

Як методологічну основу математики Граве стверджує діалектичний матеріалізм, бо тільки ця філософія породжує віру в пізнавальну силу математики і науки загалом. «Математика, яку створила сама матерія,— писав Граве,— здатна наближуватись ближче і ближче до пояснення явищ природи»³.

Розкриваючи важливість цієї науки для технічного прогресу, вчений висловлює цікаву думку про велике майбутнє машинної математики. «Якщо математика є продуктом матерії, яка мислить, тоді природно застосовувати саму матерію, щоб вона сама робила обчислення відносно рухів, які вона чинить. Я впевнений, що майбутнє в математиці належатиме обчислювальним машинам»⁴. Мабуть, не випадковим є той факт, що Інститут математики, яким керував Граве, став піонером у розвитку кібернетики на Україні.

Важливу роль у боротьбі за перемогу марксистсько-ленінської методології в математиці відіграли праці академіка АН УРСР М. П. Кравчука. Будучи учнем і послідовником Д. О. Граве, М. П. Кравчук розвиває далі ідеї свого вчителя у традиціях математичної школи П. Л. Чебишева. Він прагне насамперед розв'язувати практичні питання принципового значення, доводячи складні теоретичні дослідження до результатів, важливих для практики.

Великого значення надає Кравчук методологічним питанням розвитку математики. У навчальному посібнику «Вибрані питання з основ аналізу нескінченно малих» (1933), написаному разом з Д. Б. Тополянським, він прямо вказує на потребу використання методології марксистсько-ленінської філософії в обґрунтуванні математичних методів. Не у формальній системі несуперечливих аксіом, далеких від нашої дійсності, не у відірваній від буття інтуїції, зауважує Кравчук, а у вивченні й поглибленні діалектичних закономірностей розвитку понять і положень, які походять з реальної дійсності, полягає основа розвитку сучасної математики.

Значну увагу методологічним питанням математики приділяв учень Д. О. Граве — О. Ю. Шмідт. Так, у доповіді на Першому з'їзді математиків, що відбувся в Харкові 1930 року, він підкреслював: «Математика є однією з найрозгалуженіших наук, такою розгалуженою, що коли хто-небудь здійснює математичне дослідження, то лише дуже незначна частина присутніх може компетентно стежити за ним. Це містить у собі небезпеку загального розброду, небезпеку відриву математики від її живильних коренів, небезпеку заблукатися в нетрях дрімучого лісу, звідки дуже важко вибратися, де безцільно будуть танути творчі сили і гинути таланти. Успіх полягає в тому, щоб поряд зі спеціальними працями здійснювалась і синтетична праця, щоб основа математики — методологія була в центрі уваги вчених»⁵.

³ Граве Д. О. Математика та її значення в соціалістичному будівництві.— К., 1932.— С. 26.

⁴ Там же.— С. 48.

⁵ Шмідт О. Ю. Роль математики в строїтєльстве социализма // Тр. Первого Всесоюз. съезда математиков. ОНТИ.— М.; Л., 1936.— С. 33—34.

Заклик О. Ю. Шмідта не був безрезультатним. Уже на Другому Всесоюзному з'їзді математиків (Ленінград, 1934 р.) було відзначено, що кількість доповідей з питань методологічного характеру значно збільшилась. Поряд з виникненням і розвитком таких нових дисциплін, як топологічна алгебра, топологічні методи аналізу, аналітичні методи теорії імовірностей та ін., поширюються синтетичні праці. З'їзд констатував тенденцію до зближення двох напрямів у радянській математиці — розвитку математичної теорії і розробки прикладних проблем. У резолюції Всесоюзного математичного форуму наголошувалось, що «у цьому зближенні безперечно відіграв велику роль панівний у нашій країні світогляд діалектичного матеріалізму»⁶.

На методологічних проблемах математики часто спинявся в своїх дослідженнях представник Харківської математичної школи М. Х. Орлов, який в 1932 — 1934 рр. був директором Харківського науково-дослідного інституту математики та механіки, завідувачим кафедрою математики в авіаційному інституті. Виступаючи проти ідеалізму взагалі та механіцизму зокрема, він закликав радянських учених зміцнювати зв'язок математики з практикою, застосовувати в математичних працях марксистсько-ленінську методологію. У статті «Боротьба за марксистсько-ленінську методологію в математиці» (1931 р.) він писав: «Математика, як і всі інші науки, виникла і розвивається у зв'язку з потребами людського суспільства. Найбільш абстрактні її твердження мають коріння в людській практиці, а тому й можливо використовувати математичні абстракції для практичних потреб»⁷.

Серед математиків того часу, які віддали належне методологічній проблематиці, зазначимо також С. Н. Бернштейна, якому належали дослідження з теорії апроксимації функцій і теорії імовірностей, Д. М. Синцова, в працях якого розвивалися ідеї геометрії Лобачевського та диференціальної геометрії.

Плідний напрям у розвитку методології математики обрала одеська математична школа, яка звернулася до питань, пов'язаних з обґрунтуванням сучасної математики і розвитком математичної логіки. Значну роботу в цьому напрямі здійснювали такі вчені, як В. Ф. Каган, С. Й. Шатуновський та ін. В. Ф. Каган на основі праць М. І. Лобачевського та Д. Гільберта здобув цінні результати в обґрунтуванні геометрії, йому належить розробка основ тензорного аналізу. С. Й. Шатуновський, незалежно від Д. Гільберта, дав обґрунтування теорії вимірювання многокутних площ та многогранників, не вдаючись до поняття границі. Він працював над питанням про узагальнення поняття границі і запропонував визначення, які й нині відіграють важливу роль у топології та аналізі. Цим ідеям була присвячена і його докторська дисертація «Алгебра як учення про порівняння за функціональними модулями» (1917 р.). У передмові до неї чітко висловлюється думка про логічну неприпустимість формального перенесення закону виключеного третього на безконечні процеси; це створювало передумови для розвитку конструктивного напрямку в математиці⁸.

Велике значення для зміцнення діалектико-матеріалістичних позицій в математиці мали збірки «На боротьбу за матеріалістическую диалектику в математике» (М.; Л., 1931) і «Сборник статей по философии математики» (М., 1936), виданий під редакцією С. О. Яновської, перекладений згодом на українську мову.

Для розуміння процесу утворення діалектико-матеріалістичного способу мислення серед вітчизняних учених-математиків важливо згадати, що саме тоді були видані — наприкінці 20-х — на початку 30-х років (1932 р.) російською мовою «Диалектика природы» (1929 р.) і «Анти-Дюринг» (1932 р.) Ф. Енгельса, фрагменти «Математичних рукописів» К. Маркса з коментарями С. О. Яновської (1929—1930 рр.), а також «Філософські зошити» В. І. Леніна.

Оцінюючи здобутки радянської математичної науки в період Великої Вітчизняної війни, відзначимо, з якою силою виявився її науково-практичний потенціал у розв'язанні завдань, пов'язаних з розвитком оборонної промисловості та військової справи, коли в цій галузі працювали такі вчені, як М. В. Келдиш, М. О. Лаврен-

⁶ Резолюция 2-го Всесоюзного математического съезда // Тр. Второго Всесоюз. математ. съезда. — М.; Л., 1935. — Т. 1. — С. 78.

⁷ Орлов М. Х. Боротьба за марксистсько-ленінську методологію в математиці // Журн. математ. циклу. — 1931. — Т. 1. — С. 17.

⁸ Докладніше див.: Нічик В. М. З історії Одеської логіко-математичної школи // Філософ. думка. — 1985. — № 5. — С. 59—69.

тьєв, М. М. Боголюбов, В. І. Смирнов, С. Л. Соболев, М. І. Мусхалішвілі, М. П. Векуа та ін.

У післявоєнний період значно активізується розробка методологічних проблем математики поряд із фундаментальними і прикладними дослідженнями. В цей час значних результатів досягають школа М. М. Боголюбова з нелінійної механіки на Україні, школа М. В. Келдіша з прикладної математики в Москві, школа А. І. Мальцева з теорії моделювання в Новосибірську, створюються кібернетичні центри в Москві, Києві та Тбілісі.

В 1956 р. у Москві було скликано третій, в 1961 — четвертий Всеросійський з'їзд математиків. Одним із найважливіших результатів роботи цих форумів стало створення перших секцій математичної логіки і обґрунтування математики.

У радянській математичній науці уже в 40-х роках склалася досить сильна і широко розгалужена філософсько-математична школа з центром у Москві. Їй належить заслуга філософського обґрунтування з марксистсько-ленінських позицій предмета сучасної математики, теорії множин, математичної логіки, теорії алгоритмів, конструктивного напрямку в математиці та ін. Своїми дослідженнями і висновками вона зробила і нині робить значний вплив на розвиток теоретичних і методологічних розробок з питань математики, не тільки в нашій країні, але й за кордоном. Фундаторами цієї школи були Д. Ф. Єгоров, М. М. Лузін, І. І. Жегалкін, С. О. Яновська, П. С. Новиков, А. М. Колмогоров, О. Д. Александров, А. А. Марков (молодший) та ін. Під впливом цієї школи в нашій країні розгорнувся широкий рух за перебудову математики на основі теоретико-множинного підходу. Вивчення властивостей множин, принципів аксіоматизації математики потребувало об'єднання зусиль багатьох учених. Методологічні розробки, які становили результат колективного пошуку представників радянської математичної науки, дістали пізніше творче застосування в теорії функцій і топології, у теорії ймовірностей, математичному аналізі й теорії чисел і були визнані за кордоном.

У своїх численних працях, зокрема в досить концентрованому вираженні у статті «Математика» (БСЭ. 2-е изд., т. 26), А. М. Колмогоров визначив діалектико-матеріалістичний характер сучасної математики, її зв'язку з реальністю, розкрив гальмівну дію ідеалістичних підходів на розвиток математичної науки.

Визначення діалектико-матеріалістичної природи сучасної математики, розкриття значення філософії діалектичного матеріалізму для її творчого розвитку ми знаходимо і в статтях О. Д. Александрова «Математика» (Филос. энцикл., т. 3), «Математика и диалектика» (Сиб. мат. журн. Том 11, № 2, 1970).

Аналіз філософських поглядів основоположників марксизму-ленінізму на математику, зокрема «Математичних рукописів» К. Маркса, оцінку впливу матеріалістичного світогляду М. І. Лобачевського на розвиток сучасної математики, пояснення походження математичних абстракцій на основі діалектико-матеріалістичного підходу, критичний розгляд буржуазних філософських течій в сучасній математиці містять праці С. О. Яновської⁹. В цьому ж напрямі працювали К. О. Рибников, Л. П. Гокієлі та ін. Результатом творчої співдружності математиків і філософів стала тритомна колективна монографія математичного інституту ім. В. А. Стеклова «Математика, ее содержание, методы и значение» (М., 1956), у підготовці якої взяли участь провідні вчені нашої країни.

Принципове значення для методології математики мають праці чл.-кор. АН СРСР А. А. Маркова та його школи (Ленінград — Москва), які стосуються розробки нового — конструктивного — напрямку в математиці. На відміну від традиційного теоретико-множинного підходу, який ґрунтується на абстракції актуальної нескінченності, конструктивний напрям бере за основу абстракцію потенційної нескінченності і потенційної здійснюваності операцій, застосовуючи при цьому конструктивну логіку, яка, зокрема, відмовляється від застосування закону виключеного третього. Введення А. А. Марковим строго обґрунтованого поняття алгоритму в теорію математики дало можливість формалізувати деякі ще не формалізовані процеси і явища, залучити до їх аналізу ЕОМ¹⁰.

⁹ Див.: Яновская С. А. Методологические проблемы науки. — М., 1972. — 280 с.

¹⁰ Див.: Марков А. А. О конструктивной математике // Тр. математ. ин-та им. В. А. Стеклова. — М.; Л., 1962. — Вып. 67. — С. 3—14 та ін.

Серед праць, опублікованих українськими вченими, варто відзначити монографію академіка АН УРСР Й. З. Штокала «Нариси розвитку математики на Україні за 40 років Радянської влади» (1966 р.), статтю Б. В. Гнеденка «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Леніна і філософські проблеми математики», що увійшла до збірки праць Інституту філософії АН УРСР «Геніальний філософський твір» (К., 1959), статтю Й. З. Штокала, М. І. Симонова і П. С. Дишлевого «Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і розвиток радянської математики» (Вопр. філософії.— 1959.— № 9), статтю Й. З. Штокала, О. М. Боголюбова і В. С. Сологуба «Праці В. І. Леніна і фізико-математичні науки» (Зб. «Нариси з історії природознавства і техніки», 1971.—Вип. XIII і XIV) та ін.

Значний внесок у розв'язання світоглядно-методологічних питань математики зробив академік АН УРСР Б. В. Гнеденко. Крім вищезгаданих праць, згадаємо його монографії «Очерки по истории математики в России» (1946 р.), «Як математика вивчає випадкові явища» (1947 р.), «Дві лекції з філософії математики» (Математичний збірник Київського університету, 1953), численні статті у радянських і зарубіжних журналах та ін. У своїх дослідженнях автор показує зміст математичного знання, предмет і методи математики, порушує філософські питання кібернетики, розглядає проблеми застосування методів теорії ймовірностей і математичної статистики в медицині та біології та ін.

Важливим з методологічного погляду є питання про співвідношення фізичної реальності і математичного апарата її опису. В 40—60-х роках ХХ ст. розгорнулися дискусії про суть математичної теорії в квантовій теорії і теорії відносності. Більшість західних математиків, спираючись на ідеалістичну методологію, дійшли висновку, що збіг результатів математичної теорії з фізичним досвідом не має раціонального пояснення, є явищем випадковим і неістотним. Найактивніше обстоювала цю позицію група французьких математиків під спільним псевдонімом Н. Бурбакі¹¹. «Для математики характерно, що вона не виражає істину про зовнішній світ, а пов'язана з розумовими побудовами», твердив відомий математик А. Гейтинг¹².

Над питанням про адекватність математичного апарата здобутим в експериментах результатам багато працювали вітчизняні математики й філософи. Зокрема, на Україні свій внесок у його осмислення зробили Н. І. Ахієзер, О. С. Парасюк, В. С. Лук'янець та ін., які доводять, що математика не тільки обслуговує теоретичну фізику, а становить органічну суть фізичної теорії, що фізичний зміст невіддільний від її математичної форми¹³.

Показовим прикладом у даному контексті може бути розвиток теорії ймовірностей і математичної статистики у вітчизняній математичній науці. У нашій країні вона розроблялась і розробляється багатьма школами і нині посідає одне з провідних місць за своїм теоретичним і практичним застосуванням, становить один із найважливіших здобутків математичної науки. Вагомий внесок у її розвиток зробили радянські математики А. М. Колмогоров, О. П. Хінчин, С. Н. Бернштейн, Б. В. Гнеденко, В. С. Королук, В. І. Романовський, А. В. Скороход та ін. На особливу увагу заслуговує розробка радянськими ученими методології вивчення випадкових процесів. Вона містить у собі принципово важливий філософсько-методологічний зміст, розширює і поглиблює наші уявлення про детермінованість явищ реальної дійсності. Теорія випадкових процесів має важливе значення для розвитку загальних принципів побудови наукової картини світу.

На сучасному етапі розвитку математики зростає значення єдності математичних і філософських досліджень, активізація наукового спілкування вчених різних галузей знання. До того ж практика соціалістичного будівництва активізує пошук нових математичних методів, удосконалення математичних моделей економічних процесів, моделей, пов'язаних з системним аналізом та використанням ЕОМ. У зв'язку з цим підвищується значущість логіко-філософського аналізу математичного дове-

¹¹ Бурбаки Н. Очерки по истории математики.— М., 1963.— С. 258.

¹² Гейтинг А. Интуиционизм.— М., 1966.— С. 17.

¹³ Ахиезер Н. И. Единство физической теории и ее математического аппарата // История отечественной математики.— Киев, 1970.— Кн. 2.— Т. 4.— С. 150 та ін.; Парасюк О. С. О математическом аппарате теории элементарных частиц // Философские вопросы современной физики.— Киев, 1964; Лук'янець В. С. Проблема ефективності математических форм мышления в естественных науках // Научно-техническая революция и современное естествознание.— Киев, 1978.— С. 233—276.

дення, розробки нових математичних мов, проблем моделювання та знаходження критеріїв істинності математичних знань. Усі ці питання потребують вагомого методологічного обґрунтування.

Під впливом московської школи математичної логіки поживалися розробки теоретичних і методологічних питань математичних наук щодо потреб практики і наукового пізнання. Діалектико-матеріалістичне обґрунтування сутності сучасної математики здійснюється у працях Г. І. Рузавіна, зокрема в його монографіях «О природе математического знания» (М., 1968), «Философские вопросы оснований математики» (М., 1983). Ряд досліджень природи математики належить Н. О. Кисельовій, зокрема монографія «Математика и действительность» (М., 1967). Діалектичний характер математичного пізнання світу розглядається у працях А. Нисанбаєва (Алма-Ата). Діалектико-матеріалістичні закономірності розвитку теорії імовірностей, аксіоматичного методу, природа математичного моделювання аналізується Л. Е. Майстровим. У дослідженнях А. А. Маркова, М. О. Шаніна та ін. знаходимо діалектико-матеріалістичне обґрунтування конструктивної математики, осмислення методологічних основ класичної математики, критичний аналіз основних ідеалістичних теорій в математиці, особливо інтуїціонізму.

У золотий фонд радянської науки ввійшли праці академіка В. М. Глушкова: «Теорія автоматів» (1961), «Вступ до кібернетики» (1964), «Синтез цифрових автоматів» (1963), «Кібернетика і розумова праця» (1965), «Гносеологічні основи математизації науки» (1965), «Мислення і кібернетика» (1966) та ін. Видатний учений дав філософське обґрунтування можливості математичного моделювання процесів, розробив математичні принципи побудови саморегулюючих систем, вдосконалив теорію алгоритмів, теорію формалізації алгебраїчних структур і формування математичної мови.

У працях акад. Ю. О. Митропольського «Проблеми асимптотичної теорії нестационарних коливань» (1964), «Метод усереднювання в нелінійній механіці» (1971), «Асиметричні методи в нелінійній механіці» [у співавторстві з акад. М. М. Боголюбовим (1974)] та ін. розробляється методологія вивчення нелінійних процесів, які мають велике значення в науці, техніці, а також в економіці. Над проблемами методології сучасної алгебри та математичної логіки працює професор Київського університету Л. А. Калужнін. У праці «Алгоритми і математичні машини» (К., 1964), написаній ним разом з В. С. Королюком, розглядаються важливі питання про предмет, значення і проблематику математичної логіки. Методологічні питання математики розробляв М. І. Кованцов. Працюючи над теорією структур геометричних комплексів, він здійснив ряд історико-філософських досліджень. Вони відображені у статтях «Практика як критерій істинності в математиці». (Філософські проблеми сучасного правознавства, 1964, вип. 1), «Теорія пізнання і математика» (там же, 1974, вип. 24), «Аналіз логічних основ деяких математичних методів» (там же, 1973, вип. 31), а також у брошурах «Математика і романтика» (1965), «Еволюція ідеї простору в математиці» (1966) та ін.

Методологічні та світоглядні питання математики й математичної логіки дістали висвітлення в дослідженнях співробітників Інституту філософії АН УРСР. Маємо на увазі праці М. В. Поповича «О философском анализе языка науки» (1966), Є. Е. Ледникова «Критический анализ номиналистических и платонических тенденций в современной логике» (1978), С. Б. Крымського «Научное знание и принципы его трансформации» (1974). Проблеми природи математичного знання, філософських основ сучасної математики аналізуються В. С. Лук'янем. Серед українських учених слід відзначити О. І. Кедровського, який розробляє методологічні проблеми математичного пізнання, питання взаємозв'язку філософії і математики в їх історичному розвитку.

Яскравим прикладом інтеграції математичних і філософських досліджень є підготовка і видання в 1967—1970 рр. чотиритомної (в п'яти книгах) монографії «История отечественной математики» — спільної праці Інституту історії природознавства і техніки АН СРСР і сектора історії природознавства і техніки Інституту історії АН УРСР. В її підготовці взяли участь понад 120 фахівців з математики і філософії, які працюють в різних республіках країни. Нещодавно вийшла в світ колективна монографія «Очерки развития математики в СССР» (К., 1983). Завершена робота над створенням «Истории механики в СССР».

За останні роки розробка методології математики йшла принаймні за трьома напрямками.

Перший — пошук методів розв'язання так званих некоректних задач, тобто пов'язаних із вивченням нелінійних явищ. В цьому напрямі акад. А. М. Тихонов і його послідовники, В. А. Арсенін, В. І. Арнольд, І. О. Євін, А. І. Яблонський та ін., розробляють теорію катастроф, теорію особливостей та біфуркацій (процеси роздвоєння в складних системах), які мають не тільки важливе методологічне, а й світоглядне значення¹⁴.

Другий напрям — розробка теорії обчислювального експерименту, з допомогою якої можуть вивчатися варіанти моделей складних стаціонарних і нестаціонарних систем і обиратися оптимальні рішення (за участю акад. О. А. Самарського, М. М. Яценко, В. О. Винокурова, Ю. П. Попова та ін.)¹⁵.

Третій напрям — розробка і вдосконалення теоретико-інформаційних методів. Завдання полягає в тому, щоб розробляти більш компактні, узагальнені і разом з тим «гнучкі» мови, які можна було б застосувати до широких різновидів інформації. А для цього потрібно в певних рамках відмовитися від вживання «жорстких» понять і міркувань, які характерні для традиційної математики, і вводити гнучку і динамічну «технологію» формально-логічних перетворень. В цьому зв'язку важливими є праці П. К. Рашевського, в яких він розробляє ідею «розмитості» множин та числового ряду, С. А. Орловського, присвячені методам прийняття рішень на основі нечіткої інформації, та ін.¹⁶

Поряд з методами традиційної логіки активно розробляються спеціальні логічні системи, такі як конструктивна, ймовірнісна, модальна, релевантна та ін., що дозволяють більш оперативно і конкретно аналізувати інформаційні процеси¹⁷. В численних працях математиків і філософів (В. М. Глушков, Е. Л. Ющенко, В. С. Королюк, М. М. Амосов, В. С. Михалевич, Б. В. Бірюков та ін.) досліджуються методи створення штучного інтелекту та вдосконалення діалогу між машиною і людиною¹⁸.

Такими є сьогодні найхарактерніші напрями інтеграції математичних і філософських досліджень у вітчизняній науці, спрямовані на розв'язання методологічних проблем сучасної математики.

* * *

В статтю дається огляд історії совєтської математическої науки с точки зрення преемственности материалистической традиции, у истоков которой стояли выдающиеся отечественные мыслители дореволюционного периода. Анализируя достижения советских ученых в области мировоззренческо-методологической, а также прикладной проблематики, автор отмечает усиление интегративных тенденций в философских и математических исследованиях.

¹⁴ Див.: Тихонов А. Н., Арсенін В. Я. Методы решения некорректных задач.— М., 1974; Арнольд В. И. Теория катастроф.— М., 1981; Евин И. А., Яблонский А. И. Моделирование и теория катастроф // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник.— М., 1982.

¹⁵ Самарский А. Современная прикладная математика и вычислительный эксперимент // Коммунист.— 1983.— № 18; Попов Ю. П., Самарский А. А. Вычислительный эксперимент.— М., 1983; Винокуров В. А., Зуев К. А. Вычислимое и невычислимое в математике // Вопр. философии.— 1982.— № 5.— С. 90—93.

¹⁶ Див.: Рашевский П. К. О догмате натурального ряда // Усп. мат. наук.— 1973.— Т. 28. — Вып. 4. — С. 243—246; Орловский С. А. Проблемы принятия решений при нечеткой исходной информации.— М., 1981; Бирюков Б. В. Алгоритмический подход к науке: Концепция расплывчатых алгоритмов.— М., 1976.— С. 214—237 та ін.

¹⁷ Див.: Титов В. Д. Формирование концепций «нечетких» логик в XX веке // Вест. Ленинград. ун-та.— 1982.— Вып. 4.— № 237. — С. 76—78.

¹⁸ Див.: Шапогин С. А. Искусственный интеллект. — М., 1985.

* * *

На засіданні Міжнародної федерації філософських товариств під час XVIII Всесвітнього філософського конгресу (Брайтон, Великобританія), до складу Виконкому МФФТ обрано: академіка І. Т. Фролова (першим віце-президентом МФФТ) і д-ра філос. наук В. О. Лекторського. У складі Виконкому залишився чл.-кор. АН СРСР В. В. Мшвенієрадзе. У роботі Всесвітнього філософського конгресу вперше взяла участь представницька делегація молодих учених СРСР — 30 чоловік з різних регіонів нашої країни.

* * *

З 29 серпня по 4 вересня 1988 р. в Ноттінгемі (Великобританія) відбувався XI Міжнародний конгрес з естетики. У його роботі взяли участь і делегація СРСР. Вона звернулася до Президії ФТ СРСР з листом про необхідність вступу радянських філософів до Міжнародної федерації з естетики.

* * *

20—25 червня 1989 р. в Москві відбудеться радянсько-американська конференція міжнародної організації «Філософія світу за відвернення ядерного знищення».

* * *

Президія ФТ СРСР затвердила віце-президентом Філософського товариства і головою Ради по координації діяльності Товариства в академічних установах директора Інституту філософії АН СРСР чл.-кор. АН СРСР В. С. Стьопіна.

Н. М. Гусейнова

* * *

На Вченій раді Інституту філософії АН УРСР

13 вересня 1988 р. обговорені питання про реалізацію плану використання в соціальній практиці результатів наукових досліджень. Визнано виконаними такі планові теми: «Філософсько-соціологічні проблеми формування інтернаціоналістської і патріотичної свідомості молоді» (керівник — д-р філос. наук В. Ю. Євдокименко); «Прийом визначення і оцінювання соціальної ефективності рішень» (керівник — д-р філос. н. С. Б. Кримський); розділ теми «Вплив НТП на формування нової людини» Комплексної програми науково-технічного прогресу на 1991—2010 рр. по Українській РСР (керівник — д-р філос. наук Л. В. Сохань). За результатами завершених тем затверджено до друку рукописи колективних монографій. Готуються і будуть передані до директивних органів доповідні записки про підсумки виконаних тем.

* * *

Вчена рада ІФ АН УРСР схвалила рукопис колективної монографії «Людина в екстремальній виробничій ситуації. (Досвід соціологічного дослідження ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС)» (відп. ред. — канд. філос. наук Є. І. Головаха).

* * *

На XVIII Всесвітньому філософському конгресі, що відбувся 21—27 серпня 1988 р. в Брайтоні (Англія), українську філософію представляли директор Інституту філософії АН УРСР академік АН УРСР В. І. Шинкарук і завідуючий кафедрою філософії АН УРСР М. О. Парнюк. В. І. Шинкарук як спеціально запрошений на конгрес, виступив на колоквиумі, присвяченому 200-річчю видання «Критики чистого розуму» І. Канта, з доповіддю «В. І. Вернадський і І. Кант. Гуманістичні традиції і сучасність». Крім того, він взяв

участь в обговоренні зроблених на конгресі доповідей і повідомлень, що репрезентують різні напрями сучасної зарубіжної філософії, вивчає постановку наукових досліджень в галузі філософії.

* * *

Зміцнюються і розширюються творчі зв'язки Інституту філософії АН УРСР з ученими зарубіжних країн. З липня по серпень інститут відідали: стажор із США М. Кейніг, який зустрівся із співробітниками відділу соціології масової інформації і громадської думки; аспірант Гарвардського університету Борис Гудзака, який обговорював із співробітниками сектору історії філософії на Україні проблеми українсько-грецьких зв'язків в XVI ст.; Чень Сюнь Мін (Китай) — стажор із МДУ ім. М. В. Ломоносова, який консультувався в питанні порівняльного вивчення літератури і образотворчих мистецтв в китайській, російській і радянській естетиці; представники Єдиної федерації профспілок Італії, які обговорювали питання, пов'язані з перебудовою і соціальними наслідками НТР, з представниками Українського відділення РСА; Чань Дінь Ші (В'єтнам) — стажор КДУ ім. Т. Г. Шевченка, який консультувався з проблем художньої концепції особистості, її висвітлення в радянській естетиці.

Провідний співробітник Інституту філософії АН УРСР В. І. Кузнецов перебував на науковому стажуванні в Інституті статистики і теорії науки (Мюнхенський університет, ФРН), де зібрав інформацію про рівень, стан і перспективи розвитку в ФРН досліджень з методології науки, вивчив значний масив відсутньої в СРСР літератури, встановив ділові і творчі контакти з рядом провідних учених.

Під час наукового відрядження до Франції старший науковий співробітник В. О.

Звіглянич в рамках протоколу про наукове співробітництво між Будинком наук про людину (Франція) і АН СРСР, співвиконавцем якого є Інститут філософії АН УРСР, досліджував проблему закономірностей розвитку пізнання в соціально-культурних системах. Він відвідав також відділи ЮНЕСКО, познайомився з основними напрямками розробки проблем «Наука — людина — гуманізм», «Людина — наука — природа».

Старший науковий співробітник В. П. Загороднюк брав участь у роботі міжнародної конференції «Логіка в комп'ютерних науках» (Франція), де виступив з доповіддю «Логіка в програмно-цільовому плануванні». Метою відрядження також було ознайомлення з досвідом досліджень з логіки методології науки, здійснюваних в Міжнародному центрі нарад математиків та інших наукових установ Франції.

Заступник головного редактора журналу «Філософська думка» Ю. Д. Прилюк взяв участь у міжнародній нараді редакторів філософських і соціологічних журналів соціалістичних країн (ПНР, Варшава).

* * *

Заступник директора ІФ АН УРСР зав. відділом історії філософії на Україні А. Т. Гордієнко, зав. сектором діалектичного матеріалізму В. Г. Табачківський і провідний науковий співробітник О. М. Кравченко підписали в Берліні (НДР) договір про

наукове співробітництво між Інститутом філософії АН УРСР і Центральним інститутом філософії АН НДР на 1988—1990 рр. В договорі передбачається розробка трьох великих дослідних тем: 1) «Філософські проблеми фізико-математичного знання, інтеграції наукового знання в біології і екології, методологічного аналізу в сучасному природознавстві»; 2) «Основи діалектичного матеріалізму (теорія пізнання). Прогностична сутність принципів і законів матеріалістичної діалектики. Проблеми співвідношення філософських і загальнонаукових категорій, співвідношення теорії і методу в науковому пізнанні суспільно-політичного ідеалу»; 3) «В. І. Ленін і історико-філософська наука». До розробки основних розділів залучено співробітників відділу діалектичного матеріалізму, сектору філософських проблем природознавства і відділу історії філософії.

В. Д. Жаркова

* * *

Весною ц.р. в Києві розпочав свою роботу міський молодіжний центр соціальної інформації і політичної дискусії. Ініціатором його створення виступили Київський МК ЛКСМУ і Київський педінститут ім. Горького. Центр стане доступною трибуною для всієї молоді міста з питань, що її хвилюють; місцем де продовжуватимуться дискусії, підняті на сторінках преси, в літературі, на партійних і комсомольських форумах;

місцем зустрічі з видатними політичними діячами, вченими, діячами культури.

У 1988/89 рр. заплановано провести такі дискусії: «Суспільно-політичні процеси на Україні в 20-30-х рр.»; «Яким повинен бути соціалізм. Партійна дискусія 20-х рр.»; «М. С. Хрущов. Шляхи реформ і політичного діалогу»; «Що таке демократія і як їй навчатися?» та ін.

Свої засідання центр проводить переважно в міському Будинку вчителя (вул. Володимирська, 57) один або два рази на місяць. Довідки про роботу Центру можна одержати у відділі пропаганди Київського МК ЛКСМУ (тел.: 21-28-493).

В. С. Малиновський

* * *

30 вересня — 4 жовтня 1988 р. у Будапешті відбулось міжнародне засідання на тему «Взаємозв'язок професійних і життєвих орієнтацій працюючої молоді», в якому взяли участь співробітники Інституту суспільних наук і Вищої політичної школи ЦК УСРП, а також — соціологи з Інституту філософії АН УРСР.

На засіданні були обговорені результати порівняльного соціологічного дослідження, проведеного у 1988 р. на Україні і в Угорщині, з'ясовані питання підготовки іспитної радянсько-угорської монографії з проблем соціології молоді і сучасної молодіжної політики в країнах соціалістичної співдружності.

Є. І. Головаха

На допомогу учасникам методологічних семінарів

ВІД РЕДАКЦІЇ: Протягом 1988—1989 навчального року учасники методологічних і політичних семінарів республіки вивчатимуть актуальні проблеми перебудови відповідно до курсу: «Теорія і практика соціалізму, що розвивається».

Вміщуємо статтю завідуючого відділом філософських проблем наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР кандидата філософських наук М. М. Мокляка, яка покликана допомогти керівникам семінарів підготувати й провести заняття на тему:

ПЕРЕБУДОВА — ЕТАП ЯКІСНОГО ОНОВЛЕННЯ РЕАЛЬНОГО СОЦІАЛІЗМУ, ПРИСКОРЕННЯ ЙОГО РОЗВИТКУ

Для прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства, його якісного оновлення об'єктивно необхідна радикальна перебудова всіх без винятку сфер життєдіяльності суспільства, на всіх соціальних рівнях. Вона—закономірний етап розвитку нашого суспільства.

Як пояснити цю загальну закономірність і особливості її виявлення за сучасних умов? Спинимось на цьому докладніше.

Якісне перетворення того чи іншого соціуму, відомо, відбувається за умови, коли в межах попередньої якості (тобто передусім способу організації суспільного виробництва, відносин розподілу, державно-політичного й духовного життя) збільшення кількісних показників уже не дає очікуваного прискорення суспільного прогресу. Оскільки в усіх попередніх формаціях розвиток суспільства здійснюється під впливом переважно стихійних факторів — і передусім класових антагонізмів, остільки нагромадження негативних його моментів, що виявляється в крайньому загостренні усіх суспільних суперечностей і антагонізмів, розряджається через революційний вибух, знищення застарілої системи суспільних відносин — і відповідно через становлення нової формації.

За соціалізму як першої (нижчої) фази розвитку комуністичної формації перебудова і якісне оновлення суспільства здійснюються принципово іншим, історично особливим способом. Хоча перебудова є, за своєю суттю, революційним перетворенням суспільства, однак відбувається вона без зміни однієї формації іншою. Це пояснюється тим, що суперечності, які нагромаджуються в ході будівництва соціалізму, не антагоністичні. Крім того, і рушійні сили перебудови не є принципово відмінними за своїм соціально-класовим характером елементами в структурі суспільства. Тому аналогія з соціальною революцією тут завжди неповна: внаслідок перебудови соціально-класова структура соціалістичного суспільства, основу якої становить союз робітничого класу з колгоспним селянством, не зазнає принципових змін. Так само непорушними залишаються і державно-політичні підвалини нашого суспільства, його соціалістичний радянський устрій, марксистсько-ленінська ідеологія, мораль та ін.

Що ж змінюється?

Змінюється спосіб організації життєдіяльності суспільства (в економічній, державно-політичній, духовній, соціальній та інших сферах). Пе-

ребудовується й суспільна свідомість — точніше, ті її елементи, які задають темпи, напрям, пріоритетні цінності та ін. її функціонуванню. Ми називаємо це становленням нового мислення, яке поширюється не лише на зовнішню політику, а й на усі інші галузі. Змінюється, отже, в кінцевому підсумку і спосіб управління — суспільством, державою, регіонами, трудовими колективами та іншими людськими спільнотами, а також сферами їх життєдіяльності. Оскільки ж йдеться не про управління в його традиційному (і, на жаль, технократичному) роузмінні, а про соціальне самоуправління, самоврядування народу, остільки можна твердити, що перебудова стосується реорганізації усіх сторін нашого життя і потребує свідомої переорієнтації кожної радянської людини в усіх сферах її життєдіяльності відповідно до цілей і критеріїв, висунутих ходом перебудови. Останні добре відомі всім з партійних документів, з преси, лекцій тощо, їх виклад звичайно не викликає утруднень під час проведення семінару, тому, гадаю, не варто спинятися на цьому детально.

Говорячи про історичну необхідність перебудови, слід врахувати, що вона назріла ще на початку 60-х років (згадаймо нововведення М. С. Хрущова, економічну реформу, яку намагався провести О. М. Косигін). Власне кажучи, потреба в якісному оновленні ставала тим нагальнішою, чим більше деформацій соціалізму припускався Сталін і його прибічники, чим далі відходили вони від лєнінської концепції соціалізму. Ця потреба вкрай загострилась за роки застою. Твердження про те, що до рубежу 80-х років наше суспільство прийшло в передкризовому стані — не перебільшення, бо це виявилось не лише в економіці, а й політиці, ідеології, моралі, культурі, повсякденному житті мільйонів людей.

Зазначена тенденція добре помітна в цифрах. Так, середньорічний приріст продуктивності праці становив у 1961—1970 роках 5,7 %, у 1971—1975 роках — 6 %, у 1976—1980 роках — 3,2 %, а в 1981—1982 роках — всього 2,4 %. Така ж тенденція і щодо національного доходу: 1961—1970 роки — 7,1 %, 1971—1975 роки — 5,1 %, 1976—1980 роки — 4,3 %, 1981—1985 роки — 3,6 %. Однак не менш очевидна стагнація старого (адміністративно-бюрократичного) способу суспільної організації і без цифр, бо ж практично кожна радянська людина болісно відчула на собі те, що теоретики називають «зниженням якості життя»; зазнала відчутних ідейних і моральних втрат через сфери духовного життя, панування подвійних стандартів у моралі й політиці, розрив між словом і ділом, між високими ідеалами і способами їх реалізації.

Можна напевне твердити, що ми вистраждали перебудову. Однак сам по собі цей факт не пояснює, чому ж тоді розгортається вона з такими труднощами? Чому так багато нарікань, претензій, нарешті — просто незгод поміж її учасниками?

Багато в чому це спричинено самим революційним характером, загальносуспільними масштабами перебудови, браком часу, відпущеного історією, але змарнованого нами в попередній період, і разом з тим високими темпами суспільних перетворень. Крім того, треба врахувати й те, що перебудова (як і свого часу Жовтнева революція) не мають аналогів в історії — отож, відповідний досвід (в усякому разі в нинішніх поколіннях) відсутній. Було б перебільшенням твердити (хоча в періодиці й трапляються такі думки), нібито перебудова від самого її початку й до осяжної перспективи розгорталась (і розгортатиметься) за якимось наперед складеним планом і що труднощі, з якими вона стикається, пояснюються чи то «недовиконанням плану», чи то відступом від нього. Таке заблудження — теж один з застарілих стереотипів, за яким плану надавалась магічна сила, а його творці мало не обожествлялись. Насправді ж фундаментальні суспільні перетворення ніде й нікому не вдавалось здійснювати «стро́го за планом». Та й хто в змозі його скласти, коли життя породжує стільки питань і таких складних, що

на них, кажучи словами В. І. Леніна, «неспроможні відповісти і 70 Марксів»!

У тому-то й специфіка періоду революційних (якісних) перетворень суспільства, у тому-то й рішуча відміна їх від застійних періодів екстенсивного розвитку, що вони втягують, як підкреслював В. І. Ленін, «дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело»¹. При цьому, однак, зазначав він далі, «розум десятків мільйонів творців створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»². Виходить, план перебудови є, але він (на відміну від планів відомчо-бюрократичних, зверстаних заздалегідь і «спущених у низи») твориться у самому ході перебудови усіма нами, в кожному її фрагменті зокрема. І від того, скільки творців докладають до цього зусиль, від того, з якою серйозністю, відповідальністю, ініціативністю ставляться вони до цього творення, вирішальним чином залежить якісність, збалансованість і здійсненність самого плану. Отож, не одні лише апеляції до «всевладного і всезнаючого центру», якими переповнені сторінки газет, є засобами впливу на хід перебудови. Не менш дійове й повсякденне — творче й відповідальне — ставлення кожного з нас до себе і своєї роботи, до колег і товаришів, громадянська занепокоєність долею регіону, республіки, суспільства, а ще більше — готовність докласти зусиль для загального успіху. І не лише готовність, а й практична участь у боротьбі за перебудову. «Почни з себе» — це не пропагандистський лозунг, не журналістська метафора і не педагогічний прийом. Це — теоретично обґрунтований висновок, перекладений на мову практики.

Звичайно, сказане не означає, що партія, починаючи перебудову, покладалась лише на зазначені чинники і не мала певної програми дій. Програма була розроблена, цілі — визначені, і перебудова в її принципових орієнтирах розгортається саме за цими орієнтирами. Разом з тим треба враховувати, що в ряді положень згадана програма неодноразово коригувалася самим перебігом перебудови. Так, наприклад, у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії наголошувалось, що саме «прискорення соціально-економічного розвитку країни — ключ до всіх наших проблем»³. Акцент, як бачимо, був зроблений на прискоренні. Хоча фактично в усіх розділах доповіді йшлося більше про необхідність перебудови економіки, політики, соціальної сфери, культури, партійного життя, про неї мовилось як про засіб прискорення. Мірою ж заглиблення у ті численні суспільні проблеми, які постали в зв'язку з необхідністю прискорити суспільний прогрес, завдання власне перебудови дедалі більше почали виходити на передній план. До речі, теж за певною логікою, а не випадково. Спочатку було визначено ключову ланку оновлення економіки (машинобудування); потім — шляхи перебудови інших її галузей (спрощення управління, перехід до госпрозрахунку тощо); далі — засоби перебудови економіки (демократизація господарського життя, запровадження кооперативного й індивідуального виробництва, «альтернативних» державному секторові, що породжувало б ситуацію змагальності між ними); нарешті, перебудова політичних структур і відносин між ними, оскільки без їх оновлення, без заміни адміністративно-бюрократичного способу управління демократичним способом самоуправління не можна було реорганізувати економіку. Паралельно (але за тією ж логікою) формувалися «розгортки» по інших (позаекономічних) сферах — соціальній, культурній, освітній тощо. Хоча, зазначу, далеко не завжди це вдавалося зробити оптималь-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 189.

² Там же.— С. 270.

³ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 22.

но, через що деякі перетворення виявилися частковими, половинчастими. І нам ще доведеться повертатися до них, доробляти й переробляти, що, загалом кажучи, цілком природно для перетворень такої масштабності.

Цікаво — особливо для учасників методологічних семінарів, що загальна програма перебудови формувалася, власне кажучи, так само, як розробляється звичайно науковий прогноз: передусім визначається перспективний рубіж і бажаний стан об'єкта, принципово можливий з урахуванням фундаментальних закономірностей його розвитку; потім же, рухаючись «від майбутнього до сучасного», оцінюються можливості досягнення цього прогнозного стану; нарешті, обираються засоби реалізації цих можливостей — як об'єктивні, так і суб'єктивні.

Аналогія з прогнозом дає змогу пояснити і необхідність уточнень, бо ж зміна в котромусь із прогнозних ланцюжків неминуче вимагає відповідних корекцій в інших. Важливо, однак, розгортаючи цю аналогію, знову й знову звертати увагу учасників семінару на відносний (а не абсолютний) характер зазначеного передбачення (програми, плану), на визначальну роль суб'єктивного фактора у темпах і якісності його реалізації. Адже суспільні закони — на відміну від природних — не протистоять діяльності суб'єктивного фактора, а навпаки: включають її як необхідний і часто визначальний чинник реалізації цих законів.

Тепер кілька порад щодо обговорення такого гострого питання, як проблема появи певних незгод поміж учасниками перебудови (в періодиці ця проблема інтерпретується ще й як питання про «радикальних» і «поміркованих» прихильників перебудови). Не будемо спинятися тут на гранично негативних випадках протидії перебудові з боку її відвертих ворогів, оскільки розв'язання таких конфліктних ситуацій очевидне і наукового роз'яснення не потребує. Хоча подібні випадки й дошкуляють нам найбільше, хоча й звернені на них гнів і обурення громадськості, однак більшої уваги (особливо учасників методологічних семінарів, які так чи інакше причетні до науки й культури) потребують менш одіозні, але зате серйозніші, глибинні проблеми. Серед них — проблема поєднання «плюралізму думок» із єдністю дій.

Загалом наявність різних підходів до оцінки темпів і пріоритетів перебудови — явище природне, спричинене об'єктивним незбігом інтересів (особистих, групових, відомчих, регіональних, загальносуспільних), подолати який можна знову-таки лише спільними зусиллями. Саме для того і створюються демократичні механізми організації суспільного життя, щоб з їх допомогою узгоджувати інтереси, досягати єдності дій, не обмежуючи, однак, плюралізму думок... Щоб переконатися в доцільності такого поєднання, можна запропонувати учасникам семінару побудувати дві альтернативні ігрові моделі, в кожній з яких буде навмисне виключено спочатку перший, а потім другий фактор. Обидві моделі швидко виявляють свою нежиттєздатність: в останньому випадку перебудова просто не зрушить з місця; в попередньому — зрушить, але швидко спиниться через брак ідей, задумів, варіантів, словом — через одноманітність і неефективність тактики.

Отож, для успіху перебудови потрібне саме поєднання різноманітних думок і свободи їх обговорення — з єдністю (цілеспрямованістю) соціальної дії. Ясна річ, не менш необхідною навчитися жити в умовах демократії і користуватися її механізмами.

Почасти здається, що прискорити перебудову можна шляхом примусу, обмеження різноманітності, нав'язування правильних думок. Однак це ілюзія, яка виникає від ототожнення індивідуальної дії з суспільною (масовою). Темпи суспільного перетворення визначаються не позірним «однодумством», не силою волі генія, готового ошчасливити народ, а дією людських мас, причому не напередзаданою і «єдино доцільною», а такою, яка є максимально багатоманітною на початку, але

стає єдиною, загальною, всеохоплюючою мірою досягнення загально-суспільних масштабів.

Подібна самоорганізація суспільно-перетворюючої діяльності необхідна ще й тому, що тільки в такий спосіб — постійно змінюючи, оновлюючи, вдосконалюючи знання про стан справ у суспільстві — суспільна свідомість може не відстати від швидкоплинного суспільного буття. Доречно загострити увагу слухачів на тому, чому і як та чи інша ідея (думка, вчення) перетворюється на догму, підкресливши, що тут одним з найважливіших сприятливих чинників виступає свідомо чи несвідомо підміна пізнавального механізму масової (суспільної) свідомості — механізмом індивідуальним. Ще Маркс і Енгельс незаперечно довели: разом з ґрунтовністю історичної дії з необхідністю має зростати і обсяг маси населення, справою якого вона є, і яке саме стає свідомим історичним діячем⁴. Тим неодмінніше діє цей закон за соціалізму, особливо — в періоди революційної свідомої перебудови й оновлення суспільства. Перебудова, підкреслив М. С. Горбачов, може бути доведена до кінця лише в тому разі, якщо вона стане загальнонародною справою.⁵

Нарешті, ще одна порада. Тема даного семінарського заняття має розкрити саме загальносоціологічне й загальноісторичне місце й значення перебудови. Отож, проводити заняття треба так, щоб не припустити перестрибування через зазначену проблематику й передчасного занурення в більш конкретні суспільні проблеми. На даному занятті треба якраз змалювати загальні обриси перебудови, усвідомити логіку побудови, її концепцію в цілому, в єдності її економічних, політичних, соціальних, ідеологічних завдань.

Гадаю, керівникам методсемінарів знадобиться і тлумачення основних понять, якими вони оперуватимуть. Наводимо робочі визначення (оскільки поняття «перебудова», «прискорення», «вдосконалення» ще не встигли потрапити до відповідних наукових словників і енциклопедій і набути статусу завершених дефініцій).

Удосконалення — це така ознака суспільного розвитку, яка вказує на свідомо досягнуте якісне поліпшення стану суспільства, на посилення впливу позитивних чинників на його життєдіяльність, на його загальне просування по висхідній лінії, або іншими словами, на його прогрес.

Прискорення — це головний і вирішальний спосіб (шлях, метод) саморозвитку соціалізму з боку часових параметрів і змістових моментів прогресу радянського суспільства.

Перебудова — це насамперед якісна зміна у самому суспільному розвитку, у напрямі перебігу суспільних процесів, у способі організації суспільного життя. Перебудова за своїм змістом не збігається з суспільним розвитком взагалі, з удосконаленням і прискоренням, хоча глибоко пов'язана з ними. Перебудова має революційний характер, хоча вона і включає в себе реформи, але здійснюється (на відміну від еволюційних змін) у стислі історичні строки і охоплює фундаментальні перетворення усіх галузей суспільного життя.

Сподіваємось, наведені поради допоможуть провести дане семінарське заняття на необхідному ідейно-теоретичному рівні.

М. М. МОКЛЯК

РЕКОМЕНДУЄМО ПРОЧИТАТИ:

- Андреев С. Причины и следствия // Урал.—1988.— №1.— С. 104—109. Баррикады перестройки («Круглый стол» писателей и ученых) // Век XX и мир.—1988.— № 2.— С. 12—27.
 Больше социализма («Круглый стол») // Огонек.—1988.— № 12.— С. 5—7; № 14.— С. 4—5; С. 18—20.

⁴ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Творч.—Т. 2.—С. 86; Ленін В. І. Повне збір. творів.—Т. 2.—С. 515.

⁵ Див.: Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу.—К., 1987.—С. 53.

- Борсв В., Давтян Н. Бюрократизм // Культ.-просвет. работа. 1988.— № 2.— С. 8—10; № 3.— С. 5—7.
- Буртин Ю. Свобода выбора // Известия.— 1988.— 24 апр.— С. 3.
- Гейтер М. Я. «Сталин умер вчера...» // Рабочий класс и современный мир.— 1988.— № 1.— С. 113—129.
- Залыгин С. Поворот. Уроки одной дискуссии // Новый мир. 1987.— № 1.— С. 3—18.
- Заславская Т. И. Человеческий фактор развития экономики // Знание — сила.— 1987.— № 13.— С. 61—73.
- Ионин Л. Г. Консервативный синдром // Социол. исследования.— 1987.— № 5.— С. 19—30.
- Карпинский Л. В. «Социализм — это просто нормальная жизнь...» // Век XX и мир.— 1987.— № 7.— С. 36—48.
- Курашвили Б. П. Борьба с бюрократизмом.— М., 1988.— 63 с.
- Лацис О. Р. Проблема темпов в социалистическом строительстве. К 60-летию XV съезда партии // Коммунист.— 1987.— № 18.— С. 79—90.
- Мизрагин А. М. Взаимоотношения индивида, общества и государства в политической теории марксизма и проблемы демократизации социалистического общества // Вопр. философии.— 1987.— № 8.— С. 75—91.
- Могилевский Р. С. Проблемы качества жизни большого города.— Л., 1987.— 218 с.
- Моисеев П. Н. Облик руководителя // Новый мир.— 1988.— № 4.— С. 176—187.
- Наан Г. И. Власть и разум. Бюрократия и интеллигенция в капиталистическом обществе // Экономика и организация пром. пр-ва.— № 1.— С. 3—23.
- Нестеров Ф. Ф. Связь времен.— М., 1987.— 238 с.
- Никольский С. А. О «должном» и «сущем» // Знамя.— 1987.— № 3.— С. 201—205.
- Никольский С. А. Перестройка общественного сознания и преодоление административно-бюрократического типа управления // Вопр. философии.— 1987.— № 12.— С. 110—118.
- Оболонский А. В. Человек и государственное управление.— М., 1987.— 253 с.
- Пантин И. К., Плимак Е. Г., Хорос В. Г. Революционная традиция в России.— М., 1986.— 342 с.
- Попов Г. Х. Как на Руси отменяли крепостное право // Знание — сила.— 1987.— № 3.— С. 65—71; № 4.— С. 82—87.
- Попов Г. Х. С точки зрения экономиста. (О романе А. Бека «Новое назначение») // Наука и жизнь.— 1987.— № 4.— С. 54—65.
- Советы: возвращение к себе. Беседа журналиста Ю. Феофанова с Б. П. Курашвили // Известия.— 1988.— 15 февр.— С. 3.
- Спундз А. Очерк экономической истории русской буржуазии // Наука и жизнь.— 1988.— № 1.— С. 76—83.
- Уроки хозяйственных реформ. «Круглый стол» // Вопр. экономики.— 1988.— № 2.
- Филиппов П. С. Общественному мнению — когти и зубы // Экономика и орг. пром. пр-ва.— 1987.— № 12.— С. 3—20.
- Ципко А. С. Размышление о причинах исторической устойчивости кооперации // Экономика и орг. пром. пр-ва.— 1987.— № 9.— С. 4—33.
- Черниченко Ю. Д. Две тайны // Лит. газета.— 1988.— 13 апр.— С. 10.
- Шмелев Н. Н. Авансы и долги // Новый мир.— 1987.— № 6.— С. 142—164.
- Шмелев Н. Н. Новые тревоги // Новый мир.— 1988.— № 4.— С. 160—175.
- Шубкин В. Бюрократия. Взгляд социолога // Знамя.— 1987.— № 4.— С. 162—186.
- Яковлев А. М. Закон бетонной стены // Новый мир.— 1987.— № 6.— С. 260—266.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ НОВУ КНИГУ:

ЭВРИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ / Под ред. В. Г. Табачковского. — 18 л. — 3 р. 90 к. — План 1989 г. № 11. (1 кв.).

У монографії розглядаються характерні особливості світоглядної свідомості, її значущість в активізації людського фактора. Під таким кутом зору розкрито співвідношення евристичної свідомості і творчого характеру людського способу буття, предметного змісту і форми світоглядної свідомості, рефлексивних і нерефлексивних її виявів. Вперше у вітчизняній літературі досліджено сутність і регулятивні функції світоглядної установки. На основі аналізу взаємодії практично-ціннісних і науково-теоретичних компонентів свідомості показано евристичну значущість світоглядних парадигм, ідей, принципів у науковому пізнанні, взаємозалежність категоріальних структур світогляду і наукового пізнання. У книжці дано критичний аналіз сучасних буржуазних філософських уявлень про регулятивні функції світоглядної свідомості.

Для наукових працівників, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться світоглядними проблемами сучасної філософії.

А. Д. Сухов

РОСІЙСЬКЕ ПЕРЕДВІДРОДЖЕННЯ

СУХОВ Андрій Дмитрович — доктор філософських наук, професор, завідуючий сектором Інституту філософії АН СРСР. Галузь наукових інтересів — історія російської філософії і атеїзму. Автор праць: «Социальные и гносеологические корни религии» (М., 1961), «Философские проблемы происхождения религии» (М., 1967), «Религия как общественный феномен» (М., 1973), «Естествоиспытатели и религия» (М., 1975); «Религия в истории общества» (М., 1979), «Атеизм передовых русских мыслителей» (М., 1980), «Прогресс и история» (М., 1983), та ін. Його стаття продовжує розпочату в № 2 журналу «Філософська думка» за 1988 р. дискусію про слов'янське Відродження. У нашому журналі друкується вперше.

Відродження, або Ренесанс, — особливий історичний період, який, хоча і є складовою частиною середніх віків, однак відіграв істотну роль у настанні Нового часу. Відродження існувало не в усіх країнах: воно властиве тому шляху суспільного розвитку від феодалізму до капіталізму в Західній Європі, який вважається первісним. Стало загально-визнаним і не викликає сумнівів Відродження в Італії, в інших країнах Західної і Центральної Європи. Воно датується XIV—XVI ст.

Відродження створило культуру не тільки відмінну від середньовічної, але й за багатьма особливостями протилежну їй. Культура Відродження була гуманістичною за своїм змістом і спрямуванням. Критерієм оцінки людини стає не її корпоративна належність, а її індивідуальність. Утвердження цінності особистості, її гідності є з того часу найважливішою темою літератури, мистецтва, філософії. Людина знову починає розглядатись як міра всіх речей. Якщо ж говорити про форму ренесансної культури, то не можна не звернути увагу насамперед на таку її ознаку, як реалізм, який прийшов на зміну панівним у середньовічній культурі символізму й умовності.

Культура Відродження поступово складалась у надрах феодальної формації разом з буржуазним суспільним устроєм. Останній порядок з новими виробничими відносинами включав у себе і похідні від них соціальні зв'язки, нові явища культури. Перебудова різних структур соціального організму стосувалась і релігії. Бюргерські ересі, які існували в минулому і свідчили про посилення ролі міст у житті середньовічного суспільства, переростають у щось нове — в реформаційні рухи, що заперечували релігійну ортодоксію, а разом з нею і те суспільство, яке нею підтримувалось і санкціонувалось.

Подібно до того як бюргерство передувало буржуазії, бюргерські ересі передували реформаційним рухам. В першій половині XVI ст. в Німеччині, а потім і в інших країнах Європи розпочалась Реформація, яку можна розглядати як буржуазну революцію в сфері релігії. В результаті, виникає суто буржуазний різновид християнства — протестантизм у його різноманітних виявах. Цей переворот у сфері релігії знову-таки спирався на ті елементи буржуазних відносин, які визіривали насамперед в економіці. Наявність реформаційних рухів — свідчен-

ня тих зрушень, які здійснювались в глибинних шарах соціальної дійсності.

М. Й. Конрад у своїх працях використав поняття «революція умів», яке повністю застосовне і до Відродження. Визначена нацятками нового, що з'явилися в соціально-економічному житті, революція умів передувє переходові до нового суспільного ладу¹. Революція умів не могла здійснитись без якісної перебудови найважливішої для середньовіччя сфери духу — релігії, перетворення якої є однією з основних складових становлення нової культури.

Відродження і Реформація взаємопов'язані. Ф. Енгельс відзначав, що один і той самий історичний період у різних народів позначається або як Реформація, або як Ренесанс². Водночас він підкреслював, що історична дійсність відображається у цих поняттях не однозначно. «Це був час, — писав Енгельс, — який французи правильно назвали Ренесансом, а протестантська Європа однобічно й обмежено — Реформацією»³. Строго кажучи, Реформація є тим компонентом Відродження, який пов'язаний з переглядом релігійної свідомості. Реформація поза Відродженням неможлива, але й останнє при незмінній релігійній свідомості середньовіччя було б приречене.

Протягом останніх десятиріч радянськими вченими зроблені спроби розширити географію і хронологію Відродження, зокрема довести, що воно існувало у народів Закавказзя. Деякі дослідники з Грузинської РСР пишуть про грузинський Ренесанс, який вони датують XI—XIII ст. Приблизно до того ж періоду залічують вірменський Ренесанс учені з Вірменської РСР. Однак поки що нікому не вдалося показати, що в середні віки у Вірменії і Грузії були наявні якісь буржуазні суспільні зв'язки — хоча б у зародковому стані, і що там існували суспільні рухи, які можна б було охарактеризувати як реформаційні (ці рухи, як уже зазначалось, є неодмінною належністю Відродження). Тому формоутворення культури, які виявляють певну схожість з ренесансними, не можуть розглядатись як детерміновані соціальними процесами, властивими саме Відродженню. Не виключена їх аналогія з явищем, відомим історикам культури як Каролінське Відродження⁴.

Чи можна вважати, що Відродження поширило свій вплив на Русь? У працях деяких радянських авторів відзначається певна аналогічність культурного розвитку на Русі тим процесам, які відбувались в італійському Відродженні. При цьому висловлюються міркування, що для характеристики російської культури відповідного періоду більше пасує поняття Передвідродження, а не Відродження. «Якщо повною мірою неможливо говорити про епоху Відродження на Русі, — зазначає Д. С. Лихачов, — то про епоху Передвідродження говорити можна і треба»⁵. Щоправда, датування російського Передвідродження — питання окреме.

Передвідродження, як про це свідчить і сам термін, передувало Відродженню. Природно, що без належної підготовчої роботи не було б і того, що нині відоме нам як Відродження. Але Передвідродження не є свідченням того, що за ним неодмінно настане Відродження. Адже нерідко буває, що в історично перехідні періоди, особливо тоді, коли

¹ Конрад Н. Й. Запад и Восток. — М., 1972. — С. 240—241, 423.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 325.

³ Там же. — С. 474.

⁴ Наприкінці VIII — на початку IX ст. у Франкській державі у зв'язку з її зміцненням і меценатством Карла Великого спостерігалось значне культурне піднесення, посилення інтересу до античної спадщини. Чимало книжок античних авторів були заново переписані і не останньою мірою саме завдяки цьому дійшли до наступних поколінь. І все ж радянські дослідники історії Франції відзначають цілковиту умовність терміна «Каролінське Відродження» і докорінну відмінність зафіксованого ним явища — за його змістом і соціальними передумовами — від справжнього Ренесансу. Див.: История Франции: В 3-х т. — М., 1972. — Т. 1. — С. 68.

⁵ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII в. Эпохи и стили. — Л., 1973. — С. 76.

соціальні зрушення тільки накреслюються, вони не дістають завершення, зупиняються, перериваються. Тому й Передвідродження фатально не тягне за собою Відродження.

Причини у Передвідродження ті ж, що й у Відродження, але їх дія тільки-но розпочалася, вони ще не здатні викликати до життя нову соціальну якість. Нове лише намічається, виявляються тільки окремі його риси, часткові моменти, які не становлять єдності. В літературознавстві відзначається загальний інтерес до людини, її індивідуальності, властивий різним літературам доби Передвідродження, у тім числі й російській. У мистецтвознавстві привертають увагу подібні явища в історії російського пізньосередньовічного мистецтва (іконопис, фрески). Елементи ренесансної архітектури проникають із Західної Європи, особливо з Італії, і в Росію. Італійські архітектори, які наприкінці XV — на початку XVI ст. проектували і будували деякі споруди у Московському Кремлі, широко використовували ренесансні декоративні форми і в фасадах, і в інтер'єрі.

Наведемо один приклад, котрий показує, як далеко сягали нові тенденції в образотворчому мистецтві. У південній галереї Благовіщенського собору Московського Кремля під час розчистки її стіни в 1882 р. було виявлено залишки фрески, яка за манерою виконання так нагадувала твори італійського Відродження, що виникла підозра в організованій фальсифікації. Реставратора, який розчищав фреску, було відставлено від роботи, а фреску знищено. Нині висловлюється думка про надмірний скептицизм комісії, під наглядом якої вивчався іконопис собору, і робиться припущення, що італійські майстри, запрошені в Москву, прагнули проявити себе не тільки в архітектурі, а й в живопису⁶.

Але, можливо, спостережувані в історії російської пізньосередньовічної культури аналогії з італійською культурою епохи Відродження є суто зовнішніми? І тоді російське Передвідродження є явищем того ж порядку, що й Каролінгське Відродження?

Вивчаючи це питання, треба враховувати ще одну обставину. Вся європейська культура середніх віків у завершальній стадії свого розвитку зазнала серйозної перебудови. Народжуваний буржуазний суспільний лад успішно розвивався і під його тиском феодалізм — лад, що протистояв йому, зазнавав адаптаційних змін. Середньовічний фасад його ламався і на руїнах зводився новий — згідно з духом часу. Водночас феодалізм активно прагнув освоювати нову культуру. Йі не міг ігнорувати навіть ідеологічний центр європейського феодалізму — Ватикан. Головний храм католицизму — собор св. Петра в Римі, як і резиденція папи — Ватиканський палац, були заново створені зодчими і художниками нової формації, серед яких найвидатніші майстри Високого Відродження — Рафаель і Мікельанджело.

Не доводиться, однак, говорити про зміну католицизмом своєї ідеологічної орієнтації. Незважаючи на те, що в лавах католицької ієрархії були люди, прихильно настроєні щодо нових явищ в культурі, соціальні симпатії католицизму лишалися незмінними. Нові явища використовувались для зміцнення традиційних суспільних форм. Католицька церква переорієнтувалась «на капіталізм» значно пізніше, лише після того, як він уже істотно зміцнив свої позиції.

Те, що на рубежі XV—XVI ст. щось подібне відбувалось і на Русі, — безперечно. Елементи архітектури і образотворчого мистецтва, які можна розглядати як ренесансні, використовувались у містобудуванні не без втручання феодальних володарів. Урядовці Івана III тримали під контролем діяльність іноземних і тим більше — вітчизняних майстрів. Суть питання, отже, полягає в тому, чи мали такі культурні

⁶ Памятники архитектуры Москвы: Кремль. Китай-город. Центральные площади. — М., 1982. — С. 319.

тенденції суто зовнішній, наносний характер, чи ж були глибоко вкорінені в російський ґрунт. Це ключове питання може бути розглянуте і розв'язане лише вкупі з вивченням соціально-економічної історії Росії відповідного періоду, а також має доповнюватись аналізом релігійної свідомості, яка завжди була чутливим індикатором змін у соціальній дійсності.

У дослідженнях деяких радянських медієвістів, опублікованих в 60-ті роки і пізніше, розглядалась специфіка соціальних відносин, що існували в країні наприкінці XV — на початку XVI ст. Було зроблено висновок, що у цей період в історії Росії намітився злам. Саме тоді перед нею вперше постала історична альтернатива: і далі йти шляхом *підновленого* феодалізму чи обрати інший, спрямований кінець кінцем до буржуазного розвитку суспільства. І хоча в XV—XVI ст. Росія не належала до числа передових країн Європи, економічне піднесення, якого вона зазнавала на рубежі цих століть, було таким інтенсивним, що віщувало за сприятливих умов істотні зрушення буржуазного, точніше — передбуржуазного гатунку. Симптоми цих зрушень давалися взнаки у різних сферах суспільного життя уже наприкінці XV ст., особливо на посадах і в чорносошних районах країни⁷. Дослідження, що стосуються Помор'я і деяких центральних районів, засвідчують, що паростки буржуазних зв'язків наявні в XVI ст. і в містах, і в сільських місцевостях і що до середини століття цей процес тією чи тією мірою охоплював уже цілий ряд найрозвинутіших з економічного погляду територій Росії. У боротьбі, що розгорталась за вибір шляху дальшого суспільного розвитку, третій стан подеколи домагався значних перемог, хоча його успіхи, як з'ясувалось згодом, і не були міцними, тривалими і остаточними⁸.

Вивчення проблем і особливостей соціально-економічного розвитку Росії в історичний період, що нас цікавить, природно, не можна вважати хоча б якоюсь мірою завершеним. Навколо них триває дискусія. Не всі погоджуються з висновком про таке раннє зародження в країні буржуазних зв'язків — хай і в первісній формі. І все ж ці дослідження дістають дедалі більше визнання і підтвердження (нижче ми спеціально спинимось на ролі релігієзнавства в їх обґрунтуванні). В XVI ст. в економіці Росії (за всієї нерівномірності розвитку окремих її районів) визрівали тенденції, здатні в наступному вивести країну на шлях буржуазного розвитку, коли б не протидія сил протилежного напрямку. Це положення, найчіткіше сформульоване М. Є. Носовим, розглядається в літературі як вельми перспективне для дальшого дослідження⁹. Факт існування в окремих районах країни зародкових форм суспільних відносин буржуазного типу нині став надбанням узагальнюючих теоретичних праць, присвячених аналізу історії феодалізму в Росії¹⁰.

Соціальні зигзаги — відмітна риса російської історії. Були вони і в XVI ст. Становлення буржуазних зв'язків одразу ж натрапило на протидію феодальному укладу, представники якого не бажали поступатися нічим. Феодальна реакція, що настала на початку XVI ст., чітко виявилась і в ідейному житті суспільства (про це — далі). Однак приховане протиборство різних соціальних сил продовжувалось: сили, що уособлювали феодальну традицію, хоча й панували, та все ж не неподільно.

⁷ Носов Н. Е. Становление сословно-представительных учреждений в России. Изыскания о земской реформе Ивана Грозного.— Л., 1969.— С. 9—10.

⁸ Исследования по социально-политической истории России: Сб. статей памяти Бориса Александровича Романова.— Л., 1971.— С. 156, 170—171.

⁹ Черепнин Л. В. Вопросы методологии исторического исследования. Теоретические проблемы истории феодализма.— М., 1981.— С. 179.

¹⁰ Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы.— М., 1980.— С. 6.

Час від часу соціальне протиборство бурхливо виливалось на поверхню конфліктом, як, наприклад, у червневих подіях 1547 р. у Москві, коли влада в столиці на певний період опинилась у руках городян. У тодішній соціально-політичній дійсності були наявні елементи тих явищ, які вказують на революційну ситуацію¹¹. Влада змушена була піти на серйозні поступки опозиційним групам, зокрема посадові, а потім, згуртувавши сили, вдатися до репресивних дій, які найрельєфніше виявились у терорі, відомому з історії як опричнина.

Торжество феодальної реакції мало тяжкі наслідки для історичної долі країни. Тільки-но виниклі буржуазні зв'язки були порушені і розірвані. Економічне піднесення, яке тривало у першій половині XIV ст., змінилось занепадом у другій половині цього ж століття. Розвиток міст був знову спрямований у феодальне русло. У широких масштабах проводились державні заходи для закріпачення селянства.

Отже, дані соціальної історії Росії свідчать, що наприкінці XV — в першій половині XVI ст. існували певні можливості для нових явищ у сфері культури. Однак уже в 60-ті роки XVI ст. умови для них різко погіршились.

До числа нових явищ пізнього вітчизняного середньовіччя належать реформаційні рухи. Висновок про існування в Росії таких рухів дістав широке визнання, хоча стосовно хронологічної локалізації їх початку точаться суперечки. Дехто з дослідників покладає нижню часову межу реформаційних рухів в XIV ст., інші — в другій половині XV ст. Розбіжності виявились ще в 20—30-х роках нинішнього століття у зв'язку з публікацією праць М. М. Покровського і М. М. Нікольського з історії російської культури і церкви. Нікольський вважав можливим залічити до руху, що мав реформаційне спрямування, і ересь стригольників, Покровський же вважав першим виявом еретичтва нового типу так звану ересь «жидовствующих», що виникла на рубежі XV—XVI ст.

Вивчення російських ересей утруднює обмаль джерел, які давали б можливість впевнено судити про справжні погляди їх прибічників. Багато матеріалів втрачено безповоротно, і про те, що думали, говорили і писали еретики, можна скласти уявлення лише аналізуючи тенденційний виклад їхніх поглядів у творах противників ересі. Через брак вірогідного фактичного матеріалу про реформаційні рухи важливого значення набувають деякі загальні, методологічні принципи їх дослідження.

Ересі бюргерські і ересі посадські мають певну схожість з реформаційними рухами: вони спрямовані проти панівного в середньовіччя класу феодалів. У цьому (і тільки в цьому) розумінні вони антифеодальні. Однак, якщо бюргерські і посадські ересі є всього лише відхиленням від релігійної ортодоксії, яке належить до того самого типу феодальної свідомості, то реформаційні рухи *протистоять* цій свідомості. Бюргерство і посад є компонентами феодального суспільства і тому можуть існувати тільки у цьому суспільстві і не здатні пережити його — відбувається їхнє переродження. В реформаційних же рухах виражаються інтереси ще тільки народжуваного третього стану і його провідної сили — буржуазії (або передбуржуазії), і тому ці рухи виступають уже антагоністами стосовно і феодального суспільства, і релігійної ортодоксії, що освячує його існування. До реформаційних належать тільки такі релігійні рухи, які ідеологічно поривають з існуючим соціальним ладом, істотно змінюють його ідеологію.

Реформаційні рухи орієнтувались відносинами, ранньобуржуазними за своєю соціальною природою, і відповідали поглядам третього стану. Будь-яка можливість для таких рухів в Росії до кінця XV ст. виключена — для них ще не було соціального ґрунту. Ніхто не припускає (і навряд чи такі припущення колись будуть висловлені), що буржуазні

¹¹ Шмидт С. О. Становление российского самодержавства. Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного.— М., 1973.— С. 116—117.

з'язки в Росії — хай навіть у найпервісніших формах — могли з'явитись раніше кінця XV ст.

Близькість же російських еретиків того часу до рухів, що розгорнулися на Заході, була зафіксована ще півтора століття тому. «...Дух розумової допитливості, що дав XV століттю Віклефа, Гуса і нарешті Лютера, — писав І. І. Лажечников, — передався і нашій Русі під виглядом жидівської ересі. Одним словом: тодішнє життя Європи, хоча й під формами грубими, доходило й до нас. Не моя справа пояснювати, чому це життя після Іоанна III не дістало у нас такого виразного, послідовного розвитку»¹². Дослідницька робота, здійснена на сьогоднішній день, підтверджує належність релігійного руху в Росії кінця XV — початку XVI ст. до числа реформаційних.

Реформаційний релігійний рух, про який ідеться, описаний в літературі під різними назвами. Традиційне його найменування — ересь «жидовствующих», дане їй у ході полеміки її ідеологічними противниками. Пропонувались і інші назви — новгородсько-московська ересь, антитриптарії (тобто противники догмату про трійцю), однак всі вони викликали заперечення і жодне з них не стало загальноживим. Наведені назви не відображають ні ступеня поширеності еретичного руху на Русі, ні його характеру як певного вчення. Але не буде, мабуть, помилкою назвати цей рух російським реформаційним рухом кінця XV — початку XVI ст.

Реформаційний рух — безперечне підтвердження того, що Передвідродження на Русі існувало. Одним з його компонентів і був цей рух.

Якщо сам по собі реформаційний рух — свідчення зрушень, що відбувались як у соціальних відносинах, так і в суспільній свідомості, то характер його соціального впливу може бути мірою здійснюваних змін. Зародившись у Новгороді — центрі економічно найрозвинутішого району Русі, реформаційний рух поширився потім і на Москву, яка мала найбільший у країні посад. Але ересь, хоча її інколи й називають новгородсько-московською (за двома її головними осередками), не обмежувалась Новгородом і Москвою. Реформаційні ідеї, щоправда, різною мірою і з неординаковою інтенсивністю, проникали і в інші місця держави¹³.

Ці ідеї робили вплив на різні верстви суспільства. У Новгородській землі вони успішно проникали в народ, знаходили прибічників серед соціальних низів і в інших місцях. Йосип Волоцький, маючи на увазі кінець XV ст., писав про нього як про час загального збурення умів¹⁴. Саме зростання народної Реформації, посилюючи страх церкви перед рухом, активізувало пошук нею заходів, які можна охарактеризувати як контрреформаційні.

У процесі свого розвитку і поширення реформаційний рух частково завойовував і верхи суспільства. До нього схилились кола феодалів, що обстоювали збалансований розвиток країни і якоюсь мірою брали до уваги інтереси різноманітних, насамперед, звичайно, привілейованих груп населення, враховували нові тенденції соціального розвитку, об'єктивно здатні згодом привести до утворення буржуазного ладу. Рішуче виступали проти реформаційних настроїв консервативні кола феодалів, заінтересовані в стабілізації феодалізму і в спрямуванні країни на шлях кріпосництва.

Щоправда, при цьому треба брати до уваги принаймні одну обставину. Досліджуючи Реформацію і релігійні війни у Франції XVI ст., С. Д. Сказкін прийшов до висновку, що «гугеноти релігійні» і «гугеноти політичні» — не зовсім одне і те саме. Реформація у Франції, що спиралась на буржуазні і частково плебейські елементи, але не мала масо-

¹² Лажечников И. И. Соч.— М., 1963.— Т. 2.— С. 463.

¹³ Клибанов А. И. Реформационные движения в России в XIV — первой половине XVI в.— М., 1960.— С. 187.

¹⁴ Там же.— С. 215.

вої підтримки серед селян, не було такою сильною, щоб успішно проводити збройну боротьбу проти феодалізму. За таких умов організаційними формами кальвінізму скористались ті верстви класу феодалів, які зі зброєю в руках виступали проти посилення абсолютизму. У своїй масі вони, однак, були мало зачеплені новим релігійним ученням¹⁵.

Відсутність взаємно однозначної відповідності між релігійною і політичною належністю до Реформації спостерігається і в інших країнах. Є підстави — за аналогією — говорити про релігійних і політичних реформаторів і на Русі.

Та хоч як би там було, вплив реформаційного руху навіть на верхи суспільства був значним. Серед реформаторів виявилися деякі вельможі, що мали неабиякий авторитет при дворі, зокрема Ф. В. Курицин — фактичний керівник зовнішньополітичного відомства, який очолював гурток еретиків. Єресь проникла і в середовище вищого духовництва. Схильність до неї виявляв навіть митрополит Зосима, який у 1490 р. став вищим ієрархом руської православної церкви, а в 1494 р. був скинутий з митрополичого престолу угрупованням войовничих церковників. Покровительствував єресі і спадкоємець престолу старший син Івана III Іван Іванович. Його дружина Олена Стефанівна Волошанка увійшла в гурток Ф. В. Курицина. «Олена Волошанка з її гуртком гуманістів і реформаторів чимсь нагадує польську королеву Бону, оточену італійськими гуманістами»¹⁶. Після смерті в 1490 р. Івана Івановича спадкоємцем престолу стає його син Димитрій Іванович, онук Івана III, коронований у 1498 р. До еретиків Димитрій Іванович ставився так само співчутливо, як і його батько з матір'ю. Та й сам великий князь протягом 80—90-х років неодноразово виявляв до еретиків свою прихильність.

Піднесення реформаційного руху і симпатії до нього у верхах суспільства нерідко ставили церковників, знаменом яких лишалась релігійна ортодоксія, у скрутне становище. Найвойовничіші з них, очолювані спочатку архієпископом Новгородським Геннадієм, а потім ігуменом Волоколамського монастиря Йосипом Волоцьким, доклали чимало зусиль, щоб змінити ситуацію. Згадане церковне угруповання мало всіляку підтримку тієї феодальної партії, лідерами якої стали друга дружина Івана III Софія Палеолог і його син від цього шлюбу майбутній великий князь Василій III Іванович.

Труднощі, яких зазнавала церква у 80—90-ті роки XV ст., полягали в тому, що її найвпливовіше угруповання було втягнуте у конфлікт не тільки зі своїм природним противником — реформаційним рухом, а й з великокнязівською владою. Виникли серйозні суперечності в середині феодальної надбудови — між різними її компонентами.

Ці суперечності були історично зумовлені. У період феодальної роздрібненості, коли центральна державна влада була ослаблена і нерідко взагалі ставала номінальною, значущість церковної організації, навпаки, зростала. Остання брала на себе функції, подібні до тих, які виконувала католицька церква у розколотій на багато феодальних володінь Західній Європі. Ф. Енгельс характеризував феодальну церкву як великий інтернаціональний центр феодальної системи, який об'єднував Західну Європу «в одне велике політичне ціле»¹⁷, незважаючи на постійні війни, що відбувались тут. Точно так само і православна церква намагалась створити з окремих князівств щось єдине — у рамках релігійної спільності. Належні їй землі були розташовані у різних політичних утвореннях, і це ще більше посилювало її статус екстериторі-

¹⁵ История Франции.— Т. 1.— С. 191.

¹⁶ Зилин А. А. Россия на рубеже XV—XVI столетий: (Очерки социально-политической истории).— М., 1982.— С. 231.

¹⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Творч.— Т. 22.— С. 291.

альності. Відособленим уділам протистояла цілісна і вельми впливова релігійна організація.

Утворення централізованої держави породило колізії між посиленням великокнязівської влади і церквою, яка не бажала поступитись своїми правами і привілеями, набутими в період роздрібненості. Конфлікт завершився, зрештою, компромісом, сторони дійшли взаємної згоди. Церква відмовилась від політичних зазіхань, зберігши свої обширні земельні володіння. Великий князь позбавив еретиків будь-якої підтримки.

Один за одним щезають з політичної арени високі покровителі реформаційного руху. Усуваються від влади і помирають в ув'язненні Дмитрій Іванович і Олена Стефанівна. В останні роки княжіння Івана III державна влада переходить фактично до Василя Івановича¹⁸. Політику країни тепер повністю визначають украй консервативні кола феодалів. На початку XVI ст. реформаційному рухові було завдано нищівного удару. Його учасники зазнали жорстоких репресій.

Розгром реформаційного руху зробив негативний вплив на все російське Передвідродження. Однак ні з реформаційним рухом, ні з Передвідродженням загалом на початку XVI ст. покінчено не було. Незважаючи на триумф релігійної ортодоксії, нові соціальні зв'язки, як і раніше, породжували антифеодальні ідеї. Передвідродження зберігало певні потенції. У середині XVI ст. у період загострення соціальної боротьби реформаційні ідеї з підпілля знову виходять на поверхню подій, причому вже в оновленому вигляді: якщо на початку століття реформаційний рух становив щось цілісне, то на середину — зазнав істотної диференціації. Одна з реформаційних течій, очолювана Матвієм Башкіним, за характером своїх поглядів була передбуржуазною, інша, визнаним лідером якої був Феодосій Косой, — плебейською. Диференціація російського реформаційного руху — свідчення його дальшого розвитку.

Ересі середини XVI ст. явно засвідчують свою близькість до такого буржуазного різновиду християнства, як протестантизм. Багато нападок ортодоксів викликала ересь Феодосія Косого, найрадикальніша на той час саме завдяки властивому їй духові протестантизму. Феодосій Косой у його ідеологічних противників асоціювався з найвідомішою фігурою протестантизму — Мартіном Лютером. Як показують сучасні дослідження, ересь Феодосія Косого, близька за своїм соціальним змістом до лівого крила протестантизму, значною мірою нагадує вчення іншого діяча Реформації — Томаса Мюнцера¹⁹. Опиняючись в еміграції — у Литві, Білорусії, російські еретики продовжували свою діяльність у протестантських общинах, а інколи навіть очолювали їх. «Російським релігійним реформаторам, що включались у білорусько-литовський реформаційний рух, ні в чому не доводилось поступатись своїми поглядами»²⁰.

Феодальна реакція, що настала у 60-ті роки XVI ст., згубно вплинула не тільки на нові соціальні зв'язки, а й на їх наслідки — реформаційні рухи. Жорстоких гонінь зазнали як радикальна, так і поміркована ересі. Їм було завдано такого удару, після якого вони вже не могли поновитися. Ідейна й організаційна опозиція феодалізму в Росії змогла знову набути досить чіткого вигляду лише в середині наступного, XVII ст., коли країна вступила в новий період своєї історії, характерною ознакою якого знову стало утворення зародкових форм буржуазних відносин.

Разом із втратою соціального ґрунту — зародків буржуазних зв'язків, а також організаційних і ідейних центрів реформаційних рухів —

¹⁸ Зилин А. А. Цит. праця. — С. 232.

¹⁹ Клибанов А. И. Реформационные движения в России... — С. 272, 276.

²⁰ Клибанов А. И. Народная социальная утопия в России. Период феодализма. — М., 1977. — С. 61.

російське Передвідродження цілком позбавляється будь-яких можливостей для дальшого свого розвитку. Виникнувши наприкінці XV ст., на початку XVI ст. воно зазнає кризи. До середини XVI ст. його відгос остаточно згасає.

Незважаючи на свою скороминушість, Передвідродження — етап в історії російської суспільної думки. Реформатори піддали переглядові догматику православ'я, його обрядовість, соціальну практику церкви. Їхні виступи проти догмату трійці дали підставу називати їх анти-тринітаріями. Тенденційно добираючи й інтерпретуючи біблійські тексти, реформатори відкидали культ ікон, причому ця іконоборська концепція мала свої наслідки: там, де могли, її прибічники викидали ікони, палили, розбивали їх. Коли реформатори опинялись в еміграції, їхнє іконоборство легалізувалось, оскільки узгоджувалось з протестантською доктриною.

У середні віки християнство вшановувало величезну кількість святих. За деякими підрахунками, коли б поклоніння кожному святому забирало всього-навсього одну хвилину, навіть тоді для вшанування їх усіх не вистачило б року²¹. Свято усіх святих було покликане бодай частково компенсувати незмогу поклоніння кожному з них окремо. Діячі російського реформаційного руху, як і протестанти, відкинули цей легіон святих традиційного християнства. Феодосій Косой вважав, що це — культ мертвих, яких обожнюють, яким моляться, закликаючи собі на допомогу й будуючи на їх честь храми²².

Провісником нового часу стала й боротьба російських реформаторів за дешеву церкву (наступ протестантизму на католицизм теж, як відомо, супроводжувався секуляризацією церковних земель). Проблеми секуляризації обговорювались у суперечках нестяжателів зі стяжателями. Нестяжателство оформилось під впливом реформаційного руху²³, його закліком була ліквідація монастирських вотчин. Стяжателі (або іосифляни — група войовничих церковників, прибічників і послідовників Йосифа Волоцького) були поборниками багатой церкви, прагнули зберегти її права великого феодального власника. Прогнозування можливих результатів секуляризації показує, що вона, зрештою, зумовила б посилення антифеодальних тенденцій, зокрема зміцнила б ті елементи селянського стану, які були потенціальними носіями буржуазних відносин²⁴. Різкі нападки на церкву у виступах нестяжателів сприяли зростанню антифеодальних настроїв у прогресивних колах російського суспільства.

Вільне трактування релігійної догматики і обрядовості інколи приводило учасників реформаційних рухів до вельми радикальних світоглядних висновків. Це траплялось у тих випадках, коли реформаційні рухи перебували у стадії піднесення і породжували в їх учасників надію на успіх, робили їх рішучими у світоглядних питаннях. До того ж попередні релігійні зв'язки в суспільстві були на цей час дещо підірвані, а нові ще не налагодились, що послаблювало регулятивну функцію церкви. Наближення до атеїзму — нове явище в історії ересей, яке чітко виявляється саме в реформаційних рухах, де нерідко піддаються сумнівові не тільки певні положення традиційної релігії, а й релігії загалом. Вільнодумство розвивається від перегляду релігійних положень до їх заперечення. Про Т. Мюцнера Ф. Енгельс писав, що його релігійна філософія «місцями наближається навіть до атеїзму»²⁵.

Рівень реформаційних рухів у Росії був, звичайно ж, нижчий, ніж у Німеччині. Але й тут аналогічні процеси мали той самий характер

²¹ Мальвер А. Наука и религия. — Л., 1925. — С. 136.

²² История философии в СССР : В 5-ти т. — М., 1968. — Т. 1. — С. 205.

²³ Зимин А. А. Россия на рубеже XV—XVI столетий. — С. 228.

²⁴ Казакова Н. А. Очерки по истории русской общественной мысли. Первая треть XVI века. — Л., 1970. — С. 286.

²⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 7. — С. 352.

і ту саму спрямованість. Радикальні представники ересі і тут упритул наближались до атеїзму. Не визнавалось не тільки друге пришествя Христа і очікуване воскресіння мертвих, а й загробне життя²⁶. Заперечення деяких найважливіших основ християнства поширювалось на всю релігію, яка без уявлень про потойбічне існування неможлива.

Переосмислення світоглядних цінностей давало нові імпульси філософській свідомості. Ідеологам реформаційних рухів властива постановка кардинальних проблем філософського характеру. Виявляються тенденції до виділення філософської свідомості з надр релігійної. Однак скороминущість російської Передвідродження не дала змоги розвинути цим процесам до кінця.

Теоретичні, світоглядно-філософські шукання еретиків робили вплив на всю російську суспільну свідомість. Контрреформатори, прагнучи подолати ідейну перевагу своїх противників, були змушені дедалі більшою мірою вдаватися до логічних прийомів міркування, щоб переконувати опонентів, не обмежуючись, як це було раніше, простими посиланнями на авторитети. Під впливом еретиків і в боротьбі з ними наприкінці XV ст. розпочинаються систематичні розробки православної теології²⁷, у галузі якої спостерігається вихід із застою і поява напруження, який за рядом показників нагадує західну схоластику²⁸.

Із числа проблем, що мають глобальну філософську значущість, російських мислителів реформаційного табору чи не найбільше притягувала проблема людини. Російські еретики утверджували цінність особистості — на відміну від ортодоксів, що принижували її. Гуманізм — найхарактерніше явище нової історичної епохи. Його наявність у суспільній свідомості Русі кінця XV — першої половини XVI ст. — одна з ознак Передвідродження, в дусі якого формулювались і деякі соціальні програми. Нового, антикріпосницького трактування набуває традиційне християнське вчення про рівність усіх людей перед богом: володіння людьми розглядається як таке, що суперечить божественним заповідям. Виступи реформаторів проти холопства і поневолення підкріплюються і конкретними ділами. Прихильники нового вчення звільняють особисто залежних від них людей — кріпаків (у кого вони були), знищують документи на «право володіння» «білими рабами».

У середині XVI ст., коли феодальна реакція здобула перемогу, нові ідейні процеси були припинені, духовне життя країни знову змушене до відступу. Передвідродження — незавершена сторінка в історії російської суспільної і філософської думки.

* * *

Исследование истории отечественной культуры XV—XVI веков дает основание для вывода о существовании в русском обществе элементов Предвозрождения, связанных с зарождением буржуазного уклада, которые, однако, вследствие ряда особенностей социального, политического и религиозного развития Московского государства не развернулись в Возрождение. Русское Предвозрождение связано с реформационным движением (ересь «жидовствующих»), близким по своей идеологии и социальной направленности к западноевропейской Реформации. Этому движению покровительствовали такие государственные деятели, как Ф. В. Курицын, старший сын Ивана III Иван Иванович, его жена Елена Стефановна Волошанка, их сын Дмитрий Иванович и др. Феодальная реакция 60-х годов XVI века оказала губительное воздействие как на развитие раннебуржуазных связей, так и на их порождение — реформационное движение. Идейная и организационная оппозиция феодализму смогла снова обрести довольно четкий облик лишь в середине XVII века, когда страна вступила в новый период своей истории, характерной чертой которого стало образование вновь зачатков буржуазных отношений.

²⁶ История философии в СССР. — Т. 1. — С. 201—202.

²⁷ Клибанов А. И. Реформационные движения в России. — С. 197.

²⁸ История философии в СССР. — Т. 1. — С. 205—206.

Ю. А. Іщенко

ЛЮДИНОТВОРЧИЙ ЗМІСТ ДІАЛЕКТИКИ

Проблемі, що досліджується в монографії Г. І. Волинки «Соціально-практична функція матеріалістичної діалектики»*, належить одне із цільних місць в працях радянських філософів. Аналізуючи ступінь її розробленості, автор звертає увагу на цілу низку опосередковуваних ланок, які звичайно виділяють дослідники, коли розглядають зв'язок діалектико-матеріалістичної теорії і практики. Це передусім — «політична ідеологія», «світогляд», «наукове пізнання», «форми і методи практичної діяльності», тобто сфери і способи людської діяльності, в яких суб'єкт реалізує об'єктивну діалектику світу. Але в такому «поверхньому» аналізі, як справедливо наголошує автор, не враховується той істотний момент, що всі ці ланки не мають самостійного існування, бо взаємозумовлюють і взаємодоповнюють одна одну. Отож, для правильного розуміння проблеми зв'язку діалектики і практики треба відшукати вищу точку осмислення, співвіднесення з якою давало б можливість розглянути дані сфери в їх органічному взаємозв'язку. Ця вища точка зору, на думку Г. І. Волинки, може бути віднайдена на шляху виявлення того, «як діалектико-матеріалістична теорія виконує свою роль щодо взаємодії людини, з одного боку, зі сферою світогляду, пізнання, методів і форм діяльності, з другого — з матеріально-предметними реаліями практики, в яку вона включена» (с. 7). За такого підходу питання про застосування матеріалістичної діалектики до практики конкретизується як питання про реалізацію соціально-практичної функції діалектико-матеріалістичної теорії в різних системах предметної діяльності. В чому полягає ця функція? Вивчення цього питання становить предмет дослідження рецензованої монографії.

Насамперед імпонує логіка міркувань автора, коли він обґрунтовує думку, що функціонування діалектики в діяльності суб'єкта зумовлене ступенем її освоєння останнім (правда, Г. І. Волинка чомусь пише не «освоєння», а «сприйняття»). Така постановка питання є сильною стороною праці, адже, як правило, дослідники, розглядаючи взаємозв'язок теорії діалектики і практики, абстрагуються від суб'єкта цього зв'язку — реального суб'єкта

конкретно-історичної дії. З цією обставиною пов'язано багато непорозуміння у висвітленні як самої матеріалістичної діалектики, так і її практичної основи. Сутність цих «непорозуміння» виявилась у формуванні принаймні двох «антиномій», нерозв'язності яких, за умови перекручення суб'єктивних витоків практичної діяльності, цілком логічно приводила до «здорового скепсису» щодо діалектики як методу пізнання і предметної дії. Ці антиномії можна сформулювати таким чином: 1) діалектика може існувати як загальна філософська теорія (Гегель); діалектика не може бути абстрагована від тієї предметної дійсності, в яку вона безпосередньо вплетена (антигегелівська лінія); 2) діалектика існує об'єктивно як діалектика буття в цілому; — діалектика можлива лише як діалектика суспільного буття: діалектика природи є лише проекцією діалектики суспільства, практики, свідомого (ранній Лукач, неомарксизм). Перша антиномія ставить питання про можливість виділення діалектики як ряду загальних абстракцій, про існування її як «чистої» теорії у вигляді категорій і законів на кшталт гегелівської «Науки логіки». Друга конкретизує це питання у площині практичної взаємодії суб'єкта і об'єкта, людини і світу.

Автор не обминає цих антиномій, втім експліцитно й не формулює. Вони немовби знімаються шляхом обстоювання основної думки праці: соціально-практична функція матеріалістичної діалектики може бути розкрита за умови її розуміння як інструмента особливого виду людської активності — творчої діяльності. Відтак дослідження співвідношення діалектико-матеріалістичної теорії і практики переводиться в площину практичного застосування (використання) першої як всезагальної теорії конкретними, історично і соціально-культурно визначеними творчими суб'єктами. Об'єктивно це приводить до діалектичної суперечності в такому її вигляді: матеріалістична діалектика, що співвіднесена із всезагальним змістом практики (а отже, й «спрацьовує» лише тоді, коли прикладається до всезагальних визначень останньої), застосовується до певних конкретних, окремих визначень практики, які не мають характеру належної всезагальності (тобто вона обмежується конкретною мірою окремих актів діяльності і водночас поширюється конкретним суб'єктом діяльності за ці межі). Ця суперечність, що фіксується автором як парадокс (на мій погляд, така фіксація зачіпає лише зовнішню форму виявлення даної суперечності), розв'язується (як сказав би Гегель, «zu Grunde

ІЩЕНКО Юрій Анатолійович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії АН УРСР.

* Волинка Г. И. Социально-практическая функция материалистической диалектики. — Киев: Вища шк., 1988. — 199 с.

gehen») лише на основі розуміння суб'єкта як носія творчої активності. І логіка міркувань Г. І. Волинка цілком слушно підводить його до висновку: «Смисл проблеми взаємодії теорії з практикою зникне, якщо абстрагуватись від індивідів, які цю взаємодію здійснюють» (с. 11). При цьому він конкретизує, так би мовити, витоки творчого (а, отже, й суперечливого) буття діалектики як універсальної теорії розвитку, справедливо вбачаючи їх у сфері людської суб'єктивності, і у такій формі її кристалізації, як людська позиція. Він підкреслює: «Тільки завдяки постійному прогресу людської суб'єктивності на основі сприйняття і засвоєння прогресивних тенденцій зовнішнього світу людина перетворюється на дійсний суб'єкт соціально-практичної творчості, який застосовує діалектико-матеріалістичну теорію в своїй практичній життєдіяльності» (с. 10). Сама ж позиція, на думку автора, «стаповить людський компонент змісту діалектики, поєднує її світоглядні, гносеологічні і методологічні орієнтації в єдиний комплекс, свідоме прийняття якого забезпечує поворот теорії до нагальних проблем практики» (с. 10—11).

Отже, Г. І. Волинка окреслює проблемне поле дослідження: розглянути соціально-практичну функцію матеріалістичної діалектики крізь призму її внутрішньої орієнтованості на суб'єкта творчої діяльності. Однак в осмисленні цієї проблеми він обирає традиційний — від поняття практики — шлях аналізу, починаючи розгляд діалектико-матеріалістичної теорії як системи, а краще було б сказати світу знання, хоча й приділяє велику увагу її світоглядним основоположенням (§ 1). Передусім, як мені здається, автор у даному параграфі недостатньо розкриває положення про те, що *знання*, яким би воно не було об'єктивним, завжди є *знанням людини*. По суті він абстрагується від суб'єктивної форми його організації. Реальний суб'єкт немовби виноситься за дужки системи знання. Така процедура, як відомо, характерна для природничо-наукового типу організації пізнання і сягає своїм корінням класичного ідеалу раціональності. Філософія Нового часу, яка, з одного боку, орієнтувалась на цей ідеал, а з другого — сприяла його обґрунтуванню, в своїх теоретико-пізнавальних побудовах також намагається редукувати суб'єкт, «очистити» свідомість від суб'єктивності (остання завжди досягненню об'єктивної істини). Та водночас таке очищення свідомості, як це добре показано в працях Н. В. Мотрошилової, М. К. Мамардашвілі, К. С. Бакрадзе, обертається усвідомленням її глибини і вкоріненості в бутті: «чисті» розум і мислення виявляються складними утвореннями, від яких так і не вдається відторгнути соціальні й історичні характеристики. З'ясовується ця обставина в класичній німецькій філософії і, насамперед, в ідеалізмі Канта, де за поняттями «априорного» та «трансцендентного» якраз і приховуються культурно-історичні визначення пізнання. Але повною мірою діалектична взаємозумовленість суб'єктив-

ного і субстанційного (соціально-історичного) виявляється в філософії Гегеля. Саме в його системі, орієнтованій, до речі, теж на науку в її класичному розумінні, ця взаємозумовленість виступає основою розгорнення концепції діалектики як загальної теорії розвитку, побудова якої має на меті обґрунтувати ідею субстанції як суб'єкта. Гегель розуміє, що подолати парадокс «очищеного» розуму можливо лише на шляху віднаблення тих «механізмів» його об'єктивування, які з невідмінністю повертають йому в результаті роботи свідомості його ж, але вже очищений соціальний і культурний зміст. Такі механізми Гегель, як відомо, знаходить в доцільній предметній дії (свідомості). Це відкриття Гегеля високо оцінив Маркс, вказавши водночас на його ідеалістичну обмеженість, яку він передусім вбачав у спритуалізації суб'єкта.

Матеріалістичне переосмислення гегелівської діалектики дало можливість К. Марксу виявити прихований телеологізм і провіденціалізм гегелівської діалектики, яка в цілому спрямована в минуле. Це сталося завдяки подоланню гносеологізації суб'єкта, розкриттю соціально-практичних і культурно-історичних вимірів його буття. «...Подібно до того як усе природне повинно *виникнути*, так і *людина* має свій акт виникнення, *історію*, яка, однак, відбивається в її свідомості і тому як акт виникнення є актом виникнення, який свідомо знімає себе. Історія є справжня природна історія людини»¹.

Розуміння цієї обставини має велике методологічне значення для правильного введення суб'єкта (людської суб'єктивності) в теорію. Особливо важливу роль дана методологічна вимога відіграє в соціально-гуманітарних дисциплінах, де життєдіяльність людини виступає результатом водночас об'єктом пізнання. І, звичайно, ця методологічна установка має реалізуватися в такій специфічній сфері знання, як філософія, зокрема в побудові теорії матеріалістичної діалектики. Тому мені уявляється редуccionізмом підхід, коли автор, розмірковуючи над змістом діалектико-матеріалістичної теорії, одразу намагається встановити її об'єкт — «універсальний, такий, що охоплює природу, суспільство і суспільну свідомість, зв'язок явищ» (с. 90), який, щоправда, це уточнюється, включає людину. За цим визначенням, як мені здається, приховується та ж сама установка природничо-наукового раціоналізму на елімінацію суб'єкта з пізнавального відношення. Як наслідок, і «людський компонент» змісту діалектики відшукується на шляху з'ясування місця людини в системі універсуму (метафора?), а не в практичній життєдіяльності. Це, на мій погляд, суперечить основній думці праці, яка полягає в доведенні, що людський компонент, а краще сказати б, зміст діалектики полягає в соціально-практичній позиції людини (там же). І тому, як видається з огляду на цей бік проблеми, схе-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 150.

матичним виглядає твердження автора, що «позиція (?) людського компонента діалектико-матеріалістичної теорії — це позиція усуспільненого людства, позиція світу в цілому, позиція всесвітньої і гармонійно розвиненої людини» (с. 91).

Послідовно реалізуючи установки свого аналізу, Г. І. Волинка, проте, виходить, на мій погляд, на дуже цікаву і малорозроблену проблему — розкриття соціально-практичної функції діалектики крізь призму її людинотворчого смислу, що виявляється в процесі розв'язання проблеми. Як слушно підкреслює автор, цей смисл розгортається у певній послідовності взаємодії свідомості і буття (с. 166). При цьому в монографії показується об'єктивна детермінація проблемної ситуації і моменти рефлексивної «зустрічі» з нею, які детерміновані не лише об'єктивно, а й суб'єктивно (самовизначення суб'єкта творчості, виявлення його мотивацій). Людська суб'єктивність, включена в практику і як її момент, і як особливий, за висловом автора, «епіцентр буття», виступає джерелом творчої активності суб'єкта (с. 164). Тут перед Г. І. Волинкою, з моєї точки зору, відкривалося широкое поле аналізу соціально-практичної функції матеріалістичної діалектики не тільки в плані діяльнісного тлумачення творчості, але й з боку включеності останньої в комунікативні процеси, в яких суб'єкт творчості насамперед і виявляє свою практичну позицію, а отже, й самовизначається щодо реальних суперечностей буття. На жаль, більш вичерпно цей план аналізу реалізувати Г. І. Волинці в своїй монографії не вдалося.

Між тим цей зріз аналізу дуже конструктивний. Він дає можливість розглянути практичну функцію діалектики в контексті становлення способів розуміння людиною свого життя й історії як носіїв діалектичних мислительних структур. Для обґрунтування цієї думки є принаймні три підстави. По-перше, якщо розглядати питання в історико-філософському аспекті, свідомо діалектика виникає в контексті творчого пошуку («еристика», «евристика»), спрямованого на взаємопорозуміння у спілкуванні і виступає як «діалогіка» (мистецтво вести діалог). Згадаймо, зароджуючись як свідомий мислительний прийом у Сократа, вона виступає і як певний спосіб, манера, стиль спілкування, а відтак і як спосіб розуміння життя. Отже, можна припустити, що за своїми культурно-історичними і практичними витоками діалектика — комунікативно-герменевтична. У такій функції діалектика як еристика попервах і виявляє свою практичну сутність і роль.

Цьому твердженню, на перший погляд, начебто суперечить давно досліджувана «стихійна діалектика» стародавньокитайської і стародавньохіндської думки, іонійської, мілетців та ін. Але якщо взяти до уваги, що натурфілософські картини світу, як і космогонічні міфи, виникають як певний спосіб світоутлумачення і світорозуміння, то не лише зайвий раз підтверджує комунікативно-герменевтичну природу ді-

лектики як способу осмислення світу. Можна зробити, мабуть, дещо сильне припущення: боротьба, взаємодія, збіг таких протилежних начал, як «чоловіче» — «жіноче», «світле» — «темне», «добре» — «зле» та ін. є спроектований назовні в уособлений формі діалог людини із світом, скажімо, відомого і невідомого, пізаного і непізаного, доброго і ворожого — діалог, який має комунікативно-герменевтичну природу. Він регулюється і орієнтований, звичайно, первісними нормами і цінностями спілкування — різного роду «табу» і ритуальними приписами.

По-друге, «замкненість» діалектики на людську суб'єктивність підтверджується психологічними дослідженнями: континентальність переживання дійсності, в напрузі якого виникають і щезають смисли, відбуваються взаємовплив і взаємопереходи настроїв, почуттів, вражень, утворює той фон неясного знання, котрий на рівні рефлексії становить невідчужено-особистісну основу діалектики практичних рішень (здійснення вибору), тобто їх прийняття з урахуванням «того» й «іншого», «двох сторін медалі», «протилежних точок зору» тощо. Мабуть, саме ситуація вибору (необхідність його здійснення, прийняття практичних рішень) сприяє формуванню стихійної діалектики мислення (на наявність фрагментів стихійного діалектичного мислення в буденно-практичній свідомості вказує ряд дослідників — див., наприклад: Автономова Н. С. Рассудок. Разум. Рациональность. — М., 1988. — С. 166). Зауважимо, що й плінність смислів, переживань, почуттів є по суті відображенням багатоманітності практичних ситуацій спілкування, розуміння і нерозуміння, в які потрапляє людина.

По-третє, в замкненості діалектики на суб'єктивність людини (як суб'єкта конкретної діяльності і спілкування) власне і виявляється, на мою думку, людський зміст діалектики — світоглядно-моральнісна основа розв'язання практичних суперечностей, оскільки останні виявляють свій смисл для суб'єкта лише за умови, коли той має можливість вільно самовизначатися в своїй діяльності і спілкуванні. Ця основа простежується як на індивідуальному рівні — трагічна діалектика вибору («або-або» Кіркєгора) і діалектика «примирення з дійсністю» Гегеля, так і на всезагальному — скажімо, в «діалектичному» обґрунтуванні «теорії посилення класової боротьби» (І. В. Сталін). За всіма цими концепціями діалектики стоїть певна світоглядна і моральнісна позиція їх творців.

Я торкнувся лише окремих, на мій погляд, ключових питань в цілому змістовній і цікавій книжці Г. І. Волинка. Вона по суті є першою в нашій країні монографією, яка підпорядкована основній ідеї — розкриттю соціально-практичної функції матеріалістичної діалектики в її заомовленості на суб'єкта творчої діяльності. Виходячи з певного розуміння соціально-практичних основ матеріалістичної діалектики, автор з марксистських позицій крок за кроком розкриває творчу функцію

діалектико-матеріалістичної теорії, особливо наголошуючи на ролі і значенні суб'єкта в її застосуванні. При цьому він намагається дати аналіз тих проблемних ситуацій, які, зароджуючись на стику взаємодії суб'єкта практики із сферою світогляду, знань, форм діяльності, ви-

кликають потребу в діалектиці як способі їх розв'язання. Звичайно, ця складна проблема не може не породжувати різні підходи до свого осмислення, один з яких і реалізовано в праці. Реалізовано, додам, творчо, на добротному професійному рівні.

* * *

Вопрос о применении материалистической диалектики к практике может быть конкретизирован как проблема реализации социально-практической функции диалектико-материалистической теории в разных системах предметной деятельности. Его раскрытие в этой плоскости выявляет активную, творческую роль субъекта в осуществлении связи «теория — практика». Вместе с тем деятельностный подход к исследованию социально-практического аспекта материалистической диалектики с необходимостью выводит на осмысление культурно-исторических условий ее функционирования и применения. Анализ диалектики в этом ракурсе дает возможность рассмотреть ее коммуникативно-герменевтическую функцию.

МІКРОРЕФЕРАТИ

СОЦІАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ — СОЦІОЛОГІЯ — СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

Кочергин А. Н., Марков Ю. Г., Васильев Н. Г. Экологическое знание и сознание.— Новосибирск: Наука, 1987. — 221 с.

В реферованій монографії розглядаються філософські засновки й історичні передумови становлення і розвитку соціальної екології. Аналізується статус цього наукового напрямку, його роль у розвитку сучасного наукового пізнання. Автори вважають, що соціальна екологія не підвладна традиційному розглядові в рамках дисциплінарного знання і навіть не може інтерпретуватись як просто «стикова» дисципліна. Вона являє собою складніше утворення, де відбувається своєрідна кооперація природничих, суспільних і технічних дисциплін.

Сфера екології виступає міждисциплінарною галуззю знання з комплексною орієнтацією на певний клас цілей людської діяльності. У цьому розумінні соціальна екологія покликана стати основою формування нових ціннісних орієнтацій, які дадуть змогу людині знайти своє справжнє місце в світі природи.

Особливу увагу в монографії приділено розвитку екологічної свідомості в умовах соціалістичного природокористування. Автори обґрунтовують положення про те, що оптимізація системи «природа — суспільство» потребує оволодіння трьома «видами природи»: зовнішньою природою, соціальною природою і внутрішньою

природою самої людини. Нерозвинутість або невідповідність одного з цих компонентів іншим гальмує вдосконалення й оптимізацію всієї системи.

У книжці аналізуються пізнавальна й регулятивна функції екологічної свідомості на її буденному, теоретичному і політичному рівнях. Показано роль екологічного виховання й екологічної освіти в усвідомленні особою соціально-екологічного ідеалу. Однією зі специфічних особливостей екологічної освіти автори вважають принцип «випереджаючого відображення». Він виявляється в тому, що людина, яка перетворює природу, повинна постійно оцінювати передбачувані наслідки (як найближчі, так і віддалені) з позицій певного екологічного ідеалу. Екологічна рефлексія має випереджати самий процес змінювання природного середовища під впливом факторів антропогенного походження.

Екологічна свідомість, підкреслено в книжці, міцно пов'язана з моральністю, вона вплітається в структуру екологічної діяльності як її духовного елемента. В наш час екологічна свідомість, на думку авторів, проймає всю структуру суспільної свідомості і може розглядатись як самостійна її форма.

П. Г. БАБАДЖАНЯН

УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ — СПРАВА ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ

19—20 квітня 1988 р. у Києві відбулася науково-практична конференція «Шляхи вдосконалення управління соціальним розвитком колективу об'єднання (підприємства)», організована Республіканським будинком економічної та науково-технічної пропаганди товариства «Знання» Української РСР разом з кафедрою наукового комунізму Київського політехнічного інституту та виробничим об'єднанням «Більшовик». У роботі конференції взяли участь працівники служб соціального розвитку підприємств УРСР і РРФСР, соціологи, психологи і викладачі вузів.

У доповіді В. З. Московського з погляду функціонально-цільового підходу розглядалися соціальні та управлінські аспекти соціального розвитку підприємств в умовах перебудови, актуальні проблеми, недоліки і перешкоди в роботі служб соціального розвитку підприємств. Доповідач наголосив на необхідності швидшої розробки системи соціальних нормативів.

У виступі Е. М. Фетисова (Москва) аналізувалися діяльність служб соціального розвитку на виробництві, якість методичної допомоги, що їм надає Радянська соціологічна асоціація, а також проблеми підготовки соціологів, взаємодії галузевих служб соціального розвитку і тих, що створюються на підприємстві; узагальнювався досвід розробки комплексних цільових програм. У запитаннях, адресованих доповідачеві, відчувалася песимізм соціологів, пов'язаний з низьким статусом соціології на підприємствах. У відповідь на це Е. М. Фетисов цілком слушно зауважив, що статус соціолога на підприємстві значною мірою залежить від нього самого, його освіченості, професіоналізму, наполегливості, а з другого боку, від соціологічної підготовки господарських керівників, яка залишає бажати кращого.

Велику зацікавленість присутніх викликала доповідь І. І. Травіна «Взаємодія соціального розвитку підприємства та територіальної спільності у сучасних умовах» (Ленінград). У ній йшлося про історичний аналіз проблеми суперечності між територіальним і галузевим плануванням соціального розвитку, можливості підприємства як агента соціального розвитку у нових умовах господарювання, проблеми функціонування регіонально-галузевих програм. Доповідач підкреслив актуальність інтенсивного підходу до розвитку соціальної сфери, вказав на частий незбіг інтересів трудового колективу і поселенської спільності території, на якій розміщене підприємство.

Найбільш дискусійною була доповідь Л. Е. Кесельмана (Ленінград) про

новий підхід до соціального розвитку колективу як розвитку соціальних відносин на підприємстві. Він переконливо довів помилковість зведення соціального розвитку до розвитку соціальної інфраструктури, підкреслив необхідність зниження відчуження робітника від праці через соціальний розвиток колективу та підвищення соціальної змістовності праці. Увагу привернув досвід роботи рад трудових колективів підприємств Ленінграда, в зв'язку з чим виникла дискусія серед присутніх про цілі та методи роботи рад трудових колективів, яка була продовжена на другий день на засіданні Круглого столу.

У доповіді Б. В. Тукумцева (Куйбишев) був узагальнений досвід роботи служб соціального розвитку 30 підприємств регіону, даний аналіз кадрової ситуації на підприємстві, а також проблеми управління соціальним розвитком з боку ради трудового колективу. На жаль, доповідач підтримав висловлену деякими з присутніх точку зору, що одним з показників соціального розвитку колективу є зниження коефіцієнта плинності кадрів. На наш погляд, в умовах господарського розрахунку цей показник втрачає своє значення.

Організаційним аспектам удосконалення управління соціальним розвитком колективу в межах системи управління виробничим об'єднанням було присвячено доповідь Г. М. Лебеда.

Вона зацікавила присутніх своєю практичною спрямованістю, а також порівняльним аналізом управління Сумського ВО ім. Фрунзе і Київського ВО «Більшовик».

У доповіді В. М. Паламарчука розглядався економічний аспект соціального розвитку. Доповідач наголосив на відсутності цілісного підходу до проблеми соціальних нормативів, вказав на необхідність планування територіального соціального розвитку на базі республіканських планів. Він також спинився на питаннях соціального розвитку Києва та взаємовідносин київських підприємств з містом. На обговоренні цієї доповіді виступили, зокрема, В. З. Московський, В. В. Павловський, І. І. Травін, підкресливши, що проблема розробки цілісної системи соціальних нормативів давно назріла.

Питанням соціального планування на підприємствах була присвячена доповідь Є. Я. Поволоцького (Ленінград), де були проаналізовані цілі управління соціальним розвитком, розглянуті історія та наслідки планування залишкового принципу фінансування соціального розвитку, розглянуто суперечності між економічним і соціальним підходом до працівника, під-

креслено правильність ставлення до нього як до суб'єкта суспільної системи цінностей. Диктат галузевого управління над територіальним доповідач пояснив збереженням суто економічного підходу до людини, при якому трудові ресурси прирівнюються до усіх інших ресурсів.

К. К. Грищенко спинився на наслідках утилітарного підходу до розв'язання соціальних проблем, коли соціальний розвиток розуміється як відтворення трудових ресурсів, підкреслив значення неформального соціалістичного змагання у розв'язанні соціальних питань. Особливо було наголошено на необхідності моральнісного підходу до питань соціального розвитку. Соціолог на підприємстві, підкреслив К. К. Грищенко, має стати комісаром перебудови.

В. В. Павловський зробив аналіз спроб розв'язання соціальних питань на виробництві у 60-ті роки, виділивши те позитивне, чим можна послуговуватися сьогодні. Самоврядування, сказав доповідач, — це добровільна участь кожного у повсякденному управлінні. Але ця участь стримується тому, що ради трудових колективів погано знають свої права, а господарські керівники не підготовлені зважувати на позицію колективу.

Про завдання соціолога у ході демократизації виробництва розповів В. М. Воробйов. Він розглянув етапи розвитку реальної демократії на ВО «Арсенал» ім. В. І. Леніна, узагальнив досвід роботи

рад трудових колективів багатьох підприємств міста, спинився на проблемах виборів керівників. На жаль, досить часто ці вибори, підкреслив доповідач, є виборами лідерів, а не їх програм діяльності, зокрема у соціальному питанні.

Про проблеми (а частіше — просто труднощі) діяльності відомчої служби соціального розвитку розповів С. М. Пономарьов. Це і специфічні умови соціального розвитку, і роз'єднаність соціологів на підприємствах галузі, і соціологічна некомпетентність керівників підприємств, і, як правило, першочергове скорочення посад соціологів, і пасивність самих соціологів на підприємствах, — словом, кожний соціолог може доповнити цей перелік.

Після обговорення доповідей відбулося засідання Круглого столу з питань діяльності рад трудових колективів. Присутні обговорювали проблеми виборів ради трудового колективу, розподілу обов'язків між членами ради, відносини ради з адміністрацією, з іншими громадськими організаціями підприємства, місце їх в управлінні соціальним розвитком колективу.

Конференція виявила головні проблеми соціального розвитку на підприємстві та вказала на деякі шляхи їх розв'язання. Вона не виробила універсальних рішень, але дала поштовх до діяльності.

В. З. МОСКОВСЬКИЙ,
В. М. ПОНОМАРЬОВ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ НОВУ КНИГУ:

Звиглянич В. А. НАУЧНОЕ ПОЗНАНИЕ КАК КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС.— 13 л.— 2 р. 60 к.— План 1989 г. № 10 (I кв.).

У монографії досліджується взаємодія пізнання і культури крізь призму основного світоглядного відношення «людина — світ», розкривається процес соціально-культурної детермінації пізнання в єдності його синхронних і діахронних аспектів. Генезис пізнання аналізується як зміна культурно визначених типів науково-теоретичної діяльності (споглядання, інтерпретації, «зведення» і «виведення») і домінуючих у них способів категоризації світу. Особливу увагу приділено світоглядній специфіці застосування знання в життєдіяльності суспільної людини. Показано, що світоглядна свідомість виступає тією сферою, в якій всезагальні характеристики пізнання і знання доводяться до рівня безпосередніх матеріалізацій у суспільно-виробничій, науковій практиці, в професійній культурі особи.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів.

ФІЛОСОФСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИ

Перед радянським суспільствознавством стоїть завдання глибокого вивчення проблеми людини. Певний внесок у його розв'язання робить книжка В. В. Москаленка*, присвячена філософським аспектам проблеми соціалізації особи.

Узагальнюючи значний історико-філософський, психологічний, соціологічний матеріал, автор пропонує розглядати соціалізацію як гранично широке поняття, котре охоплює всі сторони становлення і розвитку особи. На його думку, соціалізація — це «процес взаємодії індивіда і суспільства на основі предметно-перетворюючої трудової діяльності індивіда, результатом якої є конкретно-історична форма його соціальності» (с. 15). Такий підхід зумовив і логіку розгляду проблеми соціалізації як єдиного процесу — родового людського становлення індивіда і водночас набуття ним індивідуально неповторних соціокультурно зумовлених характеристик особи. У праці робиться спроба розкрити основні закономірності даного процесу. Особливу увагу приділено активності особи і діалектиці типізації й індивідуалізації.

Головний зміст процесу соціалізації, на думку В. В. Москаленка, полягає в активному опануванні особою соціального досвіду й історично визначених форм діяльності. Тому подальший хід міркувань дещо відрізняється від традиційного. Хоча наукова традиція спрямовує на розгляд основних вікових етапів соціалізації і тих навичок, того досвіду, що його набуває особа, а також на аналіз найвищих соціального середовища, в якому відбувається соціалізація (сім'я, школа, трудовий колектив та ін.), однак автор прагне віднайти насамперед внутрішній механізм соціалізації в розвитку здібностей особи.

Під здібностями в монографії розуміються «характеристики особи, котрі виражають міру опанування деякої сукупності діяльностей» (с. 105–106). За такого підходу, коли соціалізація — це передусім опанування історично визначених форм діяльності, а здібності — міра такого опанування, виявляється, що останні — це стрижень і регулятор соціалізації. Тому в другому розділі монографії міститься екскурс в історію вчення про здібності, коментуються сучасні дослідження з цієї проблеми. Поставивши перед собою завдання розглянути філософський аспект останньої, автор залучає до аналізу ті загальні суспільні закономірності, які лежать в основі людських здібностей, в тому числі проблему співвідношення роду і виду, індивідуального і суспільного.

* Москаленко В. В. Социализация личности: Философский аспект. — Киев: Высшая школа. — 1986. — 200 с.

На відміну від загальноприйнятого визначення здібностей як індивідуально-психологічних особливостей особи, які є умовою успішного виконання тієї чи тієї продуктивної діяльності¹, В. В. Москаленко пропонує інше — через принципи діяльності. З цього погляду «здібності становлять умови тих чи тих конкретних видів діяльності і формуються під впливом відповідної діяльності» (с. 105–106). Такий підхід дає змогу проаналізувати соціально-історичну зумовленість розвитку цих якостей людини у двох планах: з точки зору закономірностей суспільно-історичного розвитку здібностей людського роду і з погляду соціальних закономірностей розвитку окремого індивіда.

Особливу увагу приділено ролі історичних форм поділу праці. Детально аналізується принцип «від кожного — за здібностями» залежно від змісту і характеру праці за соціалізму і за комунізму і його співвідношення з принципами «кожному — за працею» і «кожному — за потребами».

Заключний розділ монографії присвячений соціалізації особи за соціалізмом і завданням виховання людини соціалістичного суспільства. Особливе значення в процесі соціалізації за соціалізмом, на думку автора, має комуністичний ідеал нового типу організації суспільного життя та ідеал людини. Тому головну увагу приділено аналізу діалектики соціальних ідеалів і дійсності, форм трансформації суспільного ідеалу в свідомості особи. Як надзвичайно важливий засіб розв'язання практичних виховних завдань автор розкриває побудову теоретичної моделі «ідеал нової людини».

Рецензована книга не позбавлена вад. Насамперед вони полягають в абстрактній постановці і розв'язанні проблеми соціалізації особи, в уникненні розгляду реальних суперечностей цього процесу на сучасному етапі. Наявна й певна ідеалізація сучасного стану виховання і розвитку особи. Так, наприклад, автор вважає, що сучасне соціалістичне суспільство вже розв'язало проблему створення всіх необхідних умов для всесвітнього і гармонійного розвитку особи, і специфіка формування нової людини полягає лиш у тому, «щоб вирішити завдання підтримання оптимальних і нейтралізації ушкоджуючих факторів, тобто зміст об'єктивних умов має бути «доведений» до особи засобами цілеспрямованого впливу». До того ж визначення цього змісту, а може, й «доведення», — за В. В. Москаленком, справа «різних організацій» (с. 188). Практично не розгляда-

¹ Див.: Краткий психол. словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. — М., 1985.

ються й суперечності, які виникають між інтересами окремої особи й інтересами суспільства загалом. Заради справедливості мусимо сказати, що книга В. В. Москаленка й не претендує на всебічне охоплення й розв'язання проблеми соціалізації особи, а становить насамперед своєрідний

філософський синтез основних досліджень із зазначених проблем, здійснених останнім часом у різних галузях знання. І як така вона, безперечно, зацікавить широке коло читачів.

Л. В. НИКОНОВА

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КАТЕГОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАУКОВОГО АТЕЇЗМУ

Однією з закономірностей і умов розвитку всякої наукової дисципліни є дедалі глибше і точніше пізнання змісту структури і функціонування її власного знання. Це стосується й наукового атеїзму, однією з найважливіших методологічних проблем якого нині є вичленення і систематизація його вузлових категорій. На жаль, до останнього часу ще не було ґрунтовних досліджень, які б вирішували це завдання.

Тим то й заслуговує на увагу рецензована монографія*, що в ній розкривається внутрішня логіка атеїзму, аналізуються основні категоріальні залежності і логічні зв'язки його понять, дається їх систематизація.

Розв'язуючи це завдання, автор зачіпає цілий ряд дискусійних питань: про предмет атеїзму, його структуру, місце в системі наук і т. д. і доказово обстоює погляд на науковий атеїзм як на відносно самостійну філософську дисципліну, що конкретизує історико-матеріалістичне розуміння такого специфічного феномена як релігія.

Це — синтезуюча наука, яка асимілює в певному аспекті дані конкретних наук і спирається на них.

Цікавим є розуміння автором об'єкту наукового атеїзму — особливого типу відношень людини і світу, які можуть набувати, залежно від свого характеру, чи то релігійного, чи то атеїстичного забарвлення.

У книзі розрізняється об'єкт і предмет наукового атеїзму. Проаналізувавши існуючі в сучасній науковій літературі дефініції, автор висновок, що зміст цього предмета становлять загальні закони і засоби утвердження цінності земного буття і свідомої діяльності людини шляхом науково-матеріалістичної критики релігії і суспільних відносин, які її породжують. Але, правомірно наголошуючи на позитивній творчій суті атеїзму, автор, керуючись таким підходом, як нам здається, упускає світоглядну спрямованість цієї науки.

У монографії показано, що атеїзм характеризується певною внутрішньою структурою, яка виражає об'єктивну логіку його предмета і включає, на думку автора, три основних елементи: наукове (марксистсько-ленінське) релігієзнавство, історію і теорію

атеїзму, теорію атеїстичного виховання. Виходячи з цього, П. Ю. Саух пропонує відповідний структурний тип системи категорій.

Внутрішня логіка наукового атеїзму, специфіка його категоріального апарата дають можливість говорити, що він являє собою полісистему категорій, яка включає в себе певні блоки. По-перше, науковий атеїзм оперує категоріями матеріалістичної філософії, які мають всезагальний характер; по-друге, категоріями суміжних наук, які перебувають у тісному зв'язку з атеїзмом; по-третє, категоріями власне атеїстичними. В кожному з цих блоків категорії знаходяться в тісному взаємозв'язку. Немає також неперехідної межі і між категоріями виділених блоків. Наприклад, поняття «свобода совісті» має правове походження, але в науковому атеїзмі наповнюється таким змістом, який дає цій категорії право на самостійне існування як саме атеїстичної.

Найдокладніше в монографії аналізується третій блок категорій атеїзму. Він розгортається в три понятійно-категоріальні ряди. Перший з них будується на основі вихідної категорії «релігія» і включає в себе такі вузлові категорії, як «релігійна свідомість», «релігійний світогляд» та ін., які в свою чергу утворюють умовні понятійні групи. Категорія «релігія» виступає основою розгортання всіх релігієзнавчих понять, у ході якого вони наповнюються новим, більш розвинутим змістом і вихідну категорію. При цьому в процесі наукового розгляду проводиться операція «об'єктивації» кожної з цих категорій, яка оголює їх внутрішню протиріччя, наявність в їх визначеннях суперечливих атрибутів. На цій основі розкривається предметний зміст релігійних уявлень.

Полярним релігієзнавчому ряду є атеїзмознавчий, який об'єднує категорії і поняття, що розкривають світоглядні основи атеїзму, його історію, сутність, рівні і форми. В основі цих категорій лежить позитивний матеріал науки, який об'єктивно протистоїть за змістом релігії. Розгортання даного категоріального ряду здійснюється в монографії на основі категорії «атеїзм». В цьому зв'язку дається аналіз таких вузлових категорій, як «атеїстична свідомість», «атеїстичний світогляд» та ін.

Третій ряд категорій, який є немовби «логічним остовом» теорії наукового атеїзму, становлять категорії, які розкривають

* Саух П. Ю. Категории научного атеизма. Философско-методологический анализ. — Львов: Вища шк., 1988. — 216 с.

ізму, включає в себе понятійно-категоріальний інструментарій, який відображує процес ідейного впливу на людей з метою вироблення науково-матеріалістичного світогляду і подолання релігійних вірувань. Розгортається він на основі категорії «атеїстичне виховання» і включає в себе такі вузлові категорії: «атеїстична пропаганда», «система атеїстичного виховання» та ін. Кожна з них також є складним понятійно-категоріальним вузлом і розкриває свій зміст за допомогою більш простих понять.

Межі, що ділять загальний категоріальний устрій марксистсько-ленінського атеїзму на основі вихідних категорій, мають, звичайно, умовний характер. Кожний понятійний ряд є відкритим підсистемою, тобто постійно обновляється і розвивається. Його, як і систему категорій в цілому, не можна уявляти собі як незмінний набір загальних понять, незалежних від розвитку людських знань. В монографії показано, що розвиток категоріальних рядів і їх складових здійснюється як по екстенсивному (розширення кола категорій), так і по інтенсивному шляху (збагачення і прирощення їх змісту).

Безумовно, з обраними автором принципами вичення побудови і систематизації категорій можна не погоджуватися, дискутувати. Наприклад, не зрозуміло, чому перевага надається саме структурному,

а не, скажімо, генетичному характерові системи. Залишилось не обґрунтованим зарахування категорії «соціалістична обрядовість» до категорій атеїстичного виховання. Помітна й певна фрагментарність в аналізі таких понять, як «ефективність атеїстичного виховання», «засоби, форми, методи атеїстичного виховання» та деяких інших.

Але загалом запропонована автором система категорій заслуговує на схвалення, бо дає можливість більш ефективно розгорнути внутрішню логіку учбового курсу атеїзму, визначити принципи і послідовність викладу науково-атеїстичних знань; по-друге, показавши атеїзм як цілісну систему, озброєно практику атеїстичного виховання важливими методологічними настановами; по-третє, постачає надійні і переконливі аргументи для спростування витончених форм фальсифікації марксистсько-ленінського атеїзму як науки сучасними його противниками. Відзначимо високу філософську культуру автора, обґрунтованість і вивірність його практичних рекомендацій, вдале поєднання ним глибини наукового аналізу з дохідливістю у викладі матеріалу. Вважаємо, що рецензована книга буде з інтересом зустрітута науковою громадськістю і всіма, кого цікавлять методологічні питання атеїзму.

М. В. ФІЛОНЕНКО

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Нещодавно побачило світ фундаментальне дослідження «Ідеологічний плюралізм: видимість і сутність»*. Ідеологічний аспект плюралізму не випадково стоїть у центрі уваги філософів-марксистів протягом останніх двох десятиліть. Це був період гострої ідеологічної конфронтації, зумовленої не лише світоглядними розбіжностями, а й економічними та політичними суперечностями між двома суспільними системами. Хвиля антикомунізму в буржуазній ідеології була своєрідним (і цілком закономірним) довершенням політичної конфронтації. Тому певна загостреність ідеологічного аспекту у рецензованій книзі цілком виправдана, оскільки в ній йдеться про реальну ідеологічну ситуацію 70 — початку 80-х років.

Безперечно, з позицій сучасного етапу активного революційного оновлення соціалістичного суспільства (коли динамізм кожного нового року після квітня 1985 р. зримо перевершує еволюційні темпи останніх десятиліть) можна досить критично оцінити певні стильові особливості книги,

наявність у ній оцінно-патетичних формулювань, характерних для праць з критики буржуазної ідеології попереднього періоду. Проте, застосовуючи сучасні критерії до праць недавнього минулого, не треба випускати з поля зору підхід К. Маркса до «історичності» як моменту історичності. Варто враховувати соціально-історичний, ідеологічний, філософський контекст, що зумовив особливості змісту і стилю тієї чи іншої праці, оцінювати її з позицій реального приросту знання в аналізі актуальної філософської проблематики.

Обличчя рецензованої книги визначає насамперед багатограний діалектичний підхід до проблеми ідеологічного аспекту плюралізму, виявлення зв'язку цього аспекту з соціально-історичними, політичними реаліями капіталізму. Онтологічний, етичний, аксіологічний, соціально-політичний аспекти плюралізму дістали ґрунтовне висвітлення у відповідних розділах монографії. Автори досягають, на наш погляд, найбільшої переконливості у своїй критичній аргументації щодо буржуазних концепцій плюралізму саме тоді, коли простежують зв'язок ідеалістичних філософських конструкцій із об'єктивними структурами сучасного капіталістичного

* Идеологический плюрализм: видимость и сущность / Редколл.: Б. Н. Бессонов, И. С. Нарский, А. В. Момджян, Г. М. Сергеев. — М.: Мысль, 1987. — 314 с.

суспільства, показують опосередкованість цього зв'язку соціально-класовими, політичними орієнтаціями буржуазної ідеології. З огляду на це з'ясовується, що гносеологічний плюралізм, наприклад, не є суто суб'єктивістською, довільною філософською позицією, а своєрідно відображає об'єктивну ситуацію, в якій опинився буржуазний індивід за сучасних умов. Так, концепція «позитивного» екзистенціалізму італійського філософа Н. Аббаньяно спрямована на те, щоб на ґрунті ідеалізму осмислити питання: як захистити індивіда «від деспотизму інституцій, керівників суспільного життя, як допомогти йому зберегти оптимізм у складному і тяжкому житті ХХ ст.» (с. 62)? Інша річ, що це завдання лишається теоретично не розв'язаним, оскільки спирається на абсолютизацію окремих аспектів буття індивіда в капіталістичному суспільстві, зокрема, на протиставлення гетерогенності цього буття законодамірним тенденціям його розвитку. В процесі аналізу плюралізму в сучасних соціально-політичних концепціях країн Заходу цілком правомірно підкреслюється, що «сама постановка питання про свободу теоретиками плюралізму ще не розв'язує питання про дійсну свободу людини в умовах буржуазного суспільства» (с. 127).

Звернення до критичного аналізу методологічних підходів у сучасних буржуазних ідеологічних концепціях плюралізму дає змогу авторському колективі не тільки здійснити їх конструктивне теоретичне дослідження, а й виявити деякі нові аспекти в марксистському філософському осмисленні проблеми плюралізму. Це стосується, зокрема, параграфа, де розкривається співвідношення етичного плюралізму і моральних орієнтацій індивіда, соціальної групи, суспільства (с. 181—206). Новий, на наш погляд, матеріал пізнавально-інформаційного характеру поданий у параграфах, в яких йдеться про плюралістичні концепції позитивістів Росії на рубежі ХІХ—ХХ ст., буржуазну аксіологію і плюралістичні ціннісні орієнтації, зв'язок концепцій анархо-синдикалізму і плюралізму. Безперечно, на позитивну оцінку заслуговує бібліографія, що завершує дане дослідження.

Водночас рецензована книга не позбавлена «полегшених» підходів до критичного аналізу ідеологічного плюралізму, перебільшення ваги виявлення методологічної та теоретичної логіки концепцій буржуазних філософів. Найбільшою мірою цим вадами страждає останній, третій розділ праці, а також «Висновки».

Констатуючи науковий внесок авторів монографії «Ідеологічний плюралізм: відомість і сутність» у розробку кола проблем, пов'язаних з критичним аналізом сучасних буржуазних концепцій плюралізму, підкреслимо, що це коло на сьогодні далеко не вичерпане. Оцінка даного дослідження як узагальнюючого жодною мірою не свідчить про те, що проблема ідеологічної суті плюралізму за сучасних умов вичерпала себе або ж повинна бути «приглушена», знята. Таке враження може виникнути у зв'язку із фактом введення в контекст діалектико-матеріалістичного мислення понять «соціалістичний плюралізм», «соціалістичний плюралізм думок», плюралізм інтересів, суперечностей та ін. Стосовно цього зауважимо, що актуальність ідеологічного аспекту плюралізму не зникає. Навпаки, вона повертається новими сторонами, що потребують, відповідно, пошуків нових підходів, дальшого розширення дослідницького діапазону у напрямі чіткої диференціації плюралізму як поняття діалектико-матеріалістичного мислення і як теоретичного напрямку (концепції) буржуазної філософії. Актуальним є також вивчення об'єктивних процесів і в капіталістичному і в соціалістичному суспільстві, їх специфіки у якісно відмінних одна від одної суспільних системах, що створюють передумови для розрізнення соціалістичного і буржуазного плюралізму як аспектів об'єктивної реальності.

Вважаючи доцільним оперування в контексті діалектико-матеріалістичної філософії поняттям плюралізму для осмислення відповідних процесів об'єктивної дійсності, підкреслимо, що такий підхід не тільки не означає конвергенції діалектичного матеріалізму та буржуазних філософських концепцій, а, навпаки, дає змогу теоретично чіткіше зафіксувати соціально-класові відмінності капіталізму і соціалізму, революційні зміни в соціалістичному суспільстві на новому етапі його розвитку. На відміну від діалектико-матеріалістичного методу осмислення сучасної реальності в усій її суперечливості і цілісності, буржуазна філософія плюралістичної орієнтації абсолютизує лише окремі аспекти розвитку об'єктивної дійсності (наприклад, ізолює плюралізм від закономірного розвитку соціальної цілісності), що нерідко призводить до метафізичної односторонності та ідеалізму, відкидання інших, альтернативних щодо капіталізму, шляхів розвитку людства.

А. Т. ГОРДІЄНКО,
Н. П. ПОЛІЩУК

ВІД ПЛЮРАЛІЗМУ ДО АНАРХІЗМУ

[Критичний аналіз філософії П. Фейєрабенда]

Зростання соціальної ролі науки в наші дні зумовило суттєві зміни і в самому науковому пізнанні. Останні зробилися

предметом методологічного осмислення як у радянській, так і в зарубіжній філософії. У сучасній буржуазній методології

науки відбулася переорієнтація з дослідження усталених структур наукового знання до аналізу проблем його розвитку. Ця переорієнтація дістала вияв у кризі неопозитивістської методології науки і створенні нового образу науки в рамках постпозитивізму. Критичному аналізу філософії одного з найрадикальніших представників постпозитивізму — П. Фейєрабенда в контексті новітніх тенденцій в буржуазній філософії науки і присвячена рецензована монографія*.

В першому розділі досліджується питання про те, як виник «анархізм» в теорії пізнання. В другому — розглядається програма «анархістської» теорії пізнання. В третьому — аналізується проблема несумісності теорій у «теоретичній навантаженості» знання у зв'язку зі зростанням пізнання і його раціональною реконструкцією, а також спростовуються нові «аргументи» на захист анархізму, пов'язані з широким тлумаченням раціональності.

Насамперед відзначимо ту думку, що «анархізм» в теорії пізнання не є екстравагантною вигадкою П. Фейєрабенда, а має соціальні і теоретичні корені. Тенденція до світоглядного плюралізму, до зрівняння різних і навіть протилежних ідеологій, традицій, культур — одна з характерних рис сучасної буржуазної філософії. Водночас відкрито захищати постулати «гносеологічного анархізму» наважуються лише деякі методологи науки (Е. Лагг, А. Наес, Х. Шпінер та ін.). Багато прихильників анархізму в сучасній буржуазній соціології пізнання (Б. Барнс, І. Елкана та ін.). Значно ширше коло «прихованих анархістів».

Автор детально показує, що відносини між «гносеологічним анархізмом» і традиційною західною методологією науки мають складний характер. П. Фейєрабенд гостро критикує сучасну буржуазну філософію науки. Проте, заперечуючи ортодоксальну методологію на словах, його філософія на ділі обтяжена її основними хибами і недоліками. Традиційна буржуазна методологія науки не визнає анархізму, але неявно тяжіє до нього.

«Гносеологічний анархізм», як вдало показав автор, цікавий саме тим, що він сприймає новітні тенденції буржуазного філософствування (спітєз позитивістських і соціально-антропологічних орієнтацій, постулат гносеологічного, світоглядного і соціального плюралізму, екліктика консерватизму, лібералізму і лівого радикалізму та ін.). Водночас «гносеологічний анархізм» має перехідний характер. Його можна розглядати, по-перше, як завершення розвитку «критичного раціоналізму» та «історичної школи»; по-друге, як продовження методологічної тенденції побудови «плюралістичних моделей науки»; по-третє, як початок новітньої тенденції соціокультурного дослідження знання —

так званої антропології пізнання. Тому критичний аналіз «гносеологічного анархізму» дає ключ до розуміння цілої низки сучасних процесів розвитку західної філософської думки (с. 9).

Заслужовує на увагу аналіз різних типів плюралізму в концепції П. Фейєрабенда. Автор йде далі традиційної критики пізнавального і методологічного плюралізму американського філософа. На його думку, ці два типи плюралізму доповнюються світоглядним і соціальним плюралізмом. Однак, зважаючи на те, що, за Фейєрабендом, наука є феноменом культури, правильніше було б говорити, що соціально-культурний та світоглядний плюралізм не так доповнює пізнавально-методологічний, як перебуває в основі останнього. Саме несумісність різних типів практики і культури зумовлює незіставність різних методологій і теорій. Заперечуючи емпіристський редукціонізм (зведення теоретичного знання до емпіричного), він приходить до «редукціонізму напакки», котрий зводить емпіричне знання до теорії.

На останній суперечності спливають деталіше. Вона пов'язана з тезою про «теоретичну навантаженість» знання. Цю тезу Фейєрабенд доповнює важливішою для нього тезою — про «ідеологічну навантаженість» знання. В розвитку знання, вважає вчений, домінуючу роль відіграють світоглядні чинники, а саме наука розвивається в широкому соціокультурному контексті, що включає економіку, політику, ідеологію та ін. Щодо постановки питання, підкреслюється в рецензованій книжці, тут зроблено крок уперед порівняно з «критичним раціоналізмом» й «історичною школою». Проте у спробах його розв'язання значні суперечності концепції американського філософа виявились нездоланими.

Найбільший інтерес, на наш погляд, становлять ті сюжети монографії, де автор не обмежується критичним розглядом новітніх тенденцій в розвитку сучасної буржуазної філософії науки, а вдається до марксистського аналізу тих проблем, що їх гостро поставила сучасна методологія науки. Розглянемо деякі з них.

Конкретизуючи поняття традиції, автор розрізняє в ній два рівні: стабільний і мінливий. Завдяки першому в науку транслюється через картину світу і стиль мислення інваріантний зміст суспільної практики, який виражається у філософських принципах. Це — ядро традиції, що забезпечує її збереження і певну стабільність науки в рамках даного типу соціальності. Другий рівень традиції відображає функціонування картини світу і стилю мислення в самій науці. Він становить сукупність інтерпретаційних ресурсів пізнання, котрі забезпечують процес перестройки наукового знання, є передумовою наступності. У цьому зв'язку автор пропонує цікаву типологію розвитку в науці.

Перший тип наукових революцій може бути названий «революцією-ретро». Мається на увазі, що численні фундаментальні трансформації в розвитку науки є ре-

* Касавин Н. Т. Теория познания в плену анархии: Критический анализ новейших тенденций в буржуазной философии науки. — М.: Политиздат, 1987. — 191 с.

зультатом висунення на перший план традиції, яка вже існувала, але перебувала в тіні (наприклад, відродження традиції античного атомізму).

Якоюсь мірою протилежна цьому типові революції ситуація виникнення нової традиції в рамках уже існуючої. Прикладом такої ситуації може бути виникнення нескладової геометрії в ході дослідження п'ятого постулату геометрії Евкліда.

Революційна перебудова в науці інколи є наслідком перетину «траєкторій» двох і більше традицій (скажімо, програма Ньютона, яка об'єднала традиції англійського емпіризму, платонізму, античного атомізму, механіцизму та «натуральної магії»). Це — приклад «революції-синтезу».

Цікавою також є типологія самих традицій. Виходячи із способу відношення людини до світу, автор виділяє три головні типи традицій: практичні, духовно-практичні, теоретичні.

До першого типу належать виробничо-економічні і політико-практичні традиції, в яких здійснюються нагромадження, обробка і поширення соціального досвіду в сфері виробничих і політичних суспільних відносин. Другий тип — це культово-регулятивні (міфічні, релігійні, побутові, художні) традиції спілкування і масової свідомості. Ці традиції акумулюють і поширюють соціальний досвід, дистильований практичною традицією. Третій тип — наукові, філософські, протонаукові і теологічні тенденції. Їх спільність — в ідентичному способі засвоєння соціального досвіду, виробленого практичною і духовно-практичною традицією.

Становить інтерес і аналіз проблеми раціональності. На думку автора, основні ознаки, які традиційно приписують раціональності (доказовість, логічність, істинність, доцільність, ефективність, економічність), похідні від деякої більш загальної основи, а саме: соціального змісту діяльності. Раціональність всякої діяльності полягає в її здатності задовольняти певну соціальну потребу. На основі зв'язку діяльності з ієрархією соціальних потреб можна виділити рівні самої раціональності. Можна піти ще далі і поставити питання про раціональність самих потреб. Деяка потреба раціональна, якщо її задоволення сприяє соціальному прогресові, нераціональна — якщо не має до нього реального стосунку, ірраціональна — якщо суперечить йому. Виникає потреба типології раціональності, що передбачає принаймні такі засади: спосіб освоєння дійсності, тип суб'єкта (с. 163—171). На жаль, ці слушні думки автора не дістали належного розвитку і аргументації.

Ще одне побажання, яке виникло під час роздумів над книгою, зводиться ось до чого. Цікаві думки автора з приводу таких понять, як «раціональність», «традиція», розкидані по всій книзі. Непогано було б викласти їх більш чітко і в одному місці.

Загалом же рецензована монографія робить вагомий внесок у критику сучасної буржуазної філософії і, треба сподіватись, з інтересом буде зустрінуто всіма, хто цікавиться сучасною методологією науки.

В. П. ЗАГОРОДНЮК

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ НОВУ КНИГУ:

Йолон П. Ф., Крымский С. Б., Парахонский Б. А. РАЦИОНАЛЬНОСТЬ В НАУКЕ И КУЛЬТУРЕ. — 18 л.—3 р. 90 к. — План 1989 г. № 26. (1 кв.).

Монографію присвячено аналізу раціональності як проблеми розвитку наукового пізнання і культури. Розглядається категоріальний лад концепції раціональності, типи природничо-наукової та позанаукової раціональності, комунікативний аспект проблеми. Досліджуються методологічні і гносеологічні ракурси принципів раціональності. Показано світоглядне значення ідеї раціональності. Критично аналізуються деякі буржуазні інтерпретації раціональності.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, осіб, які цікавляться історією культури і філософією науки.

Б. ван ФРААССЕН. НАУКОВИЙ ОБРАЗ

Fraassen B. van. The Scientific Image.— Oxford: Clarendon Press, 1980.— 231 p.

Книга відомого канадського логіка та філософа науки Бас ван Фраассена присвячена розробці конструктивної альтернативи «науковому реалізму», яку автор називає «конструктивний емпіризм»¹.

Філософія науки передусім розуміється тут як філософія (когнітивної) дії вченого щодо наукової теорії. Що означає прийняти наукову теорію? По-перше, які моменти віри пов'язані з прийняттям теорії (гносеологічний вимір)? По-друге, з чим ще, крім віри, пов'язане прийняття теорії (прагматичний вимір)?

З погляду автора, моменти віри, пов'язані з прийняттям теорії, це тільки ті, що «вкривають феномен», тобто правильно описують, що спостерігається, або, як каже автор, є емпірично адекватними².

Отже, кредо конструктивного емпіризму: мета наукової діяльності — давати теорії, які є емпірично адекватними; прийняття теорії пов'язане лише з вірою у її емпіричну адекватність (нагадаємо кредо наукового реалізму: мета наукової діяльності — давати істинні теорії; прийняття наукової теорії пов'язане з її істинністю). Враховуючи різницю між «істинністю» та «емпіричною адекватністю», можна виділити три кардинальні питання, стосовно яких розходяться погляди конструктивного емпіризму і наукового реалізму: відношення теорій до світу, наукове пояснення, проблема модальності (значення імовірнісних суджень у фізичній теорії).

Відповіді на перше питання присвячені трьом першим главам книги: «Аргументи стосовно наукового реалізму», «Врятувати феномен», «Емпіризм та наукова методологія». Крім загальної критики наукового реалізму, тут аналізується проблема «спостережуване — неспостережуване». Автор відзначає, що це не філософська проблема перцепції, а суто внутрішня проблема науки: наука сама, малюючи картину світу, виділяє деякі її частини як спостережувані. Стосовно останніх ми маємо досліджувати саму науку (можливо, саме ту теорію, з якої ми виходимо), бо це емпіричне питання.

Отже, ми приходимо до «герменевтичного кола» у спробі інтерпретації наукової дії. Справді, прийняття теорії — означає вірити у її емпіричну адекватність, але останнє поняття включає поняття спосте-

реження. Якщо ж ми при цьому покладемо теоретичну відносність спостереження, то прийдемо вже до *ciculus viciosus*. Але Б. ван Фраассен виходить з того, що спостережуване не залежить від теорії, хоча розкривається в ній; це «спостережуване-для-нас», функція від того факту, що ми існуємо як організми в цьому світі. Отже, «спостережуване» — фундаментальне для конструктивного емпіризму поняття³.

У цій же частині книги розвинуті семантичний підхід до аналізу наукової теорії (що бере початок від П. Суппеса). Задати теорію означає задати множину структур (її моделей) і вказати ті, що репрезентують спостережувані феномени. В цих термінах емпірична адекватність теорії — це наявність такої її моделі, емпіричний частині якої ізоморфні всі структури спостереження. Дві теорії емпірично еквівалентні, якщо усі їх емпіричні структури ізоморфні. Як твердить автор, ці поняття не можливо експлікувати синтаксично. Синтаксичний підхід гносеологічного позитивізму не дає змоги розрізнити істинність та емпіричну адекватність (еквівалентність та емпіричну еквівалентність). Справді, якщо O — мова спостереження, а T_1 та T_2 — дві теорії, такі, що їх редукти в O тотожні, то (за теоремою Крейфа) теорії еквівалентні. Отже, вважає Б. ван Фраассен, синтаксичний підхід логічного позитивізму охоплює проблеми, які аж ні як не стосуються філософії науки (теоретичні терміни, редукційні речення, теорема Крейфа і т. ін.).

Вдаючись до з'ясування питання щодо наукового пояснення (глава 5, «Прагматика пояснення»), автор починає з відмежування від наукового реалізму. З погляду наукового реалізму, наука має на меті пошуки пояснення, але ніщо не є поясненням, якщо воно не є істинним. Тому якщо теорія пояснює факти, то це дає додаткові підстави для віри в її істинність. З погляду ж конструктивного емпіризму, навпаки, пояснення не є чимось новим щодо кореспонденції теорії і факту; воно не дає додаткових підстав для віри, крім тих, що є вже тоді, коли теорія «вкриває феномен», бо твердження, що теорія пояснює факт, не включає твердження, що вона істинна або навіть емпірично адекватна. Пояснення — це прагматичний феномен. Дискусії стосовно пояснення були хибними з самого початку, коли воно розглядалося як відношення теорії і факту, аналогічно дескрипції. Насправді ж це тримісне відношення: теорії, факту, контексту. Бути поясненим означає бути суттєво відносним,

¹ Епітет «конструктивний» вказує на те, що наукова діяльність — це скоріше конструювання, ніж відкриття.

² Крім віри, прийняття наукової теорії включає ще й спонування до певної програми досліджень, тобто спонування аналізувати будь-який майбутній феномен у концептуальних термінах даної наукової теорії.

³ Автор розглядає цю проблему як частину загальної проблеми вимірювання у фізиці.

бо пояснення — це відповідь (а не судження чи система суджень). Наукове пояснення — це не (чиста) наука, а застосування (аплікація) науки. Сказати: «Теорія пояснює факт» все одно, що сказати: «Є висловлювання, яке дає відповідь відносно цієї теорії на питання щодо інформації про цей факт». Оскільки пояснення — це різновид відповіді на питання, то у цій главі розробляється і логічна теорія питань.

Розгляду модальності присвячена шоста глава («Імовірність: нова модальність науки»). Мета автора — дати емпіричну інтерпретацію імовірності. Для цього розробляється частотна модель:

Множина ідеальних експериментів — це пара $Q = \langle K, E \rangle$, де K — множина результатів експерименту, E — множина пар $\langle G_i, S_i \rangle$ — така, що (1) G_i — злічене розбиття K , S_i — злічена послідовність елементів K (результуюча послідовність в експерименті i); (2) якщо $A_1 \dots A_n \dots$ не перетинаються і лежать у борелівському замкненні (БЗ) множин $G_1 \dots G_n \dots$, то існує експеримент $\langle G, S \rangle$, що об'єднання всіх $A (=B)$ лежить в БЗ G , ВЧ $(B, S) = \text{сумі ВЧ } (A_i, S_i) \text{ по всіх } i$, де ВЧ (A, S) — відносна частота елементів з A серед M -перших членів послідовності S , коли $M \rightarrow \infty$; (3) ВЧ (A, S) визначена для всіх $A \in G$ — таким чином, що сума ВЧ (A, S) для всіх $A \in G_i$ дорівнює 1; (4) якщо A належить до перетину БЗ G_1 та БЗ G_2 , то ВЧ $(A, S_i) = \text{ВЧ } (A, S_2)$.

Центральний результат автора: (1) для

множини ідеальних експериментів $Q = \langle K, \langle G_i, S_i \rangle \rangle$, $\langle K, \cup B \{G_i\}, PQ \rangle$ — імовірнісний простір, $PQ = x$ тоді і тільки тоді, коли ВЧ $(A, S_i) = x$ для всіх i — таких, що $A \in B \{G_i\}$; (2) якщо $\langle K, \Phi, P \rangle$ — імовірнісний простір, то існує множина ідеальних експериментів Q — така, що $P = PQ$.

Автор зазначає, що статистична теорія є емпірично адекватною, коли вона має хоч одну модель, таку, що різницею між прогнозованою і актуальною частотою при спостереженні можна знехтувати. У запропонованій частотній реконструкції імовірнісного простору ми маємо справу з альтернативними множинами послідовностей результатів експерименту. Принаймні одна з них відповідає актуальній послідовності. Тому автор наголошує, що прийняття частотної моделі як емпірично адекватної не змушує приймати її «модальні» деталі: ніяких модальностей немає при науковому зображенні світу, модальність з'являється в науці тільки у зв'язку з використанням модальної мови, тобто як модальність *de dicto*. У зв'язку з аналізом мови науки Б. ван Фраассен центральні проблеми вбачає у поєднанні зусиль «філософів натуральної мови» і «філософів науки», а також у розробці прагматички мови науки.

Ця книга ще раз підтверджує, що водорозділ між емпіризмом та реалізмом проходить, в кінцевому підсумку, через проблему *de dicto* — *de re* модальності.

В. И. ОМЕЛЬЯНЧИК

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ НОВУ КНИГУ:

Озадовская Л. В. ФИЛОСОФСКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ РЕГУЛЯТИВЫ ФИЗИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ. — 14 л. — 3 р. 10 к. — План 1989 г. № 7 (1 кв.).

У монографії досліджуються світоглядно-методологічні функції філософських принципів у фізичному пізнанні, які забезпечують зв'язок різних періодів культурно-історичного процесу. На матеріалах класичної і сучасної фізики розкривається взаємозв'язок філософського і природничо-наукового аспектів принципів просторово-часової організації фізичних подій, причинності й існування. Показано, що характерною особливістю даних принципів є те, що зміст філософських категорій, котрі входять до їх складу («простір», «час», «причинність», «існування»), розкривається за допомогою конкретних фізичних понять.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів вузів, усіх, хто цікавиться філософськими питаннями природознавства.

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, ВМІЩЕНИХ У ЖУРНАЛІ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА» 1988 РОКУ

XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання
філософських наук

Чорноволенко В. П. Про подолання
спрощених уявлень про соціальну
структуру радянського суспільства 1 3

Враження і нотатки

Прилюк Ю. Д. Перша «антибюро-
кратична конференція» (продов-
ження) 1 11
Прилюк Ю. Д. Перша «антибюро-
кратична конференція» (продов-
ження) 2 3
Прилюк Ю. Д. Перша «антибюро-
кратична конференція» (закін-
чення) 3 3

Наказ XIX Всесоюзної конференції
Комуністичної партії Радянського
Союзу 4 3

Теоретичні проблеми перебудови

Гапон Ю. А. (Запоріжжя). Виховна
функція виробництва і виробнича
функція виховання 3 17
Задірако П. С. (Одеса). Ленінські
ідеї боротьби за мир і реальності суча-
сної епохи 6 3
Огородник С. Я., Федосов В. М. То-
варно-грошові відносини в системі
суспільних відносин соціалізму 1 36
Поночовний М. І., Вировий В. І. Кри-
терії соціальної відповідальності 5 3
Сочинська С. І. (Одеса). Міжнаціо-
нальна сім'я як фактор формування
нової людини 6 8

Враження і нотатки

Черниш О. М. (Запоріжжя). Рушій-
ні сили перебудови: альтернатива чи
синтез? 5 8

Резонанс

Поступний О. М. (Харків). Концеп-
ція соціальної структури радянсько-
го суспільства: системність чи бага-
томанітність? 4 24

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Канигін Ю. М., Панченко В. М. Ін-
форматика: нова галузь науки 3 24
Козюлін О. М. (Москва), Мещеркін
О. К. (Москва), Пруднік Є. В. (Мо-
сква). Уроки широкомасштабного
експерименту 2 17
Кравченко А. І. (Москва). Соціальне
планування: проблеми і пошуки рі-
шення 4 14
Науково-технічний прогрес. Культ-
ра. Молодь. (Круглий стіл молодих
учених НДІ і вузів УРСР, редакції
журналу «Філософська думка») 4 7
Науково-технічний прогрес. Культура.

Молодь. (Круглий стіл молодих уче-
них НДІ і вузів УРСР, редакції жур-
налу «Філософська думка». Закін-
чення) 5 20
Пилипенко В. Є. Бригадна праця:
реалізація потенціалу колективності 3 32
Ручка А. О., Сакада М. О. Трудова
поведінка працівників промислового
підприємства 1 28

Соціологи повідомляють

Алексеев А. А. Оцінка вивільнення
часу трудящих унаслідок розвитку
сфери послуг 6 21
Кошечкіна Т. Ю. Молодь Києва:
ставлення до неформальних об'єднань 6 20
Небоженко В. С. Економічна рефор-
ма очима директора 5 29
Небоженко В. С. Що думають про хід
перебудови партійні активісти? 6 14

Колонка головного редактора

Не лише читач, а й співатор! 1 25

Актуальні інтерв'ю

Буде якість — буде і прискорення! 1 54
Знаюмтєсь: наш колега з В'єтнаму! 3 46
Нам потрібна соціалістична школа! 4 29
Соціологія — засіб взаєморозуміння 2 48
Чи потребує демократія регламента-
ції? (Уроки виборів у Радянській со-
ціологічній асоціації) 2 42
Що таке МДК «Соціологія особи»? 3 43

Rostra nostra

Данченко В. О. До питання про кон-
структивне знання 1 76
Кизима В. В. Філософія як апологія
розумності людського буття. (Про
конструктивність філософії сьогодні) 5 47
Малахов В. А. Для кого ж ми пише-
мо? (Про літературну адресованість
філософських текстів) 1 73
Межуєв В. М. (Москва). Бідні й надії
нашої філософії 2 59
Сагатовський В. М. (Сімферополь).
Негідний посередник: портрет бюро-
крата 4 65
Фріцханд М. (ГНР). Як дискутувати
по-новому? 2 56

Культура і світогляд

Андріанов В. М. (Москва). Соціаль-
но-філософський аспект поняття сві-
домості особи 2 28
Лобас В. Х. Світоглядний потенціал
лінгвістики 3 48
Миролюбова Л. Р. (Саратов). Деякі
методологічні аспекти дослідження
речового середовища як феномена
культури 1 64

Проблемні огляди літератури

Рябенко В. О. Духовне виробництво:
основні напрями філософського до-
слідження 2 34

Філософське розуміння людини

- Сагаатовська Л. Г.* (Сімферополь). Регуляція поведінки людини: на шляхах до цілісного осмислення . . . 6 41
- Сагаатовський В. М.* (Сімферополь). Людина як філософська проблема: теорія і практика . . . 6 23
- Сиземська І. М.* (Москва). Соціальне відтворення людини (Теорія питання і шляхи формування нової людини) 3 59
- Трифонов М. К.* (Сімферополь). Людина як суб'єкт наукового пізнання 6 33

Життя як творчість

- Колісник В. М.* Емоційна трудовитовність людини і проблеми виховання 5 53

Методологія наукового пізнання

- Баженко Л. Б.* (Москва). Редукція і її роль у розвитку наукового пізнання 3 67
- Баранов А. М.* (Москва), *Сергєєв В. М.* (Москва). До побудови типології природномовної аргументації 4 33
- Загороднюк В. П.* Категорії як форми цілепокладання 5 65
- Євстифєєва О. О.* (Калінін). Феномен віри і наукова творчість 3 78
- Карпунін В. А.* (Ленінград). Д. Пойа і І. Лакатос: два підходи до математичної евристики 5 74
- Костюк Н. Т.* Єдність аналітичних і синтетичних тенденцій у розвитку сучасного теоретичного знання 2 50
- Лазарєв Ф. В.* (Сімферополь). Інтерв'альний стиль мислення: джерела і ключові поняття 6 47
- Оконська Н. Б.* (Сімферополь). Історична біологія: соціальне і біологічне у сфері праці . . . 6 57

Методологія і методика конкретних соціологічних досліджень

- Крижановський О. В.* Соціальна якість продукції: проблеми експертної оцінки 4
- Топюк Л. М.* (Дніпропетровськ), *Полторак В. А.* (Дніпропетровськ). Стаціонарна система опитувань громадської думки в місті. (З досвіду створення СОГД в Дніпропетровську) . . . 4 47

3 історії вітчизняної філософії

- Смирнова З. В.* (Москва). «Завжди в русі» 1 78
- Нарський І. С.* (Москва). Останній філософський твір Д. Лукача . . . 2 84

Філософські проблеми історії культури

- Арутюнян А. А.* (Єреван). Відродження як європейський феномен 2 94
- Махарадзе М. К.* (Тбілісі). Питання грузинського Ренесансу в новітніх дослідженнях 2 105
- Мильников О. С.* (Ленінград). Співрізання ренесансної культури з етнокультурної точки зору . . . 2 111

- Сухов А. Д.* (Москва). Російське Передвідродження 6
- Тихомиров В. М.* (Запоріжжя). Філософські аспекти світогляду І. С. Тургєєва 3 82
- Філоненко М. В.* Православна концепція історії: традиційні ідеї і модерністські тенденції . . . 3 88

- Порус В. Н.* (Москва). Філософія техніки: огляд проблематики . . . 3 98
- Порус В. Н.* (Москва). Філософія техніки: огляд проблематики (закінчення) . . . 4 107

Ретроспектива

- Марахов Г. І.* Антикріпосницька агітація Я. В. Завадського . . . 4 71

Першодруки

- «Слово про закон і благодать» Іларіона Київського . . . 4 89

Діалоги

- Апанасенко Г. Л.* Соціально-економічні і медико-біологічні аспекти проблеми здоров'я 5 36
- Барякін В. М.* (Запоріжжя). Дослідження ноосфери як філософська і спеціальнонаукова проблема 2 73
- Плетников Ю. К.* (Москва). Дві концепції ноосфери 2 63
- Сидоров В. М.* Здоров'я — проблема суспільна . . . 5 42

Слово представникам спеціальних наук

- Артемко І. І., Моця О. П.* Поширення християнства в Київській Русі. (За археологічними даними) . . . 4 80

На допомогу учасникам методологічних семінарів

- Мокляк М. М.* Перебудова — етап якісного оновлення реального соціалізму, прискорення його розвитку 6 91
- Ширяєв Ю. І.* Становище і роль робітничого класу в розвинутих капіталістичних країнах . . . 5 90

Критика буржуазної ідеології

- Підступам буржуазного націоналізму — належну відсіч! . . . 4 112
- Підступам буржуазного націоналізму — належну відсіч! (Закінчення) 5 98

Наукові повідомлення

- Кальной І. І.* (Сімферополь). Фрідріх Енгельс про цивілізацію та її перспективи 6 63
- Лавриченко С. Л.* Суперечності соціалістичного міста (Загальносоціологічний аналіз) . . . 6 77

- Мазаєра Є. Б. (Харків), Паточкін В. Ф. (Харків). Мораль як форма практичної реалізації світогляду . . . 6 71
- Мартинюк Ю. М. (Сімферополь). Біологічні передумови свідомого відображення дійсності . . . 6 67
- Пясовський Б. В. Методологічні питання математики в працях радянських учених. (Історико-філософський огляд літератури) . . . 6 82
- Тягло О. В. (Харків) Формування системи основних понять про цілісність . . . 5 87
- Щученко В. О. (Ленінград). До питання про сутність культури . . . 5 81
- Горак Г. І. У відповідь на соціальне замовлення . . . 1 89
- Епштейн А. І. (Харків), Тростановський Ж. С. (Харків) Міждисциплінарні взаємозв'язки в гуманітарному пізнанні . . . 3 103
- Іщенко Ю. А. Люднотворчий зміст діалектики . . . 6 107
- Шрейдер Ю. А. (Москва). Сміслжиттєві проблеми в дзеркалі художньої літератури . . . 1 96

Наше листування

- Швайдак Ю. М. Фізична і числова інтерпретація статті 546 ВС із твору Платона «Держава» . . . 2 127

Банк нових ідей

- Васильєв С. О. Про антиномію «людське — нелюдське» . . . 5 63

Наукове життя

- Бургін М. С., Ішмуратов А. Т. На секціях «Математична логіка і теорія моделей», «Теорія алгоритмів, обчислень і програм», «Логіка наукового пізнання» і «Формальні моделі практичних міркувань» . . . 1 102
- Горинь В. І. (Львів). Іван Франко і світова культура . . . 1 111
- Громов М. М. (Ленінград). III Міжнародна конференція, присвячена тисячоліттю запровадження християнства на Русі . . . 4 119
- Малишко Л. М. Людський фактор: структура, сутність, шляхи активізації . . . 3 111
- Михальченко М. І. Перші кроки (Республіканська комплексна програма наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання на 1986 — 1990 рр.) . . . 2 124
- В. З. Московський, В. Н. Пономарьов. Управління соціальним розвитком — справа трудового колективу . . . 6 111
- Ніколько В. М. (Сімферополь). Проблема творчості . . . 3 110
- Зубов В. С. (Умань), Коваль А. У. (Умань), Редько М. М. (Умань), Шадохін А. М. (Умань). Людський фактор в аграрній політиці КППС на сучасному етапі . . . 5 108
- Плесьський Б. В. (Одеса). Удосконалення міжнаціональних відносин в умовах перебудови . . . 5 112
- Семашко О. М., Кузнецов О. О. Семінар-нарада з проблем естетичного виховання . . . 5 111
- Бондар С. В. Історико-філософська спадщина Аль-Фарабі . . . 3 117
- Бойченко І. В. Дослідження зв'язку науково-технічної революції і духовного розвитку особі . . . 2 131
- Бухалов О. Ю. Шляхи реалізації виховного потенціалу вузу . . . 5 118
- Василенко В. Л. Дослідження актуальних аспектів методології суспільствознавства . . . 3 112
- Возняк С. М. (Івано-Франківськ). Критичний аналіз еволюції і модернізму ідеології руського православ'я . . . 4 128
- Воропай Т. С., Звігялянич В. О. Розуміння як проблема марксистсько-ленінської гносеології: точки зору . . . 3 113
- Гордієнко А. Т., Поліщук Н. П. Ідеологічний плюралізм: підсумки та перспективи дослідження . . . 6 115
- Гринія О. І. (Львів), Шахов О. О. (Львів). Основні тенденції формування соціальної однорідності радянського суспільства . . . 2 130
- Гура В. К. Критичний аналіз теорії і практики сіонізму . . . 1 117
- Добросокін І. Г., Сластенко Є. Ф. Філософсько-політичний аналіз діалогу . . . 4 129
- Садокимов В. С., Звігялянич В. О. Історична єдність знання як проблема методології науки . . . 4 123
- Загороднюк В. П. Від плюралізму до анархізму. (Критичний аналіз філософії П. Фейєрабенда) . . . 6 116
- Звігялянич В. О. Соціально-екологічні системи: прогнози і футурологічні утопії . . . 1 113
- Казанцева С. О. (Москва), Журавський В. С. Фотографія в структурі масових комунікацій . . . 1 123
- Кизима В. В. На шляху до узагальнень у дослідженні художньої творчості . . . 1 120
- Кисельов М. М. Категорії матеріалістичної діалектики . . . 5 115
- Клюц Г. (НДР). Дослідження проблеми суперечності . . . 5 114
- Козан А. Б. (Запоріжжя). Мистецтво соціалістичного реалізму і творча активність народних мас . . . 1 121
- Колесников Ю. В. Соціальне знання і соціальне управління . . . 4 122

Рецензії

- Враження і нотатки
- Попович М. В. Четверті Арістотелівські читання . . . 2 125
- Хроніка . . . 1—6
- Роздуми над книгою
- Андрушко В. О. Про секрет методу В. М. Даниленка . . . 5 105

Кравченко В. І. Активна життєва позиція: оновлення змісту та особливості реалізації	2 133
Лавриненко Н. В. Соціальне самовизначення молоді	3 116
Лівенцов В. О., Балтін В. Ю. Лицемірство буржуазного гуманізму	4 134
Лобовик Б. О. Православ'я у пошуках філософських спільників	1 118
Малахов В. А. Мистецтво і цивілізація: ракурси взаємодії	4 126
Никонорова Л. В. Філософське дослідження соціалізації особи	4 130
Огірчук В. Г. Правда історії та неспроможність націоналістичних вигадок	4 130
Острянин Д. Х. Релігійна проблема в країнах соціалізму	4 131
Піддубний В. А., Кучерявий І. Т. Потреба у праці: формування і реалізація	4 121
Рижко В. А., Рижко М. А. Здобутки та проблеми формування методологічної культури вчених	1 115
Сморж Л. П. Національні традиції та інтернаціоналізація художньої культури	5 117
Табачковський В. Г. Дослідження категоріальної структури соціально-філософського пізнання	4 124
Філоненко М. В. Філософсько-методологічний аналіз категоріальної структури наукового атеїзму	4 132
Шкуринов П. С. (Москва). Сучасне прочитання «Критики чистого розуму»	4 132
Шпилюк В. А. (Львів), Гринів О. І. (Львів). Філософсько-методологічний аналіз суспільних відносин	1 112

Книжкова полиця

Воронкова В. Г., Кудінова А. О., Коваленко Н. Д., Батюк А. В. Викриття ідеологічних диверсій імперіалізму проти молоді	4 69
Ланюков В. С. Кадрове забезпечення стратегії прискорення	5 34
Журавський В. С., Кучерюк Д. Ю. Грані естетичної діяльності	4 88
Замлинський В. О. Неспроможність буржуазно-націоналістичних «теорій» держави	4 118
Семашко О. М., Приварников О. А. Соціологічні проблеми естетичної культури	1 88

Мікрореферати

Бабаджанян П. Г. Соціальна екологія — соціологія — соціальна політика	6 110
Омельяничук В. П. Від можливих світів до ситуацій	1 124
Омельяничук В. П. Б. ван Фрассен. Науковий образ	6 120
Анкета «Філософської думки»	1 125
Офіційний відділ	3 56 4 44

Покажчик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1988 року 6 121

Резюме англійською мовою 1—6

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ НОВУ КНИГУ:

Войтович С. А. ДИНАМИКА ПРЕСТИЖА І ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙ.— 8 л. — 1 р. 60 к.— План 1989 г. № 29 (III кв.).

У монографії розглядаються соціальні фактори диференціації оцінок престижу і привабливості професій у свідомості молоді, досліджується вплив оцінок громадського престижу на формування індивідуальних пріоритетів молоді в процесі її професійного самовизначення, особливості взаємозв'язку престижу і привабливості професій у динаміці. Аналізуються зміни критеріїв оцінок професій в індивідуальній і суспільній свідомості. Здійснено порівняльний аналіз даних повторних соціологічних досліджень, проведених у різних регіонах країни, для встановлення загальних і специфічних закономірностей в процесі змінювання престижу і привабливості професій.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, усіх, хто вивчає динаміку соціальних процесів соціалістичного суспільства.

P. S. ZADIRAKO. Lenin's Ideas of the Struggle for Peace and Realities of the Modern Epoch

Principles of new political thinking are a reliable basis of the effective international policy aimed at the strengthening of peace and collective security on the Earth. These principles creatively develop the teaching of Lenin on peaceful coexistence of different socio-economic systems.

S. I. SOCHINSKAYA. International Family as a Factor for Moulding Soviet Man

Intensive international communication favours the rapprochement of social nations and nationalities. Wide spreading of international families in the USSR is a consequence of this process. Potentialities of the international family in formation of the most important moral-political properties of the Soviet man—communist Weltanschauung, Soviet patriotism and Soviet internationalism, industry and so on—favour the conscious use of its educational potential.

V. N. SAGATOVSKY. Man as a Philosophic Problem: Theory and Practice

Man as a system-forming kernel of the Marxist philosophy focuses theoretical problems of the philosophy in himself and determines its practical directedness. As man is a peculiar integrity, its study demands a philosophic science of man as the Weltanschauung and methodological basis of complex science of man. A program is suggested for the systematic study and formation of man as a multidimensional integrity, whose essence forces are its integrative qualities and valuable "kernels" of the essence forces are life purports of human activities.

M. K. TRIFONOVA. Man as a Subject of Scientific Cognition

A comparative analysis of two large scientific revolutions (of the 17-18th centuries and contemporary one) permits one to trace how the sociocultural characteristics of the subject of the scientific cognition were changing during several centuries. The present-day situation is characterized by a change of keenness on instruments and mechanisms for the universal attention to the man as a subject of activities. Political, ecological and social problems nowadays prove to be most closely associated with this new comprehension of the leading aims of activities with its purpose-means correlation.

L. G. SAGATOVSKAYA. Regulation of Man's Behaviour on the Ways of Integral Comprehension

The V. A. Jadov conception about four levels of dispositional regulation of man's behaviour needs to be corrected and deepened in view to solve such problems: how does regulation become subjective and what level of man is responsible for the innate integrity of his world. This inquiry on the one hand presupposes a study of regularities of emergence of the person value orientations, on the other hand the investigation of a man in the unity of his three levels: as an individual, as a person and as individuality. It seems that the individuality whose formation and development is a result of the unity of activity should be the basis of integrity of man's world.

F. B. LAZAREV. The Interval Mode of Thinking: Sources and Key Notions

The paper deals with natural-science preconditions promoting formation of the interval mode of thinking which arises approximately in the middle of the 20th century. They include a tendency to descritization, relativization, pluralization in the development of the present-day knowledge in natural science. In the context of the mentioned mode of thinking an interval approach had been developed in our philosophic literature from the beginning of the 60ies. This approach represents a methodological program of investigation of scientific knowledge aimed at the development of the methods of theoretical mastering of multidimensional and different-scale objects of scientific cognition. Key notions: abstraction interval, gnoseological focusing, interval situation. Analysis of the "from without/from within" ratio concerning cognitive positions of a subject is of peculiar interest from the interval standpoint.

N. B. OKONSKAYA. Historical Biology: Social and Biological in the Sphere of Labour

The paper deals with historical biology as the integral conception of the social/biological correlation in the development of man and society. Labour activity of man being analyzed in the unity of its social and biological characteristics underlies substantiation of the historical character of changes in the labour biology and distinguishment of historical forms of a dynamic labour stereotype.

I. I. KALNOJ. F. Engels about Civilization

When elucidating the meaning of the notion "civilization" for scientific comprehension of the historical process F. Engels showed that due to adequate and efficient application of the notion it became possible to more profoundly comprehend the nature and originality of the social progress as a whole and each of its levels separately, the degree of development of the material and spiritual culture of different people's communities, to understand the place and role of each sociocultural community in the development of the world-wide historical process. The notion "civilization" is especially important for studying society which is based on the commodity production, commodity-money relations and social institutions corresponding to them. In the process of investigation of the specificity and ways of formation of the communist society the categories and notions adding to the notion of civilization and permitting more detailed comprehension of the essence and content of the contribution made by the communist system to a treasury common to the whole mankind acquire the first and foremost meaning.

Yu. N. MARTYNYUK. On Biological Premises of Conscious Reflection

A problem on natural-biological grounds of the conscious reflection of the world is considered. Data of modern science underlie a conclusion made by the author that the biological, being a premise of thinking, is actualized in the consciousness. A methodological approach to rational explanation of intuition mechanisms is suggested.

E. B. MAZAEVA, V. F. PATOCHKIN. Morals as a Form of Practical Realization of Weltanschauung

Weltanschauung of a person is a powerful factor to determine behaviour of this person. This function is realized not by Weltanschauung itself but by "incorporation into action" of different forms of human consciousness, morals—first of all. The investigation of the mentioned mechanism of the practical realization of Weltanschauung aims of a person is the urgent task of the science of ethics.

S. L. LAVRICHENKO. Contradictions of Socialist City (Sociological Analysis)

In socialist society cities play the role of centres of its development. And it is exactly here that the most acute social contradictions develop. The contradictions of the socialist city itself and concrete-historical forms of its existence take a particular place.

B. V. PYASKOVSKY. Methodological Problems of Mathematics in Works of Soviet Scientists (Historical and Philosophical Review of Literature)

History of the Soviet mathematical science is reviewed from the standpoint of continuity of materialistic tradition whose cradle was nursed by famous home thinkers of the pre-revolutionary period. While analyzing achievements of Soviet scientists in the field of Weltanschauung-methodological and applied problems, intensification of integrative tendencies in the philosophical and mathematical investigations is observed.

A. D. SUKHOV. The Russian Pre-Renaissance

Investigation of the home history of the 15th-16th cent. gives grounds to draw a conclusion on the existence of the pre-Renaissance elements in the Russian society connected with the origin of the early-bourgeois structure. However some peculiarities of social, political and religious development of the Moscow state prevented these elements from being transformed into Renaissance. Russian pre-Renaissance was, first of all, a result of heretical movements of lower and middle classes ideologically and socially similar to the Western-European Reformation. These movements were patronized by such statesmen and nobles as F. V. Kuritsin, elder son of Ivan the Third (Ioan III) — Ivan Ivanovich, his wife O. S. Voloshanka, their son Dmitry Ivanovich, metropolitan Zosima and others. Feudal and church reaction of the 60s of the 16th cent. influenced ruinously both development of early bourgeois relations and reformational movements engendered by them. Ideological and organizational opposition to feudalism had acquired again a rather clear appearance only in the middle of the 17th cent. when the country entered a new period of its history and its typical feature was again the formation of embryonic forms of bourgeois relations.

Yu. A. ISHCHEKHO. Man-Creative Content of Dialectics

A study of the materialistic dialectics application to the practice may be concretized as a problem of implementation of the socio-practical function of the dialectico-materialistic theory in various systems of the subject activities. Being considered from this standpoint, it reveals the active, creative role of the subject when realizing the theory/practice relation. At the same time the activity approach to the study of the socio-practical aspect of the materialistic dialectics necessarily leads to the comprehension of cultural-historical conditions of its functioning and use. This foreshortened analysis of the dialectics permits considering its communicative-hermeneutic function.

ЖИЛІН БОРИС БОРИСОВИЧ

12 вересня 1988 р. на 52-му році життя раптово помер кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, член КПРС з 1961 р. **ЖИЛІН Борис Борисович.**

Б. Б. Жилін народився 19 липня 1937 р. в Краматорську Донецької області. В 1959 р. закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, 1965 р.—аспірантуру при КДУ із спеціальності «діалектичний матеріалізм». Працював в Управлінні зовнішніх зв'язків Мінвузу УРСР, старшим викладачем кафедри марксизму-ленінізму, філософії і наукового комунізму, деканом по роботі з іноземними студентами Київського технологічного інституту легкої промисловості. 1967 р. нагороджений медаллю «Найрандал» Монгольської Народної Республіки. В 1970 р.—на науковій роботі в Інституті

історії партії при ЦК Компартії України, з 1985 р.—старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Опублікував 14 друкованих праць і монографію «НТР: реальність і ідеологічні міфи капіталізму».

Б. Б. Жилін любив дослідницьку роботу, вмів виконувати її професіонально. Він зневажав видимість праці, тяжко переживав, коли обставини змушували його до створення такої видимості. Він був людиною небайдужою, непримиренно ставився до виявів соціального лицемірства, несправедливості, неправди, був чуйним і уважним, завжди готовим допомогти тим, кому потрібна була допомога.

Ми назавжди збережемо світлу пам'ять про Бориса Борисовича Жиліна — нашого товариша і колегу.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор)	В. М. НІЧИК
В. Г. АНТОНЕНКО	О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ВАСИЛЕНКО	В. С. ПАЗЕНОК
В. І. ВОЛОВИЧ	М. О. ПАРНЮК
І. П. ГОЛОВАХА	Я. Б. ПОПОВА
А. Т. ГОРДІЄНКО	(відповідальний секретар)
В. І. ДАНИЛЕНКО	М. В. ПОПОВИЧ
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО	Ю. Д. ПРИЛЮК
В. П. ІВАНОВ	(заступник головного редактора)
В. І. КУЦЕНКО	В. М. СВІНЦІЙСЬКИЙ
Б. О. ЛОБОВИК	Л. В. СОХАНЬ
В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ	В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ
І. Ф. НАДОЛЬНИЙ	В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Редакція журналу

Завідуючі відділами

І. В. Бойченко (позаштатно)	— історичний матеріалізм
В. О. Звіглянич (позаштатно)	— діалектичний матеріалізм, методологія науки
С. М. Іващенко	— логіка, філософські питання пророзодознавства, етика, естетика
Ю. А. Іщенко	— науковий комунізм, соціальна психологія
С. О. Кошарний	— історія філософії, критика буржуазної ідеології, релігієзнавство
С. Л. Лавриченко	— конкретна соціологія, етика, питання контрпропаганди, атеїзм

Наукові редактори:

І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглянич

Редактори:

Т. С. Громова, Л. Г. Малишевська

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Адреса редакції: 252001 Київ 1, Героїв революції, 4.

Художній редактор А. С. Заєць
Технічний редактор Л. М. Кравченко
Коректор Г. С. Божок

Здано до набору 04.09.88. Підп. до друку 01.11.88. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,70. Тираж 1200 пр. Зам. 0-130. Ціна 75 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, Леніна, 19.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 6, НОЯБРЬ — ДЕКАБРЬ, 1988. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в январе 1927 года. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Главный редактор В. И. Шинкарук. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев, Героев революции, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми перебудови, соціальні і філософські проблеми науково-технічного прогресу, вміщуємо матеріали: П. С. Задирако. Ленінські ідеї боротьби за мир і реальності сучасної епохи; С. І. Сочинська. Міжнаціональна сім'я як фактор формування радянської людини; В. С. Небоженко. Що думають про хід перебудови партійні активісти? Т. Ю. Кошечкіна. Молодь Києва: ставлення до неформальних об'єднань; А. А. Алексєєв. Оцінка вивільнення часу трудящих унаслідок розвитку сфери послуг; Є. Б. Мазаєва, В. Ф. Паточкін. Мораль як форма практичної реалізації світогляду; С. Л. Лавриченко. Суперечності соціалістичного міста. (Загальносоціологічний аналіз);

Керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: В. М. Сагатовський. Людина як філософська проблема: теорія і практика; Ф. В. Лазарєв. Інтервальний стиль мислення: джерела і ключові поняття; М. К. Трифонова. Людина як суб'єкт наукового пізнання; Л. Г. Сагатовська. Регуляція поведінки людини: на шляхах до цілісного осмислення; Н. Б. Оконська. Історична біологія: соціальне і біологічне у сфері праці; І. І. Кально́й. Фрідріх Енгельс про цивілізацію та її перспективи; Ю. М. Мартинюк. Біологічні передумови свідомого відображення дійсності.

У спеціальній рубриці «На допомогу учасникам методологічних семінарів» друкуємо статтю М. М. Мокляка «Перебудова — етап якісного оновлення реального соціалізму, прискорення його розвитку».
